

Мингиткау Элбурс

- МАЛЬСАГОВ Ахмет. Энейланы Магомет. Документли повесийден.
- ЁЗДЕНЛАНЫ Зухра. Атам. Статъя.
- «МАНАС» – ана тилибизде.
- Омар Хайям туугъанлы – 975 жыл.
- Малкъар болгъан къадар – манга насыи да бар.

5. 2023

НАРТ СӨЗТӨ

* * *

Махтанчакъны кёлю – кийик,
Таудан эсе – къайда бийик.

* * *

Махтау бек жукълатыр,
Дау терк уятыр.

* * *

Мидирлеге¹ къайырылма,
Эл адетден айырылма.

* * *

Бийик төбеде кёзюнг ачылыр,
Ахшы адамгъа кёлюнг ачылыр.

* * *

Рубаи

Минги тауну – эки чыммакъ башлары,
Земзем сууу, дайым жаухар ташлары,
Къарачайны, Малкъарны – шам кызылары,
Ташны сыгъып, суу чыгъаргъан жашлары.

* * *

Минг кюнню бир зат асыралыр.
Бир кюн бир жукъгъа жарап къалыр.

* * *

Молла моллагъа ташадан таш атар.

* * *

Мынга сен айт ненча да –
Къумгъа суу сингнгенчады.

* * *

Муратына жетген насыплы болур,
Жигерни уа этген оноуу толур.

* * *

Мухар² ашап керилмез,
Мухол³ ишге берилмез.

¹ *Мидир* – миротворец.

² *Мухар* – аштапар.

³ *Мухол* – эринчек, мытыр.

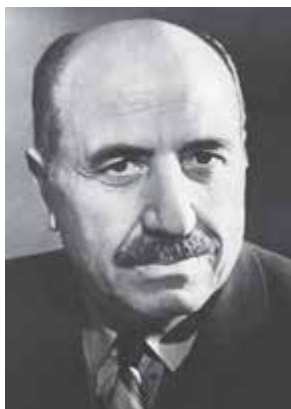
Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (231) сентябрь – октябрь 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бейтуугъанланы Исмаил
Газаланы Амина
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Зумакъулланы Танзиля

Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Разият
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

*ЭНЕЙЛАНЫ АЛИЙНИ ЖАШЫ МАГОМЕТ
(1897–1928)*

ЭНЕЙЛАНЫ МАГОМЕТ

(А. Мальсаговну «ЗВЕЗДА НАД ЭЛЬБРУСОМ»
деген китабындан)

Ийманы кзаты болгъан

– Эшитгенмисиз?! Адам айтса, киши ийнанырыкъ туююл-дю! Алий эфенди Черек аузуна сыйлы нарат терекни – Раубазыны¹ – кесерге кетгенди...

Кенделен эл бу хапардан сейирге кзалып эди. Хапар бу элни беш жеринде да жюрюй эди: Тапшан-Ортада – Кенделенни ортасында, Дупсур тешде, Чунгурда, сора кюн тууушда – Кюнлюмде... Эфендини бу жолоучулугъуну юсюнден Хаймашадагъы, Къан-Жолдагъы, Инал-Сыртдагъы кзойчула, сюрюучюле да тюрлю-тюрлю айта эдиле. Ары хапар бек терк жетген эди – эфендини сары сакзалы, ахыр кере эрттенги кюнню таякзларында жылтырап, Кенделенни башын басып тургъан кзаялада тас болгъан кезиуде.

– Ким бла баргъан болур ол? Кесими? Ол терекге табынганла аны ёлтюрлюкдюле...

¹ *Раубазы* – нарат терек, кертме терек, назы терек. Бу халкъ табынган терек, бир кзаумланы айтханларына кере – ол нарат терек, башхаланы айтханларына кере уа, назы терек не да кёгетсиз кертме терек болгъанды.

Биргесине – аны сохталары, сау медиресе дерге окъуна бол-
лукъду. Ала устазлары ючюн кимни да жардан атарыкъдыла,
керек болса уа – кеслери да секирликдиле къаядан!

– Анга бир сагъыш эт... Сыйлы терекге къол кётюрюрге ба-
зыннганды!

– Ол жалан да бир Аллахха табынады...

Аллахха табыннган къуру Алий эфенди туююл эди. Мал-
къар ауузлада кёпле тюрлю-тюрлю затлагъа табына эдиле.
Бурун заманладан бери Апсаты – уучулукъну тейриси, Дау-
лет – жерни тейриси, Эрирей – тирлик жыйгъанны тейриси,
Аймуш – къойланы тейриси, Агъач киши – агъач адам, агъач-
ны тейриси, Суу Анасы, Элия тейриси... кимни да эсиндедиле.
Баш Тейри да барды. Ол кёкню бла монглукъну тейриси.

Тейрини аты бла кёкден къууанч да, бушуудан бла къай-
гъыдан сакъланырыкъларын да тилей эдиле. Бир къауум кён-
деленчи уа Алийни ызындан:

– Тейри урсун! – деп къычыра эдиле.

Кёнделенде медиресени устазына бла аны юйюрюне аман-
лыкъны излемегенле да кёп эдиле. Бирси дин ахлуларыча,
Алий ахчагъа жан атханладан болмагъанды, аны тюзлюгю,
адамлыгъы элни ауузунда эди. Элде аныча бир бирни ангылап,
мамыр жашагъан юйюр жокъ эди. Элде эфендиле бийледен баш-
ха жашамайдыла. Алийни арбазын а башха элчи арбазладан
айыраллыкъ туююлсе: ийнекчиги, бир ненча къою. Алма бах-
часы, кертисин айтханда, адам сукъланырчады. Ол бахчаны
ушлулугъу ючюн угъай, Алий бла аны юйюрю тохтаусуз анда
ишлегени ючюн. Кёнделенни тогъуз эфендисин тенглешди-
генде, жалан да Алийни къоллары ишчи адамны къолларына
ушайдыла. Аны къоллары асыры абидез алгъандан тазадыла,
алай аны бла саламлашханда, къарыулу ишчи къолунда къаты
берчлерин сезесе.

Тынч ашы, тынч башы, не эте эди Алий. Анга да, Аллахха
да чырмау этмей эди Черек ауузда юч ауушдан аууп ёсген ол
нарат Раубазы. Шаурдат элчиле жигит жолоучугъа айтырла:

«Аллах сени жанынга болгъу эди да, Раубазы мени жаны-
ма болгъу эди...», – деп. Алай шаурдатчыла тебип, таякъла-
ны къолгъа алсала, не болур? Ала да, тюрлю-тюрлю затлагъа
табыннган Малкъарны башха ауузларыны келечилери да бу
ёмюрлюк наратны аллында къурманлыкъ этип болгъандыла.
Бюгюн да аллай кюндю. Раубазыны тегерегине адамла жыйыл-
лыкъдыла. Бу къурманлыкъ кюн биринчи къурманнга кесил-
лик къозу кёнделенчи эфенди болмагъы эди!

– Биз аны бош тыймадыкъ, этме десек керек эди... Не десенг
да, кеси адамыбыз. Башха ауузладан да адамла ачыуланырла,
ачыулансала уа – къуру Алийге угъай, битеу Кёнделеннге.

Аны ныгышда зыккыл тонда айланганладан биреулен айтды, аны да – ахтынып. Бу хапарны юсюнден селеширге ныгышха жыйылгъан къартла ол айтханнга къарамай эдиле, ала Хажу-Салахха къарай эдиле. Къалай сагыш этеди ол молла? Къарасакъал, жукажакъ Хажу-Салах, кесин багыалы этдирип, тынгылай эди. Алайда олтургъанла аны сагышларын ангылап къоярла дегенча, кезлерин кысыды. Адамлагъа жалан да дин бла байламлы затланы айтыргъа кереди. Бусагыатда уа Хажу-Салахны акъылында башха затладыла. Ма быллай затла. Шаурдат эл Алийни Раубазы терекде асып къойса да, хата болмаз. Алай этселе, Хажу-Салахха женгил окъуна боллукъ эди, эркинирек солур эди. Сау Кавказда муслиман билими бла аты айтылгъан адамны жанынгда тезген тынчмыды? Сарысакъал Алийни, Хажу-Салахны акъылына кере, адамны сейирге къалдыргъан эки заты барды. Биринчиси – китапла. Ала бла эки отоун тыкъ-тыкъма этгенди. Алай бир сыйлы китапны дуняда айлансанг да, жыялмазса! Алийни дагыда дин бла байламлы болмагъан, кишиге да керекмеген китаплары да бардыла. Къуру арап, тюрк китапла угъай, орус китапла да. Тфу... Тапханма акъылман.

Экинчиси уа – Алийни сатыу-алыу этиую. Сёзсюзю, алай жарлы адам сатыу этмей жашаяллыкъ туююлдю. Алай сатыу эте эсенг а, чыкынайынгы кымылдата бил! Ауур тартырча базманны бармагынг бла аз-маз бас. Алай болмаса, къоран болмаса, хайыр тюшерик туююлдю. Угъай, сарысакъал ёлюп къалса да, чыкынайын кымылдатмаз... Айтханларына кере, сатхан затын элчилени жумуртхаларына да алышады. Кюлкюлюк – жумуртхаланы да базманнга салады! Тюзлюгюн, адамлыгынг кёргюзтюрге сюеди... Кенделенде алай сейирни бир тюкенде да кёрмезсе.

Алай бла Алий кесини адамлыгы бла къуру дин ахлуланы угъай, сатыу-алыу бла кюрешгенлени да кезлерине шинжича кёрюнеди.

Хажу-Салах, алайла сагыш эте, кезлерин ачып, айтды:

– Биз Алийни тыялмадыкъ, кеси айтхандан артха турмагъан адамды. Алай аны ары кеси айтхандан артха турмагъаны элтгенди деп сагыш этмегиз. Аны ол жолгъа Аллах тюзетгенди! Аллах билмей, адамны башындан чач тюгю да тюшерик туююлдю. Мендеча – къара тюк да угъай, сары тюк да.

Энейланы Алийни чалманыны къатына адамла тохтаусуз келе эдиле. Кёбюсю – Алийни къатыны Дюгеге кёл этдирирге. Бир къауумлары уа – Дюге кесин къалай тутханына сейирге къараргъа, бирле уа – кёл кенгдирирге.

– Аны къадары Аллахны кёолундады! – деп, Дюге келгенлеге, жарсып, ёхтем жууаплай эди.

Энейланы Ахмат

Энейланы Махмут

Дюгени арыкъ бетинде сабырлыкъ эслене эди, уллу мор кёзлеринде жилимукъ жокъ эди. Алай аны аякъларына къысылгъан сабийлери – Ахмат, Махмут, Мариям бла, Зайнаф – аналарыны къалтырагъанын сезе эдиле. Къызчыкъла жилип башладыла.

Бешжыллыкъ Магомет, атасыны суйген сабийи, бир жанында кётюртмеде олтура эди. Эгечлерини жилигъанларын кёрюп, ол да жилиргъа аз къалды. Алай кесин кёлгъа алып, къара къашларын да туйюп, ачыуланып, къалтырагъан ауазы бла айтды:

– Тохтагъыз дейме да. Атабыз суймейди биз жилисакъ. Ол бизге хар заманда да жарыкъ болугъуз, бир биригизге билеклик этигиз деп тиледи. Ангыладыгъызмы?

Алай этип, жашчыкъ ычхынып кетген кёз жилимугъун жумдуругъу бла сылады.

...Кече ортасында бир кёнделенчи Черек аууздан хапар бла келди: хар зат да тапды, нарат терек кесилди, Алий да, аны сохталары да саудула, киши алагъа зат да этмегенди, юйге сау-саламат, къууанч бла къайтып келедиле. Эфенди наратны тубюнде адамла бла сабыр, акъыллы сёлешди, ол адамланы кёбюсю анга чюйре бармадыла.

Хажу-Салах кесини чалманыны къатында ингирде адамланы айтхан хапарларына тынгылай эди, тишлери бла да кыжырыкылай. «Энди Алий ахыр да кесин кётюреди, – деп сагъышлана эди ол. – Аллах аны кесине алса эди! Аллахны ал-

лында дин бла байламлы уллу иш этгенди, – алса да боллукъ-ду...» – деп сагъыш эте эди.

Аллах терк болмаса да, Хажи-Салахны айтханын этди: Алий кёп бармай ёледи. Нарат терекни бутагъында асылып угъай, мамыр жашагъан юйюрюню ичинде, сохталарыны бла китапларыны арасында, беш сабийине хар заманда да айтычу сёзлери бла:

– Анагъызны багъалагъыз, ишни суйюгюз, ётюрюкчюле болмагъыз, адамлагъа кёолугъуздан келгенича игилик этерге кюрешигиз... Бир биригизге аман болмагъыз, бушууда сынып къалмагъыз, жашауда ёхтем барыгъыз, тюзлюкге, кертиликге ийнана... – деп жан алады.

Атасы ёлген кюн жалан да Магомет жилимай эди. Ол уллу болса, къазауатда ёлген нёгерлерине кёп кере жилиар, жилиамукъларындан да уялмай. Алай бусагъатда ол атасыны сёзлерин былай ангылай эди: ёлюп къалсанг да, жилиаргъа жарамайды деп...

Адам боллукъ жети жылында да баш болур

Кёнденленчи байланы сабийлери бир жашайдыла да! Хар бирини да – къармагъы. Гитче Магометчик алагъа сукъланып къарай эди. Аны уа къармагъы да жокъ. Ол терк баргъан сууну жагъасында эки аягъын да суугъа салындырып олтура эди. Суу бла андан ёргерек аны тенгли мыт-мыт Хадис, семиз Хажи-Салахны жашы, суугъа къармакъны терк-терк ата эди, алай зат да туталмай эди.

«Мени Хадисдеча къармагъым болса эди, мен терк окъуна чабакъны тутарыкъ эдим!» – деп сагъыш этеди Магомет. Арада ол кёолун сууну толкъунуна сугъа эди, ким биледи, чабакъ тутуп къойсам а деп.

Черекге, окъ атханлай, къой чыпчыкъгъа¹ ушагъан чыпчыкъ учуп келди. Ол, жерге къонуп, суу таба атлап тебиреди. Кеси – къара, акъ жагъасы бла. Къуйругъу уа – къысха. Суу чыпчыкъды² да бу... Ма керти чабакъ тутуучу!

Суу чыпчыкъ терк окъуна суугъа кирди. Толкъун чыпчыкъны уруп, бир жанына эте башлагъанлай, суу чыпчыкъ суугъа башы бла кирип, жокъ болду. Магомет анга, батыпмы къалды деп, къарап турду.

Алай чыпчыкъ кёп да турмай сууну бирси жагъасында чыкъды. Аны жухунда чабакъ, къымылдап, кюнде жылтырай эди.

¹ Къой чыпчыкъ – скворец.

² Суу чыпчыкъ – оляпка.

– Тутханды! – деп, кѳууанч тышырлы кѳычырды Магомет. Байланы сабийлери дауур этдиле.

– Тутдуму? – деп, Хадис Магометге бурулду, ауазында сукѳланнганы эслене. Алай артда ол, кѳарамын сууну бирси жагѳасына буруп, суу чыпчыкѳны чабагѳы бла кѳрюп: «Юш-юш!» – деп, кѳычыра, ары чапды.

Алай чыпчыкѳ а тутханын да атмай, ауузуна кѳабып учду.

– Не, биреуню чабагѳынмы алыргѳа суюдюнѳ? – деп, хыликкя эте, сорду Магомет, эки аягѳын да сууда кѳымылдата.

Хадис ачыуланып артха кѳарады, алай ташлада учхалап, суугѳа жыгѳылды да, суппа-суу болуп чыкѳды. Ташны да кѳолуна сермеп алып, Магометге тебиреди:

– Битеу чабакѳларыбызны кѳоркѳутаса. Кет бизни черекден, жарлы мискин!

Магометни кесини чурукѳлары да жокѳ эди. Хадисге уа кѳп болмай Нальчикден сапогла келтирдиле – уллу бийдеча жылтырауукѳла.

Магомет да, кѳолунда ташны кѳысып, секирип кѳобуп, кѳара кѳашларын да тѳююп, сорду:

– Не, Кѳенделен суу да сеникимиди?

Хадис кѳоркѳуп артха турду. Нѳгерлерини кѳюлгени бла ол Магометге жалан да былай айтды:

– Андан эсе, барып, Энейланы жангыз ийнекни кѳют! Кир аякѳларынгы да суудан кетер.

Магомет олсагѳат окѳуна ол суу чыпчыкѳча суу тѳюбуне кирди. Зыгѳырлы мутхуз сууда аны кѳзлери бир ауананы эседиле. Ол кѳолларын талыштакны тѳюбуне сукѳду да, кѳоллары жаны болгѳан бир кѳаты сууукѳ затны сездиле.

Ох-тух эте, кѳолунда кѳымылдагѳан чабакѳны да кѳаты тутуп, суудан чартлап чыкѳды. Зарланып кѳарап тургѳан Хадисге кѳарады. Тынгылауну ийип, чабакѳны жерк чыбыкѳны кѳыйырына такѳды. Алай этип, жолда онгнган басма кѳлекчигини этегин сыгѳа, элге тебиреди. Кѳюн тийген тѳшчюкде Магомет, Дюге урушмазча, кийимлерин кѳургѳакѳсытыргѳа тешди. Кийимлери кѳургѳакѳсыгѳан кезиуде ол, кюнде да жылына, юйдегилери кѳалай кѳууанырыкѳларыны юсюнден сагѳыш эте эди. Атасы ѳлгенде, Дюге зыбыр кѳол аязы бла Магометни башын сылай, кѳоншу кѳатынына былай айтхан эди: «Манга да ма бу кѳарарыкѳды». Бусагѳат ол, юйге келип, анасына: «Чабакѳны санга келтиргенме. Мен санга ачлыкѳ-жаланнганчлыкѳ сынатмам!» – деп айтырыкѳды.

...Ныгѳышны жаны бла, алайда олтургѳан кѳартлагѳа да кѳз кѳыйыры бла кѳарай, Магомет ѳхтем ѳтеди – кѳере болурламы ала, аны кѳаллай чабакѳ тутханын? Хажии-Салах, эринереине, жашчыкѳны бармагѳы бла кесине чакѳырды. Магомет

аны къатына келгенде, молла семиз терлеген къол аязын аны башына салып, мангылайында айландырып тебиреди.

– Да бу Алий эфендини жашы туйюлмюдю? – деп сорду къатында олтургъандан.

Магомет, сёз да айтмай, тепмей сюеле эди, молланы чагъырдан толгъан гыбыт кибик тартылгъан семиз къарынына, аны белинде кюмюш оюулагъа къарай. Магомет атасын да эси не тюшюре эди, аны да кюмюш бел бауу бар эди, алай юсюнде быллай ариу тагъылгъан затлары жокъ эди. Жалан да – бир жылтырауукъ, сыйдам акъ темирчик бел баууну къыйырында. Мында уа къаллай бири барды...

– Мен айтханны эсигизде тутугъуз, – деди Хажи-Салах, жашчыкъны мангылайын сылай, – бу да, тюз ёсгенлей, къаугъачы боллукъду. Атасына ушарыкъды...

Молла нени юсюнден айтханын Магомет ангыламады. Ол, башын ёрге кётюрюп, таукел, кёзлерин къакъмай, мор кёзлери бла молланы, жагъа ташла кибик, акъсыл кёзлерине къарады, сен мени атама нек аман айтаса дегенча. Молла къалын кёз башларын энишге ийди, жалан да гитче жепичикле къалдыла.

Магомет, Хажи-Салахны терлеген къолларындан башын ычхындырып, чабакъны да кёкюрегение кысып, къачып кетди. Майданны къыйырында аны Хадис бла нёгерлери сакълай эдиле.

– Бер бери чабакъны! – деди Хадис, Магометни жолун тья.

– Сенми тутханса да?

– Мен! Ол мени къармагъымдан ычхынып кетгенди да, арта да уа сен тутханса.

Хадис таякъны Магометни къолундан тартып алды. Ол а терк окъуна Хадисни бурунуна жумдуругъу бла урду. Къан кёрюндю. Хадис чабакъны жерге атып, бетин къоллары бла жабып, ит кючюк кибик, башын да чайкъай, сарнау этди.

Хажи-Салах не боллугъуна биринчи, ныгъышда бирсилеча, кюлюмсюрей къарап турду. Алай, жашыны жилигъанын эшитип, секирип ёрге къобуп, чыбыкъ излерге къармашды.

– Мен сени, жарлыдан туугъан... – деп кычырды ол Магометге. Алай чепкенини этегинден тутуп, аны къартла тыйдыла. Хажи-Салах, уялып, жерине олтурду.

Магомет, чабакъны да алып, ким биледи дегенча, таш да алды, нек дегенде ол кеси эди, ала уа – кёп. Артха да къарамай, орам таба кетип тебиреди.

Хажи-Салах ачыуланып жашына кычырды:

– Шакал кибик, сынсыма. Кесингикин сыйыралмагъан эсенг, юйюнге думп бол, анангы этек тюбуне!

Узун шинтикни аргъы кыйырында зыккыл тонда олтуруп тургъан къартладан къайсысыны эсе да сабыр айтханы эшитилди:

– Да-а-а, кесингикин сыйыра билирге керекди... Кесингики уа – ол кеси къолларынг бла алыннган затды...

Хажид-Салах, ол айтылгъанны ангыламагъанча этди да, ахтынып, Магометни ызындан къарай:

– Гитчелигинден быллай тыйгъысыз болгъан ол бек жар-суулуду. Быллайдан кишиге да тынчлыкъ боллукъ тыйюлду. Аллах бизни къадаргъа бойсунургъа юйретмеймиди да? – деди.

Биринчи устаз

Кенделенде сейирлик кезлери бла бир адам чыкъды. Аны кеп заты сейирсиндире эди. Бек биринчиден, ол тутулуп келген адамды. Айтханларына кере, патчахны кетерирге сюе эди. Чынтты таулуча – гуппур буруну бла. Аты да – Соломон, таулу «Сюлеменден» не башхалыгъы барды? Кенделенде анга алай айтып башладыла – Сюлемен. Бек сейири уа – Сюлеменни кезлери: аланы миялалары барды! Сюлемен элни ичи бла бирси ташчыла бла бир байгъа ишлене тургъан тирменнге баргъанда, жашчыкъла алгъа аны ызындан чаба эдиле. Ол миялаланы Сюлемен не этгенин керюрге сюе эдиле. Кенделенни бек жарлы юйлерини терезелеринде миялалары жокъдула, алагъа бугъа къууукъ тартылыпды. Сюлеменни уа кезлеринде – миялала. Ол ала бла бир зат да этмей эди. Жалан да алагъа тийип, бир-бирде тешип, къара келегини этеги бла сыйпай эди.

Кезюлдюреуюк орунунамы болур ол? Къаллай сюйсенг, аллай жугътурну керюрге боллукъса бек бийик къаяда.

– Телиле, ала кезлюкледиле, – деп ангылата эдиле кепню кергенле. – Нальчикде кепле жюрютедиле аллайланы. Узакъ да нек барабыз. Атажукинни юйюнде болгъан аны юйдегиси аллай миялаланы кийип, китап окъугъанын керюрге боллукъ эди.

Сюлеменни да Кенделенде кеп зат сейирсиндире эди. Бек сейирсиндиртген зат а – къурулушха бара тургъанлай, къара къашлы жашчыкъны китап окъуй тургъаны. Орус китапны! Жашчыкъ чалман къатында олтуруп окъуй эди. Узакъдан Сюлемен китапны тышында «А. С. Пушкин» деп уллу харфла бла жазылгъанын эследи. Сюлемен кюллюгюн кючден тыйды. Жашчыкъ, окъугъан этгенча, эринлерин да кымылдата, китапны баш тебен тутуп тура эди. Баям, ол бирлеге эрише болур эди. Анга башха тыйюл эди, китапны къалай тутса да, нек денде китап суратсыз эди.

Экинчи кюн Сюлемен Пушкинни томун тутуп тургъан Магометни къатына келип, анга суратлары болгъан китапчыкъны

узатды. Жашчыкъ, тутама дегенлей, сагъыш этип, китапны бир жанына тюртюп, юйге къачып кетди. «Уялгъанды», – деп сагъыш этди Сюлемен, чалманны къатында не этерге билмей, жеринде ары-бери бара. Китапны къоюпму кетейим? Ол кезиуде Магомет китап къалауу бла эшик юсюнде кёрюндю! Ол кесини эски жерине барып олтуруп, кёлю бла алагъа къарап тебиреди.

– Э-э, да сен а байса да! – деди да Сюлемен, кюлюп, сейир этип, китаплагъа къарап тебиреди.

Артда Сюлемен ёрге турду да, бети тюрленди. Магомет эсгергеннге кёре, атасыны, намаз этгенде, бети алай бола эди. Китапны узатылгъан къолунда тутуп, Сюлемен Пушкинни назмуларын окъуп башлады. Магомет, башын кётюрюп, ангыламагъан тилине тынгылай, сын къатып къалды. Бошагъандан сора, Сюлемен Магометни къатына олтуруп, аны арыкъ инбашларындан къучакълап, сорду:

– Сюемисе, сени орус тилге юйретсем?

Ол кезиуде бахчадан Дюгени ауазы эшитилди:

– Жашым, нек къарамайса арбазгъа? Къоншу эчки терекни ашай турады.

Магомет чапханлай арбазгъа кирди. Алай эчки андан къоркъгъан да этмеди, кетерге да ашыкъмады. Эки иничке аягъын да кенгнге салып, мюйюзлю башын булгъай, Магометге: «Ойнайкъмы?» – дей эди. Сюлемен, арбазгъа кирип, жашчыкъгъа эчкини къыстаргъа болушду.

Дюге, арбазда тыш адамны кёрюп, бахчадан ашыгъышлы келди.

Мияла кёзлери болгъан адамгъа ачыкъ ышарып, жашына тырман этди:

– Къонакъны юйге нек чакъырмайса?

Магомет, къолундан тутуп, Сюлеменни юйге элтди. Ол жууаш къонакъ китапдан толу эки отоуну кёрсе сие эди.

Сюлемен, хар нени да унутуп, китапла болгъан тапкалагъа кесин атды, алай терк окъуна хуржунундан акъ, мутхуз жылтырагъан сагъатларын чыгъарып, ашыкъды. Ахтынып, дагъыда китаплагъа бир къарап, жашчыкъны башындан сылап кетди. Ол ишине ашыгъа эди.

Ол кюнден бери Магомет аны чалманны къатында хар кюн сайын эрттен-ингир сакълай эди. Ала экиси да, Энейланы арбазны ёрге жанында тёшге кетип, къарт юрге терекни¹ уллу бутакъларыны тюрюнде окъуй эдиле. Сюлемен жашчыкъны жазаргъа бла окъургъа юйрете, жашчыкъны акъылына, айтханын тартып алгъанына сейир эте эди.

¹ Юрге терек – клён.

Магомет медиреседе да окъуй эди. Дюге анга ыразы эди, нек дегенде баш иеси ёлюрюню аллында осуят этген эди, жашы муслиман школуну бошасын деп. Ким биледи, Магомет да бара баргъанда эфенди болуп къалса уа? Алай жашчыкъгъа орусчагъа юйренирге уа керекмиди?.. Эки окъууу да аны башына сыйынырыкъмыды? «Болсун, хата жокъду, – деп сагъыш эте эди Дюге. – Аны атасыны башында да кёп зат бар эди. Юйде ол къадар китапны Алий барысын да окъуп чыкъгъанды. Ким биледи, жашы да аланы бир заманда окъур... Орус тилни юйренсе, элчи къагъытчы болур ...»

Сюлемен бла Магомет чынтты шуёхла болдула. Дюге бирде жашына айта эди:

– Сюе эсенг, шуёхунга тирменнге айран бла гыржын элт.

Магомет хар заманда да аллай тилеклени бек суйюп эте эди. Биринчи заманда ол тирменде Сюлеменден жангы сёзле юйренип жазаргъа биргесине дефтерин элттип тургъанды. Анда къурулушта Сюлемен аны къайгъылы болмагъанын ангылайды. Нек дегенде тюз Сюлемен бир зат къабып, сууукъ айрандан да бир ичейим дегенинлей, аны тегерегин ишчиле алып къоя эдиле – орусдула бла таулула. Алай бла башлана эдиле Магометге патчахны, жерни, эркинликни, бийлени юйлеринден ангылашыныусуз хапарла... Кёбюсюнде Сюлемен хапар айта эди, бир-бирде тауча да селеше, къолу-къашы бла да кесине болуша. Сюлемен таулуланы бир къауум сёзню ангыламагъанларын кёрсе, Магометден тилей эди: «Кёчюрчю былагъа. Эсингдемиди, биз окъугъан эдик? Хайда, къоркъма. Бу санга окъуучады».

...Бир кере юрге тубюнде Сюлемен, Магометге дерсин берип, сыртындан аууп, кём-кёк кёкге сагъышлы къарап, шош бир жырны жырлап тебиреди. Магомет а, дефтерин да жассы сыйдам, тепси кибики, ташха салып, кёлю бла орус харфланы жаза, бу жолгъа дери эшитмеген жырына тынгылай эди.

– Не тилди бу? – деп сейирсинип сорду да, эсинде къалгъан бир ненча сёзню аны ызындан къайтарып жырлады.

– Да сен таза французлулача селешесе да! – деп кюлдю Сюлемен. – Мен французча «Марсельезаны» жырлагъанма. Бу жыр азатлыкъны юсюнденди.

– Мен да сюеме аны жырларгъа... Мен кёлден терк билликме ол сёзлени!

– Азатлыкъны юсюнден сёзлени, жашчыкъ, алай бош кёлден билирге жарамайды... – деп кёлю бла айтды Сюлемен. – Аланы билирге керекди, аланы ангыларгъа керекди. Ала жүрекде болургъа керекдиле. Кюнлени биринде сен аланы барын да билирсе... Ары дери уа – орусча жазаргъа да, окъургъа да юйрен. Келир жыл, суйсенг, француз тилге юйренип башларбыз, охому?

Нёгерле оноулашдыла. Алай Магомет, келир жылны сакъламай, француз сёзлени юйрет деп башлады. Бу анга алыкъа оюн эди – сёзлени юйренирге кюрешип, аланы тюз айтыргъа итинип, ызы бла уа кёзлюклеринде миялаларын да жылтыратып, сейирге къалып, артына аууп кюлген устазына къарагъан.

Сюлеменнге чабып кире, Магомет битеу билгенин къатышдырып айта эди:

– Сюлемен, здравствуйте! Бонжур. До свиданья, адью. Спасибо, мерси.

Алай этип, нёгерини аллына къошун бла сууукъ айранны салып, кеси да жанына олтуруп, китапны ачып, уллу окъуп тебирей эди. Бирде уа, китапны да бир жанына салып, Сюлеменнге эл бла бир соруу сора эди. Ол а, къайгъылы, башындан да тутуп:

– Къарайма да, жашчыкъ, сени башыма баш ауруу алып окъутама!

– Миялачыкъланы нек жюрютесе? Сен была бламы туугъанса?

– Угъай, манга врач кийдиргенди быланы, нек дегенде кёзлерими подпольный¹ типографияда бузгъанма.

– Типография – энди мен билеме. Анда къагъыт харфла туююдюле, ала темирдендиле. Типография уа пол тюбюнде нек эди? Битеу бу китапланы сенми басмалагъанса? Тюз пол тюбюндеми? Тауча китапла уа нек басмаламагъанса? Харф жетмейми къалгъан эди?

– Жашчыкъ, тауча жазыу алыкъа дуния башында жокъду...

– Кёндендене киши танымагъан французлулада окъуна барды да, таулулада уа жокъмуду? Базар кюн къарачы, къаллай бир таулу барды...

– Ма сен уллу болсанг, тауча харфланы къуарарса, охому?

– Менми?! Охо. Сен а пол тюбюне кирип басмаларыкъмыса?

– Ол заманда санга пол тюбюне кирирге керек боллукъ туююдю. Нек дегенде патчах боллукъ туююдю... Ох, Магомет, экибиз да окъуп тели болдукъ! Санга, чабышып-жыгъышып, жашчыкъла бла ойнаргъа керекди. Сен къуру билимли болуп къалмай, къарыулу да, ётгюр да, жигит да болургъа керексе.

– Патчахны ёлтюрюк ючюнмю? Мен билеме, сен аны суймейсе!

– Тс-с, жашчыкъ... Быллай сёзлени уллу айтма! Андан эсе ма бу бетни халатсыз кёчюрюрге кюреш, мен а окъуом...

...Келир жылны жаз башында атасыны китапларындан къуру къалыргъа аз къалды. Бир кере Магометни эгешчикле-

¹ Подпольный – жашырын.

ри Мариям бла Зайнаф, орамдан чабып юйге келип, аналарын абызыратдыла:

– Атажукинлени бийчелери келе турады, бизге келеди, бизни юйню сорады!

Дюге, сюрюуден тюз олсагъатда келген ийнегин сауа тургъанлай къююп, чалман къатына ашыкъды.

Бийче, атлес жыйрыгъы бла шуулдай, алтын сыргъаларын да жылытырата, къарауашы да ашыра, фаэтондан тюздю. Дюге, намыс бере, аны юйге кийирди. Бийче, китаплагъа кёп къарап, арбазгъа чыкъды. Мал оруннга да кирип, алаша ийнекчикге да къарамын атды. Акъ бетине къанатлы тюзюнден этилген бир зат бла салкъын эте, къарауашына белги берди. Къарауаш тиширыу а, алай этгенлей, кетип, фаэтондан атлес хуржнчукъну келтирип, ичинден кампетлени алтын оюлу чёмючге къуйду. Бийче, сабийлени кампетле бла саугъалап, Дюгеге жумушакъ айтды:

– Сени ийнегинг, баям, сютно челекни төртден бирин да бере болмаз. Мен а санга кесими сюрюуюмден бек иги ийнек берликме. Бу жазыкъ ёксюзлеге да кийимге басма берирме. Ала бары да китапла ючюндю. Атчым келип, алып кетер.

Бийче чалман таба тебиреди. «Берлик туююлме! Ала менидиле!» – деген сабий ауазны артындан эшитип, артха бурулду: жютю инбашлары бла къаракъаш жашчыкъ чабып, босагъа юсюне туруп, эшик юсюнде эки къолун кенг жайды.

– Магомет! – деп, къоркъуп кычырды Дюге. Алай аны агъаргъан бетин бла туююлген къашларын кёргенде, бийчеге къаты айтды: – Бу – китапланы иесиди. Мен аны жанына тияллыкъ туююлме, бизни юйюрге аллай адет жокъду. Санга уа, ариу сёз айтып келгенинг ючюн, сау бол, Аллах сени сакъласын...

– Жарлыгъа китапла неге керекдиле? – деп, бийче, инбашларын да кётюре, жашчыкъгъа да эслеп къарап айтды. – Бёрючюк!

Магомет ачыуланып, кампетлени да жерге атып, бийчени ызындан кычырды:

– Адью! Мерси!

Бийче сейирсинип кюлдю да, фаэтоннга олтура, айтды:

- Кёрдюгюзмю? Чабырлы француз... Ой, жазыкъ тиширыу! Бу китапла, бу кёзлюкю тутмакчы да сени жашынга игилик келтирмезле! Хайда, тебуре, арбачы...

Экинчи кюн Магомет бу хапарны Сюлеменнге айтханда, былай айта, ол кёп кюлдю:

– Сора сен бийче бла французча сөлешгенсе? Жарадымы санга француз тил? – Алай артда, мудах болуп, бурун тюзюнден

мурулдады: – Бийче мени дамы сагъыннган эди дейсе? Атажукинле къарыулудула, алыкъа къарыулудула... Эх, жашчыкъ, юйреннгенме мен санга. Кёнделеннге да юйреннгенме. Иги адамладыла мында. Игиле, халалла, къонакъбайла, къыйынлыкъгъа тэзгенле. Кеслерин да басынчакълатдыртмайдыла. Сизге бошдан айтмагъандыла кёнделен деп. Сени жерлешлеринг ётюрюкге, тенгсизликге кёнделен сюелирге сюедиле!

Магомет ол сёзлени ангыламады, алай жюреги бла башха затны сезип, къайгъылы сорду:

– Сюлемен, сен бизден кетергеми сюесе? Неге керекеди санга къуру ары-бери жюрюп турургъа?

– Мен бармайма. Мени патчах иеди.

– Ол арбачы кибикмиди?

– Арбачы эсе да, тюйюл эсе да, жюгенле уа аны къолундадыла. Къайры сюйсе, ары бурады орус арбаны.

Бир кере Магомет, сакълап, нёгери келмегенден сора, аны тургъан фатарына чапды. Фатарны иелери уа айтдыла:

– Тюенене кече Нальчикден полицейскийле келип, алып кетдиле. Иги адам эди. Халал, тюзлюкню сюйген...

Магомет, юйюне къайтып келип, юйюню къатында олтурургъа сюйген юрге терекни тубюнде къара кечге дери олтурду: жангыз кеси, Дюге жарсып келгинчиге дери.

Сюлеменни таныгъанла аны юсюнден жалан да иги айта эдиле. Элчи къагъытчы Иван да аны юсюнден ариу сёзле айта, дагъыда былай да къошду:

– Ариу жазгъаны бла уа Соломон къарыусузуракъ эди. Жазгъанда бек керекли неди? Хат! Мен Алий эфендини жашыны къол ызына къарайма да, не кёреме! Соломон юйреталмагъанды жашчыкъны ариу жазаргъа. Ол аны кеси да билмегенни шарты эди. Ма алай, багъалы тау элчиле.

Тилек къагъыт жазыу бла не да элчиле жууукъларына бир къагъыт жиберебиз деселе, Иваннга келип, анга тилеп жаздыра эдиле. Байыракъла анга ахча тёлей эдиле, кими тауукъ, кими уа жумуртхала бере эдиле. Алай Кёнделенде жукъ бералмагъанла да кёп эдиле. Иван, халал адам болгъаны себепли, алагъа угъай да демез эди, болушур эди, алай ёхтем жарлыла Алий эфендини жашыны болушлугъу бла хайырлана эдиле. Иван Соломонну бла аны сохтасыны жазгъан хатын сёкгенден сора, къагъыт жаздыргъанла Магометге айта эдиле:

– Жашчыкъ, сен сёзлеге кёп сагъыш этме. Сен бизге бек ариу харфла бла жаз! Ма ол заманда тилек къагъытны ключю боллукъду...

Бир кере Магомет Иванны жазгъанына къараргъа эл правленнге барды. Ол, къагъытчы тютюн алыргъа кетгинчи

сакълап, аны тургъан гитче отоууна кирди. Стол юсюнде уллу базыкъ китапла тура эдиле, алай ала китапла угъай, киши кёрмеген сейирлик, жонулгъан мюйюз кибик, сары сыйдам чапыракълы дефтерле эдиле. Иван къара шакъы бла жаза эди. Биринчи уллу харфлары ариу оюулу буруула бла жазыла эдиле. Аны себепли жазылгъан чапыракъ бет къаты кысылгъан алтын буруулары бла мухар терисине ушай эди.

Иван, къагъытлагъа къарай тургъан жашчыкъны кёрюп, ачыуланмады.

– Сейиргеми къарайса? – деп сорду ол ыразы болуп. – Мени Нальчикни кесинде биледиле! Манга анда тамата къагъытчы айтханды: «Кёнделенден келген къагъытны жазгъан хатынга кёре терк окъуна билип къоябыз!» Ма алай. Олтурчу столну ол кыйырына, къаламны да ал. Манга бу тилек къагъытны кечюрчю. Ким биледи, сени адам этерге алыкъа кеч болмаз.

Баям, Магометни адам этерге да боллукъ болур эди: буруула этерге ол терк окъуна юйренди. Алай жүрегине жетген къагъыт болса уа, ол ариу жазгъан хунерин да унутуп, Сюлемен юйретгенча, кесини хаты бла, жазып башлай эди. Къагъытчы жарсый эди, алай къолундан зат келмей эди. Нек дегенде Магометни жүрегине къатылгъан къагъытла кёпден кёп тубей башладыла. Элчилени тилеклери чаллыкъ, отлау жерле бла, агъач бла байламлы эдиле. Элчиле аланы жерледен кыстагъан бийледен тарыгъып, Нальчикде бла Владикавказда аланы тыяр оноу излей эдиле. Аллай тилек къагъытланы, төлеу алып, Иван кеси хазырлап, Магометге уа ол къагъыт эл правленни архивинде сакъланырча, аны кечюрюрге буюра эди.

Ала бек ачы тарыгъыула эдиле. Бир-бирде Магометни жиярыгъы окъуна келе эди. Мамишланы бий бир жарлы юйорню, ол мени жеримде жыйылгъан биченди деп, сау жай этген биченин сыйыргъанды. «Мен чалгъан заманда, бий сау жайны ауузун кысып нек тургъанды? – деп, ачыуу бла айта эди жазгъан адам. – Бир заманда да бир киши да ол жерни бийни жерине санамагъанды. Энди уа мени биченим да, жерим да жокъ, сабийлерим да сютсюз ачдан ёллюкдюле...» Бу тарыгъыуну кечюре туруп, Магомет семиз Хадисни сууда чабакъ тутаргъа къоймай кыыстаргъа кюрешгенин, ол тутхан чабакъны сыйырыргъа кюрешгенин эсгере эди.

«...Жерк терекни бутагъын кесгеним ючюн а, бийни къалаууру балакъа бла мени бетиме уруп, кёзюме чып салгъанды, анга шагъатлыкъ багъычу этгенди...» Бу жарлы харип ол таякъ бла къалауурну нек ургъан болмаз? – деп сейирсине эди Магомет. – Тюз мен къолума таш алгъанымлай, Хадис бла аны нёгерлери артха кетедиле.

Къагъытланы кёчюргенде, Магомет кесине жангы зат ачмады. Жарлыла сынагъан къыйынлыкъланы бла учузлукъну Энейлары кеслери юслеринде сынагъандыла. Байла-бийле берген къыйынлыкъны юсюнден Магомет кёп кере эшите тургъанды, алай барысын да угъай, нек дегенде ныгъышда олтурургъа ол алыкъа сабий эди, базар кюнде уа адамла, хапарладан эсе, кёбюсюнде сатыу-алыу бла къайгъылы эдиле.

Иван, жумушакъ болгъанлыкъгъа, тарыгъыу къагъытлада жазылгъан бу къадар айтылгъанны жүрегине алмай эди.

– Юйренип къалгъанма. Къатханма, – дей эди, эки къолун да жая. – Жер, бичен, тюйген... Тюйген, бичен, жер... Къуру да бир зат. Нек дегенде сизни бийле жылдан жылгъа кыызгъанчыракъ бола барадыла. Адамла тынгылап да турур эдиле, алай, сени нёгеринг Соломонча, болгъанны башын тюрбуне этгенле кёп болгъандыла. Россейден къаугъа бери дери, сизни жалан ташлагъа дери да жетеди.

Бир кере Иван бир орус байрамда къаты ичди. Магометге, Нальчикге иер ючюн, терк окъуна бир къагъытны кёчюр деди. Нек дегенде аны кесини къолу къалтырап жазалмады. Магомет, тарыгъыу къагъытны бургуучлары бла ариу жазаргъа унутуп, Сюлеменча жазды.

Иван жангыдан жаздырды да, былай айтды:

– Угъай, сенден патчахха хайыр жокъду. Къырал къулдукъда ишлерча хатынг жокъду сени. Ышаныулу туюлсе. Андан эсе окъуу жаны бла бар. Тюркге окъургъа бар, кесинги муслийманларынга. Мен Нальчикде бир дин ахлусу бла танышханма да, ол сени атангы Алий эфендини багъалап сагъына эди. Ол санга болушур. Мени жанымдан а нальчикчи къагъытчыла болушурла.

Андан бери кёп заман ётдю, къагъытчы да ол айтхан хапарын андан сора сагъынмады. Ол да бош ётюрюк болур эди, эсирген заманында айтылгъан хапар.

Алай кюз арты болгъунчу бир къагъыт келди – белгили дин ахлусуну жашын, жарлы ёксюзню, Энейланы Магометни Тюркге билим алыргъа эркинлик берген къагъыт...

Магомет киши жерлерине кетерге суюмей эди. Ансыз Дюге мында къалай къаллыкъды... Атасыны китаплары... Юрге терек, аны тюрбюнде аллай бир насыплы кюнню ётдюрген..

Сёзсюз, игиди, бир кере окъуна тенгизни, белгили Константинопольну да кёрсенг. Сейирди, не зат болур ол окъуу деген? Алай алыкъа белгисизди, бармыды ол баргъан жерде быллай акъ жылтырауукъ таула, Малкъардача, аллай терк баргъан суула? Ойнаймыдыла анда къол таш – ким узакъгъа атарыкъды ауур ташны деп?.. Буз юсюнде хойнух ойнаргъа боллукъмуду?.. Аллай оюнланы энди Магомет нёгерлеринден артха къалмай

ойнайды, нек дегенде ол он юч жылында къарыулу, жаш эмен терек кибик, жигитди эм устады. Хадис бла аны нёгерлери Магометге энди ачыкъ сюелалмайдыла, нек дегенде аны да энди керти чынтты нёгерлери кёпдюле. Дагъыда абаданланы ичинде окъуна Магомет бирси жашлача туююдю деген сёз жюрюйдю: орусча сёлешеди, Иван къагъытчыча жазады, элчи эфендилени окъугъан китапларындан эсе, ол кёп китап окъугъанды. Байланы сабийлери дагъыда бир затдан къоркъадыла – Магомет алагъа къарыуу бла да, усталыгъы бла да хорлатырыкъ туююдю. Ол тюгюне кёрмейди, чабып черекни башы бла – кенглиги эки къулач¹ болгъан жерден – секирирге. Черек а туюбюнде жылтырап, къутуруп, шорхулдап, ташланы бура барады.

«Къайтсам, Хадисге да, башхалагъа да энтта кёргюзтюрме, – деп сагъышланады Магомет. – Къол таш бла хойнух оюнада биринчи боллукъма!»

Алыкъа ол ангыламайды, туугъан Кёндеденине къайтса, сабий жыллары артда къаллыкъларын, жангы жашау башланырыгъын...

Ата журтуна къайтыу

Магомет окъуудан Кёндеденнге 1913 жылда къайтды, биринчи дуня уруш башланыргъа кёп къалмай. Эл нечик тюрленгенди! Уллу шахарланы кёрген Магометге эл бек уллу кёрюндю: эл ёсюп, сууну эки жагъасына дери да жайылгъанды. Атажукинлени эм башха таулу бийлени жерлеринде жангы юйле ишленгендиле. Жау бла бишлакъ этген заводланы ожакъларындан тютюн чыгъа эди, ала эртте жокъ эдиле. Анда Магомет кёп орусла кёрдю. Ала ишчиле эдиле.

Андан къалгъаны – элни жашауу алгъынча барады. Ингир сайын къартла, ныгъышха жыйылып, хапар айтадыла. Малла жайлыкълада айланадыла. Ыйых кюн а Кёндеденнге, киши танымазча, жан киреди. Адамла, суу кёлге баргъанча, базаргъа барадыла. Сатыу-алыу бла байламлы бери тау элледен кёп адам келеди.

Кёндеденчиле да башха жерде болмагъан затларын сата эдиле: жибек халыла, сабий чачы кибик, кеслери да – жумушакъла, башлыкъла, не кюнню халына да тёзген жамычыла, чепкенле, парчадан эм чалыу этилип тигилген тиширыу кийимле, кийизле... Кёндеденчи тиширыулары къол ызлары тюзде белгили эдиле. Аладан ол затланы алып, саудюгерчиле эки-юч багъасын къошуп сата эдиле.

¹ Къулач – сажень.

Хар зат алай болгъанлыкъгъа, Кенделенни айныуу кёрюн-генликге, адамланы бетлеринде жарсыу кетмегенди. Ким биледи, хар заманда да алай болур эди. Магомет бусагъатда башха тюрлю кёзденми къарай болур дуниягъа?

Жууап этер орунуна уллу къарындашы Ахмат къысха айтды:

– Айланганынг боллукъ эсе, хар затны да кёрдюнг эсенг, – сахар кийимлеринги теш. Эл ишни билирге керексе.

Магомет кюлдю. Керстиси бла да, ол керти чынтты эл ишни билмей эди. Сабий заманында анга ишни сабийгеча бере эдиле. Энди уа ол терек тюплени суююп чыгъара эди, таш жерде нар-тюхге чага эте эди, юйню төгереги бла чалман салыргъа да кеси къолуна алды.

Солугъан кезиулеринде Ахмат, 16-жыллыкъ къарындашыны терлеген аркъасына къол аязы бла къагъа, былай айта эди:

– Бийлени кёлеклери ма былай ёмюрде да терлемегенди. Алай бармакълары бла уа тохтаусуз ишлейдиле: тюшген ахчаны санайдыла. Байла адамлагъа ахыр да онг бермей къойдула... Халкъ мудахды. Хал игиге тюрленириги уа кёрюнмейди. Эртте адамла къагъытчы Иванны ариу хатына ийнана эдиле. Энди уа патчахны адамларындан къоруулар мадар бир да сакълама.

– Энди алаймы селешип башладынг?

– Къуру мен туююлме алай селешген. Биринчи да мен айтмагъанма алай. Мында орус ишчиле кёпдюле. Бизни ишчи халкъ да – малкъарлыла бла къабартылыла – бир заманда окъуна жууаш къойла болгъанмыдыла? Сен Мусукаланы Ахмат бла да бир селеш. Эсингдемиди ол? Бийик, арыкъ, мыйыкъчыкълары бла. Хоу бир да, къайдан билликсе, ол сенден төрт жылгъа таматады, аны себепли сиз сабийле бла айланмагъанды...

Ахмат къарындашына, селешгенде, сакъ, эслеп селеширин тиледи, нек дегенде Хадис бла аны нёгерлери хар жерде жорюп, тынгылап айланганларын айтды.

– Ким Хадис? Ол семизми?

– Э-э... Сен ёсгенсе, тюрленгенсе. Алай башхала да ёсгендиле! Хадис кеси тенглеге оноу этип айланады. Ала кеслерини байлыкъларын кишиге да ычхындырлыкъ туююлдюле, аны себепли бизни къапда тутаргъа угъай дерик туююлдюле. Биз а? Биз а кимбиз? Къара адамла! Сенича билимли адамларыбыз къаллай бир барды бизде? Болду солугъаныг, акъылтокъмакъ. Ма ол туюккюч бла кюрешчи, бюгюню бери къанымы ичди.

...Бийик, субай ариу жаш Мусукаланы Ахмат Магомет бла биринчи ушакъларында кесин бермей, сагъайтып тутду. Магометге аны алай тутхан хали бла кесин кётюргенча кёрюндю.

Ким биледи, Ахмат башын алай ёхтем тутханы ючюнмю кёрюндю алай. Не да Магометге жалан да он алты жыл болгъаны ючюнмю кёрюне болур эди алай! Сабий да туююдю Магомет, алай мыйыкъ ургъан жаш да угъай. Бир теркирек ёсюп, эр киши болсам...

Алай базар кюн Ахмат кеси Магометни бир жанына чакъырды. Ол, аны дауурдан черекни адамы болмагъан жерине элтип, сорду:

– Эшитгенмисе бюгюн хапарны?

– Эс бурурча зат да угъай...

– Иги тынгыламайса, – деп кюлюмсюреди Ахмат. – Базарда болгъаннга ныгышха барыр кереклиси жокъду: хар нени да мында билирге боллукъду. Къабартылыла Зольский жайлыкълада кётюрюлгендиле. Зулмучулагъа къажау сюелгендиле.

– Власть а?

– Жарлылагъа «къайгъырдыла»: алагъа къажау сауут-сабаларын келтирдиле, элчилени къамаларына бла ушкокларына къажау... Алай къажау сюелген адамланы саны бир ненча мингди.

– Мингми?! – деп сейирсинди да Магомет, башында къан тамырыны терк-терк ургъанын сезди. – Ол эр кишиле къабартылыладыла!

– Жаш, сени халкъында уа жокъмудула эр кишиле? Ол сени эсингде боллукъ туююдю, алай юч жыл мындан алгъа чегемлиле кётюрюлген эдиле. Ол заманда Къалабекланы Солтан-Хамит бла башха ётгюр, жигит адамла халкъны Наурузланы бийлеге къажау кётюрген эдиле. Ма алай.

Ахмат, тегерекге къарап, шыбырдап айтды:

– Оруслула къатышмай болмагъанды дейдиле. Къабартылы жерледе кётюрюлю болурну аллында бир акъыллы оруслу адам айланганды. Киров тукъуму бла. «Тапсыз кёлекде», бюгюн базарда бир къабартылы къарт киши айтханча.

– Ол къалайды – «тапсыз кёлек» дегенинг?

– Тюймелери ортада болмай, бир къыйырында болуп. Орусулулада анга не дейдиле...

– А-а-а, косоворотка! – деп кюлдю Магомет.

– Билмейме. Тохта-тохта, эсима тюшдю! – деп секирди Ахмат. – Чегем ауузунда кётюрюлю болурну аллында ол соруслуну кёргендиле. 1910 жылда окъуна. Билемисе – аны дагъыда бу заты ючюн эсде тутхандыла, ол заманда ол адам Минги таугъа ёрлегенди. Айтханларына кёре, таулуладан аны Къалабекланы Солтан-Хамит бек иги таныйды.

– Алай не этерге билген адамла бардыла, – деди Магомет, чёпню да къаба. Сора сагъышлы бола, къошду: – Аладан бири

болмазмы эди мени устазым Соломон, тутмакчы? Эх, ол заманда мен зат да ангыламай эдим.

– Да биз сени бла бусагъатда окъуна жукъ ангыламайбыз. Билимли болгъанлыкъгъа, сен алыкъа жашса. Ашыкъма. Къара. Тынгыла. Сени кибикле миллетге бек керекли боллукъдула!

Мусука улу, тегерегине къарай, туруп, айтды:

– Къарайма да, ол аманлыкъчы Хадис бизге келе тура болур дейме...

– Билемисе... – деп тохтатды аны Магомет. – Зольскийде иш не бла бошаллыкъгына да къарамай, таулула да кеслерин кёргюзтмей къоярыкъ туююдюле! Мен аны сезип турама!

– Къарайма да, алай жаш адам да туюулсе, – деп кюлдю Ахмат.

Хадис а узакъдан окъуна алагъа кычырды:

– Эшитгенмисиз хапарны? Къабартылыла Зольский жайлыкълада бир затла этгенлерин!

Ахмат бла Магомет инбашларын жыйырып къойдула. Хадис, саламлашып, терк окъуна хапарны башхагъа бурду.

– Эшитгенме, эшитгенме, келгенсе деп, – деди ол Магометге. – Эсингдемиди, биз бузда къалай хойнух ойнагъаныбыз?

– Э-э, къозучукъла... – деп, къолун силкди Ахмат. – Сизге ол сабий хапарланы эсигизге тюшюрюрге болсун ансы. Абадан адамгъа сизни бла хапар айтырча да туююдю. Мен кетдим, сизни магъаналы хапарларыгъызгъа чырмамайым.

Ауузлада къозгъалыула

Тюз Зольскийде кетюрюлюу башланганлай, Гирхожан элде таулула да Сокъашил жайлыкъны алдыла, андан Малкъарукъ бийлени кыстап, таулуланы артха кыстар ючюн, Зольскийде кетюрюлген элчилени тыяргъа деп келген патчахны аскерине терк окъуна Сокъашилге кетерге тюшдю.

Бир эки ыйыкъ да этгюнчю, Черек ауузунда таулула кетюрюлдюле. Аны сылтауу уа Къара-Сууну агъачы бла байламлы Жанхотлары бла сёз болдула. Байла бу агъачны кеслерине алып, элчилени ары иймей тохтадыла. Халкъ Жанхотлагъа тарыгъыу къагъыт бла кеслерини адамларын Нальчикге ийди. Алай Жанхотлары, кеслерини къарыуларына базынып, терк окъуна агъач тегереги бла узунлугъу бир кычырым болгъан таш хуна ишледиле. Сиз алай эсегиз деп, эл да: «Агъачны уруп, чыгъарыгъыз. Бир керейик Жанхотлары ауузларын ачсала», – деп, быллай буйрукъ бла агъачча беш арбачыны ийди.

Элчиле да артха турмадыла. Къалауурла ол арбачылары туююдюле, юй тюбюне уругъа атдыла. Ол заманда халкъ таудан минглеп энди. Жанхотлары къачдыла. Адамла эки сагъатны

ичинде таш хунадан зат да къоймадыла, аны черек жардан энишге атдыла...

Кёндеденде уа Къара-Суудан келген хапарны кыыстау сюзе эдиле. «Биз а къачан айтырыкъбыз кеси сёзюбюзню, кёндеден чиле?» – деп кыычыра эдиле кыызгъан адамла.

– Биз да айтырбыз... – дей эди нёгерлерини ичинден Мусукаланы Ахмат. – Алыкъа бизде бирлик жокъду. Мени башымдан жалан да бир зат чыкъмайды: Алий эфендини жашы къалай билалгъанды къабартылыланы ызындан таулуланы да кётюрлюклерин?

– Да аны не сейири барды да! – деди ким эсе да. – Эрттеден бери айтыла эди да жарлыланы къанлары Жанхотлагъа къайнап тургъанлары.

– Алай окъуна болсун. Мен айтмайма да, Энейланы Магомет файгъамбарды деп. Ол жаш адам адамланы жүреклеринде бола тургъан затланы сезсе, алагъа тынгылай билсе азмыды да? Анга бир эс буругъуз!

Эс бурдула. Черек ауузуну кётюрлююу бла байламлы Магомет элчилерин дагъыда бир сейирсиндирди:

– Жанхотлары ол агъачдан къуру къалдыла! – деп.

– Жашчыкъ, былайда уа жангыласа... – деген мудах ауаз эшитилинди жарлыланы ичинде. – Власть хар заманда да байла жанындады. Власть а – ол кючдю...

Адамланы тюртюп, ортагъа чыгып, Хадис Магометни алына сюелди.

– Эй, файгъамбар, тынгыла бери... – деди ол, ачыуланып тюркюрюп. – Беш жюз солдат! Пулемётлары, топлары бла. Не этерикди алагъа къажау къарыусуз аскер? Хар ким да суюгенин этип, биреуню кыыйынын законсуз сыйырып барсала, Малкъар бла, Къабарты бла да не боллукъду?

– Алгъан Жанхотларыдыла да... – деди акъырын Магомет. – Къалгъан а халкыгъа этерикди, нек дегенде власть от бла ойнарыкъ туююдю. Алада да къуру телиле олтурадыла деп, бош сунаса...

– Мен телиле деп айтмагъанма! Адамла, бу ётюрюк айтады! Мен властьха аман айтмагъанма.

Битеу кюлдюле. Ачыуланган Хадис кесини нёгерлери бла Магомет таба тебиреди. Алай жарлы жашла аланы артха тюртдюле.

Магомет тюз болду. Терк область управление Къара-Сууну агъачын халкыныкы болгъанына бегим этди...

Кертисин айтханда, Хадис айтхан да тюз болду: кётюрлюуге къатышханланы жууапха тартырыкъдыла. Аскер черек ауузунда эки ыйыкъ турду. Алтмыш адам жууапха тартылды. Алагъа Жанхотлагъа заран этгенлерин къайтартдыла.

Алай, не болса да, агъач халкъгъа къалды! Владикавказ окружной сюд бла Тифлис сюд палата бу кётюрюлюуге жыйынны «къаугъасы» деп къойдула.

Черек ауузунда ишле Магометге иги дерс болдула. «Хау, власть къарыулуду, – деп сагъыш эте эди ол. – Алай ол нек эсе да жарлылагъа бой салды. Нек? Баям, ала кеслерине халкъда болгъан къоркъуу кюнню сезген болурла. Алай бла, халкъ тохтамазгъа керекди. Къалай? Кётюрюлюуню ызындан – кётюрюлюу? Аланы хар бири да бирем-бирем тохтатыла барлыкъдыла, Зольский не да Черек кётюрюлюулеча. Халкъгъа бирлеширгеми керекди, битеу ишчи къабартылылагъа бла малкъарлылагъа? Алай бир къабын таулула не этсинле кюнлю патчахха?»

Магомет, кесини женгиллигине да къарамай, оюмлу сагъыш этип, кесин сабыр тутады, жюрегин жарсытхан затланы да тинтеди. Бусагъатда уа аны акъылы, билими да кёп затха жетмегенин кеси биле эди. Ол билген жалан да бир затды: болумгъа кёре, халкъ бла патчахны адамлары кеслерин къалай жюрютюрюклерин.

Ол кёпдю жаш адамгъа, жашауда биринчи атламла эте башлагъаннга. Бийик муратына жетерик жаш адамгъа, не болса да, ол аз эди. Ким болушурукъду анга жолну табаргъа? Дуния башында бардыла адамла, аны юсюнден сагъыш этгенле, эте тургъанла да, ала излейдиле да табадыла.

Байла – жарлыла. Аманлыкъ – игилик. Тенглик – тенгсизлик. Къуру Кёнденденеми чюйре турадыла была? Ол заманда 1905 жылда орус революция боллукъ туюл эди!

Школну ачылыуу

Энейланы юйлеринде да жарлылыкъ кесин билдире башлады: энди, сабийле ёсгенде, ишлерик адам – кёп, жер а – аз.

«Барыбыз да бу гитче жерчикде нек кюрешип турабыз? – деп сагъышлана эди Дюге. – Андан эсе мен къызчыкъла бла бийни жеринде нартюх жыяргъа барайым, ол иги болур. Не болса да, бир сом-шай болур».

Ол аны Магометден букъдуруп, тамата жашы Ахмат бла оноулашып этди.

Бу юйюрге даулаш хазна болмаучу эди, алай бу жол а къарындашланы араларында даулаш чыкъды.

– Сени ёхтемлигинден не файда, ананг къуру четенни ичинде къолун айландырып, жукъ тапмаса? – деп ачыуланып жууап къайтарды Ахмат.

– Бир кишиге да къулланырыкъ туюлме. Кесим да барлыкъ туюлме. Сен, сюе эсенг, бар, кесибизни мюлкюбюзню уа боюнума алама.

Алай оноу этдиле. Ахмат, тамата болгъанлыкъгъа, Магометге тынгыларгъа юйренгенди.

...Биринчи дуняя уруш башланды. Аны юсюнден къаугъа Кёнденленге, тауладан къар юзюлгенча, билмей тургъанлай келди. Ныгъышлада, элде жыйылгъан жерледе байла, таулула патчахны аскерине аскерчиле берирге керекдиле деп, кеслерин Ата журтларын суюгенле этдиле.

– Патчах, бий кибик, башха жерлени алыргъа сюеди, – деп, дауур эте эдиле таулула, – алай аны ючюн биз къан тегерге неге керекбиз?

Байла кеслерини къанларын тегерге эслеринде да жокъ эди. Ала кеслерини орунларына орус-герман фронтха иерге къуллааны жыйып тебиредиле.

Ахча ючюн не зат этерик туююлсе! Бир кере Ахмат юйге къайгылы болуп келди, къарындашындан кезлерин да букъ-дурургъа кюреше эди.

– Кесинги жашауунгу бийлеге сатаргъа умут этип келме, Ахмат... – деди Магомет.

Ахмат кёкюрегинде жамаулу къапталын жыртып, андан бир уллу къысым ахчаны чыгъарып, столгъа атды:

– Мен биле эдим сени алай айтырыгъынгы. Аны себепли санга айтмай, кесим этдим! Манга акъыл юйретме, кесинги жеринги, кичи жеринги, бил...

...Аны бла бирге фронтха башха жарлы жашла да кетдиле. Аланы санында – Акъайланы Жюнюс, орус-япон урушха да къатышхан, андан майдалла бла къайтхан.

Къарындашы кетгенден сора, Магомет мудах да, арыкъ да болду, инбашлары да жютю болдула. Иш юйноу ауурлугъу аны юсюне тюшгенде туююл эди. Ол бу тюзлюк болмагъанына, ол анга жукъ эталмагъанына жарсый эди. Халкъ ёмюрден ахыргъа дери былай, тынгылауну ийип, жарлымы жашарыкъды? Кёнденленде аллай ненча адам барды, алагъа тюзлюкню бла терликни юсюнден айтсанг, ала уа: «Аллахны буйругъу алай болур эди. Жаннет бизни бу дуняда угъай, ол дуняда сакълайды... Жаннетли болсун, сени атанг Алий эфенди – адамлыгъы, кертилиги ючюн намысы жюрюген адам – юйретмейми эди?»

Охо, тамбла билими болгъан адам келир, насыпха элтген жолну билген адам, Алий эфенди билмеген затланы да билген адам. Ангыларламы аны адамла? Билимли адамла ангыларла. Алай эсе, халкъгъа билим берирге керекди. Властьха ол керек туююлдо. «Не ючюн билимли болгъанма мен? – деп, кесине айып эте эди Магомет. – Кесим ючюнмю? Кёп билим алгъанма, кёп китап окъугъанма деп ёхтемлениргеми?»

Ол кесине къол таш ойнай тургъан жашны Мустафаны чакъырып сорду:

– Сен орусча, тауча да жазаргъа, окъургъа эм башха билим-леге да юйренирге сюерикми эдинг?

– Соргъан этесе! – деди Мустафа, кёзлери да жылтырай. Сора жарыкъ кюлдю да, тенглерине къарай: – Сен мени бийни сабийими сунаса, Магомет? Ким иерикди мени училищеге не да гимназиягъа. Сенми?

– Мен иерикме, мен! Бар ойна...

Экинчи кюн ол ёзенде кёк кёзлю тынч жашны Борчаланы Юсюпню тапды да, юлкуюле туюне элтип айтды:

– Юсюп, сен да, менича, бир затлагъа окъугъанса. Ол жаны бла биз насыплылабыз. Кел, башхаланы юйретейик энди...

Юсюп тынгылап турду да, аягъын ёрге тутуп айтды:

– Кёремисе? Чарыгъым териденди, ол да – тешик. Сенде да – алай. Биз а экибиз да кенделенчи бйиледен билимлибиз... Жарлылагъа не башхалыгъы барды – эки билимими барды ичлеринде огъесе жыйырмамы?

– Башхалыкъ а недеди, сен билимlise? Жарлыланы юсюнден сагъыш этесе, Аллахха бошлап къоймайса. Бир да болмай эсе да, бир жыйырма адамны окъуна окъутайыкъ – алай бла биз бошуна жашамагъанбыз, бошуна келмегенбиз бу дуниягъа...

Жаш адамлагъа къарап, аладан окъургъа итингенлени сайларгъа оноулашдыла. Магомет, орус алфавитни мурдорунда малкъар алфавитни жарашдыра, мутхуз фатеген чыракъны аллында кечела сайын олтура эди. Аны ёсине Соломонну сёзлери тюшдюле: «Уллу болсанг, кесинг къуарарса ана тилингде харфланы...»

Ол кьолгъа кьыйын ишни алгъанын ангылай эди. Алай аны жаш адамланы ётгюрлюклери учундура эди. Билими кёп болмагъанын да ангылай эди. Кесини устазлыкъ хунерин бир сынайым деп, эгешчиклерин окъутханда, болалмагъанына ачыулана эди, тёзюмю тауусула эди, методикадан чырт да зат ангыламагъанын хар этген атламындан ангылай эди. «Соломон а билеми эди да ол методиканы? – деп эсгере эди кесини устазын. – Ол билимли адам болгъанды, адамланы да билгенича юйретгенди. Бир затха уа юйретгенди да! Бек башы – мени билим алыргъа итиндиртгенди да... Биз а Юсюп бла къуру аны окъуна этейик».

Школну ачаргъа онг жалан да 1917 жылны аллында чыкъды. Бу иш Магомет устаз программасын бла кеси къурашдыргъан алфавитни бошайлмагъандан созулмагъанды. Кёп заман сабийлени, аланы школгъа окъургъа иер ючюн, аталарындан бла аналарындан эркинлик алыргъа кетди. Бу ишден бир зат боллукъду деп, кёп ата-ана ийнанмай эдиле.

Бек уллу жарсыу отоу табылмагъаны бла байламлы болду. Юйде бардырып турурма дерслерими деп, Магомет бирин-

чи алай сагъыш этди. Алай школгъа къыркъ адам жазылды. Билген тили бла кюрешип, дуняны ариуун да айтып, старшинагъа бой салдырып, къышда эл правленини отунла жыйылгъан уллу, узун бауун дерслеге деп алдыла. Къыш айлада отунла алынып, бауну ичинде жер да кѣп эди, жайда уа ахыр да эркин боллукъду.

Магомет арада Нальчикге да бара эди. Ол анда окъуучулагъа жазаргъа къанга да тапды, кѣнделенчилени сейирсиндирген глобусну да келтирди, бу къолан топ жерди деп ийнарырыкълары келмеген... Окъуучула жыйгъан ахчачыкъгъа Магомет Нальчикде арифметикадан, географиядан, орус харфлыкъдан бир талай китап, дефтерле, къаламла бла шакъы да алды.

Алай бир баргъан кезиулеринде ол эсерлебиз деп бир адамла бла танышды. Бир кере ала Магометни кеслерини бир жыйылыуларына элтдиле.

Жангы школда дерсле башланганлыкъгъа, Магомет Нальчикге терк-терк бара эди. Ол кетсе, окъуучула бла Юсюп къала эди. Сабийле Магометни сорсала уа, ол: «Нальчикдеди, школну жумушлары бла кетгенди...» – дей эди.

Алай энди Магометни Нальчикде школ ишлери жокъ эди. Анга кеслерини ичлерине жол ачхан, жашырын иш бла кюрешген адамла сейир эдиле. Аллай жашырын жыйылыулада айтылгъан революция хапарла аны кѣллендире эдиле.

Артда, Киров бла тюбешгенден сора, Эней улу алай шашып, эсерлени жыйылыуларына нек баргъаныны юсюнден сагъышлана эди. Ол большевиклени юсюнден анда-мында айтып биле эди. Ол большевик деген сѣз да анга – Россейде революция къазауатны тарыхы бла таныш болмагъан адамгъа – жукъну юсюнден айтмай эди. Эсер деген сѣз а ариу эшитиле эди: социал-революционерле! Ол эки ангылам да жаш адамны жюрегине жууукъ эдиле. Социал тенглик! Революцияны юсю бла! Не сагъыш этерге керекди энтта да? Аланы жыйылыуларында уа къалай сѣлеше эдиле... «Жер бла азатлыкъ» деген сѣзле терктерк къайтарыла эдиле, «миллет автономия» болургъа чакъырыула да. Ала бары да жаш таулуну жюрегинде кесине жер таба эдиле. Эсерлени программаларында логиканы билалмагъанын а Магомет кесини политика жаны бла билими терен болмагъанына санай эди.

...Адам бир къарангы отоуда бегитилипди. Бир зат кѣрюнмейди. Дуняда не болгъанындан аны хапары жокъду – кюндюзмюдю, эртгенликмиди, къарангы кечемиди. Аллай болумда адам тюнлюп, умутун тас этип башлайды. Билмей тургъанлай а, кюн жарыкъчыкъ жылтырады, ол къарангы жерге жарыкъ таякъчыкъ кирди. Адам кесин ары атады. Алай ол гитче,

хайыры болмагъан тешикчик болуп къалады. Алдаулу эди ол! Аллаи алдаулу умут эсерле болдула...

Билмей тургъанлай къарангы отоуну эшиклери кенгнге ачылып, жарыкъ тѣгюлюп къуюлду! Магометге большевиклени оюмлары, ол жарыкъ ургъанча, къууанчлы, ачыкъ, жарыкъ, умутлу кѣрюндюле.

Къалай-алай болса да, ол оюмланы юсюнден бир къауум зат бла Магомет эсерлени жыйылыуларында шагъырейленди! Алада къаты даулаш болду. Биреулен, секирип туруп, ишчи курткасы бла бир жаш адам, Магомет аны биринчи кере кѣре эди:

– Мен бу затланы барысына да ийнанмайма, – деп, бир затны кесгенча, къолу бла хауаны кесди. Толу тар отоуну адамны сагъайтхан шолукъ бийледи. – Сиз билемисиз, мен бюрону буйругъу бла Владикавказда болдум. Анда манга бир адам бла тюберге тюшдю. Аны бла ачыкъ жүрекден хапарлашдыкъ. Андан сора бизни эсер оюумларыбыз манга сабий оюнлача кѣрюндюле... – деди.

– Охо-охо, – деди, хыликкя этгенча, кюлюмсюреди жыйылыуну элтген. – Не акъыллы зат айтдыла санга анда? Жарыкъландыр биз жахиллени...

Ол селешген адам айтып башлады, жыйылыуну бардыргъан а, секирип къобуп:

– Жолдашла, да бу бизге большевиклени программаларын айтады. Биз аны ары аны ючюнмю ийгенбиз?!

– Бошасын да... Артда уа не этеригибизни кѣрюрбюз... – деп дауур этдиле отоуда. Магомет, сѣз айтмазгъа кюреше, алгъа ѳтдю.

– Ма аллай тюзлюк ачылды манга! Анга тартады мени жүрегим! – деп, кесини хапарын алай бла бошады жаш. Сора, тѣгерегине къарап, адам излегенча, бармагъы бла анга кѣргюзтүп, кесини къарамын Магометде тохтатды: – Биз а ма быллай жаш адамланы кесибизни «программа» бла жолдан тайдырабыз, революцияны керти жолундан бир жанына элтебиз! Мен кесим да аз къалдым сизни бла терс жолну барыргъа...

– Олтур. Жетеди, – деп къыжырыкълады анга тамата. – Жалан да бир зат айт: ким тюзетди сени большевиклеге?

– Ким? Киров!

Отоудагъыла къозгъалдыла. Сора барысы да бирден аны эсерлени къауумундан чыгъарыргъа, дагъыда большевиклени къарамларына къажау иш бардырыргъа оноу этдиле.

«Киров, Киров... – деп шыбырдай эди Магомет, Нальчикни къарангы ормаларында атлай, кече тохтагъан жууугъуна бара. – Ма аны бла кѣрюшюрге керекме мен, аны бла бир хапар

айтыргъа керекме. Не да аны таныгъанла бла тюбеширге кереме... Не да ол ишчича, бюгюн жыйылыгуда селешген...»

Жыйылыгудан сора Магомет орамда аны бла селеширге умут этди. Алай ол селеширге кюсемегенин билдирди. Магометге башдан-аякъ къарады, мычыды, бир затны юсюнден сагъыш этгенча. Сора, пальтосуну жагъасын да кетюрюп, мудах мурулдады:

– Сау къал. Тюз танг атханлай ишге барыргъа керекме...

Алай этип, төгерегине да къарай, къарангы орамгъа ашыгъышлы бурулду. «Ышанмайды! – деп, жууугъуну ююнде жерде жатаргъа хазырлана, къайгъылы сагъышланды Магомет. – Кесин билдирмейме деп кетерге ашыкъгъан эсе уа? Сөзсюз, мен телилик этгенме – орамда хапар айтыргъа...»

Къысха заманны ичинде къадар Магометни ол жаш бла Нальчикни базарында тюбешдирди. Магомет сатаргъа бери юч машок картоф келтирди. «Жангы тирликге дери, къалай-алай болса да, жетдираллыкъ туююлбюз, ахча уа керекди», – деп, Дюге жашын ашырды.

Бу мутхуз ыйых кюн базарда кеп сатыучу болду, алай алыучу аз эди. Магомет, арба юсюнде картофланы ичинде тоннга да чулгъанып жатып, юшюген бармакълары бла китапны бетлерин бура, окъуугъа батды. Билмей тургъанлай, кез кыйыры бла къарап, аны аш машогуна акъырын ким эсе да къл узатханын эследи. Кълунда кек шакъы бла «Вася» деп жазылып эди.

Магомет кымылдамады. Алай тюз ол аманлыкъчыны машокга кълу жетгенлей, Магомет терк окъуна аны кълун къаты кысып, бош кълу бла къамичини излей. – Тохта-тохта, женгилирек! – деп кюлдю ол адам. – Ий.

Бу ол адам эди! Алгъыннгы эсер... Магомет къууанды:

– Сен урлаканы къамичи бла урсам! – деп къууанып айтды да, бир жанына туруп, машоклада анга жер къя: – Василий, мин, – деди.

– Мени атымы окъургъа жетишдингми? – деди, арбагъа секире, ыразы да болуп, сора къл аязын да ышый, кълшду: – Къл тутханынгы уа хатасы жокъду. Берчлиди. Мен а сени биринчи кере кёргенде, акъкъл бий деп сагъыш этген эдим! Къарайма да, чачынг да – аладача, сахарчылача да кийинип...

– Бий – революционерлени ичинде? – деп кюлюп айтды Магомет, Василийни ойнагъан этген сунуп.

– Тс-с... Шошуракъ. Ол эсерле не революционерледиле, ишчи къауумну жукъгъа тергемеген эселе?

– Мен элчиме, ишчи туююлме. Эсерле уа жерни элчилени араларында юлеширге сюедиле. Халкъ андан башха нени юсюнден сагъыш этерикди!

– Неними? Байла, бийле, помещикле, кулакла, капиталистле болмаз ючюн. Эсерле ол затлагъа къажау сюеллик тьююлдюле. Ангыладынгмы, акъылтокъмакъ? Андан эсе, Магомет, Кенделенде халкъ нени юсюнден умут этгенин сорсанг а...

«Къайдан болгъанымы да биледи, атымы да биледи», – деп сагъыш этди Магомет.

– Сора не боллукъду? – деп, абызырап сорду ол. – Бюгюн элчиге жер берселе, тамбла уа ол биягъы кулакны оноууна тюшюп, анга къуллукъму этерикди? Жангыдан – къулланыргъа? Бек иги «революцияды»!

Ала, базарны даууруна да къарамай, артыкъ уллу селешмей эдиле.

– Магомет, мени да башымы биринчи эсерле къатышдырып бошадыла... – деди Василий. – Бу макъамда алай тынчмы сунаса бир зат ангылагъан? Тышындан къарасанг, эсерледе хар не да ариуду, тапды: элчилеге – жер, зулмучу жалдатлагъа – къажау иш, мангылайларына ур... Эбине уа жалан да Ленин къараялгъанды!

– Мен анда жыйылыгуда санга тынгылагъанма. Сен большевиклени юсюнден айтханда... Алада да алай болса уа: «Тыш кёрюю – ариу»! Вася, энди алданыргъа суймейме! Хар нени да тынгылы ангыларгъа суюме!

– Хапар десенг, хапар, Магомет! Киров жаратырыкъ эди! – деп, Василий арбадан секирип къобуп, тегерегине къарап, Магометни къулагъына шыбырдады: – Сатыунгу бошасанг, къагъыт сатхан тюкен къатына кел. Кесинги школунга дефтерле алгъан тюкенни къатына. Сатыучу – бизни адамды, ол санга эс бургъанды. Мени Нальчикден башха жерге иедиле. Алай мен сени бирле бла тубешдирейим...

Сабий заманында Магомет атасыны китапларын бийчеге къумалы ийнек ючюн, юйюрюне алдаулу кийимле ючюн берирге унамагъанды. Энди уа «Ленин» деп жазылгъан бир китап ючюн битеу китапханасын да берлик эди, аны юсюне кеси жыйгъанланы да къошуп.

Николай патчах тайдырылды...

Магомет Нальчикде аз кере болмагъанды, алай эсерлеге уа бир да бармагъанды. Аны школда сохталарына айтханларын бирле эшитселе уа...

Къыркъ адамдан къуралгъан класс экиге юлешинди. Билимлерине кёре угъай, жыл санларына кёре. Билимлери уа хар биринде да бирча эди: чексиз жахиллик. Тамата къауумгъа Магомет дагъыда бир дерс къошду – политсагъат. Аны дерс деп да айтыргъа жарамаз. Устазланы бла окъуучуланы

араларында бир бирни ангыламагъанлыкъ кетди. Тынгылаучула кими къалайда суюсе, алайда олтура эдиле. Барысындан да иги уа – жыйылгъан отунланы юсюне минип, бауурларындан жатып, къолларына таянып тынгылагъан, ачы тютюнню да къагъытха буруп. Бу такъыйкъадан башлап, къаты устаз болмай, халал шуех болгъан Магометге аны тенгши жашлары былай айта эдиле:

– Хайда, бизге жашауну юсюнден айт. Оллахий, арыдыкъ биз бюгюн сени тарихлерингден бла харфларынгдан, къуруп къалыр эселе да ала! Айт бизге, къачан адам боллукъбуз биз, къалайдан насып сакълайыкъъ биз да, бизни атабыз, анабыз да, къалайдан къайгъы бла бушуу келлигин а кесибиз да билебиз.

– Угъай, сиз аны да билмейсиз! – деп ышарды Магомет, тынгылаучуланы къызыу даулашха тарта.

Эл бу заманда жукълапды, бир жерде бир жарыкъ кёрюнмейди. Кенделенни шошлукъ бийлепди. Жалан да бауну сюртюлген чалманыны тешигинден фатеген чыракъдан жарыкъ урады, адамланы тунукъ тауушлары чыгъадыла. Юсюп салгъан эки къалауур сарайгъа ётюр баргъан жолоучу келмесин деп сакълайдыла: «Чырмагъан этесе. Анда дерс бара турады, харфланы юйренедиле», – деп. Кеслери уа къулакъларын къабыргъада тешикке салып, нени юсюнден хапар баргъанына тынгылайдыла. Бирде уа кеслерин тыялмай, ушакъгъа къатышдыла: эринлерин къабыргъада тешикке салып, аз сызгъырып, сёз тилеп, кеслерини сагъышларын айтадыла.

«Билебиз анда къаллай «харфлагъа» юйренгенлерин!» – деп, элде сёз жайды бир кере дерсlege къараргъа келген Хадис. Аны география дерсге ийдиле. Артда уа ашырдыла. «Билемисе, тамата жашла боллукъдула, алагъа къыйынды билим алыргъа юйренген, кеслери уа алай сунмайдыла, нек дегенде кеслерин бек сюедиле, – деп ангылатды анга Магомет. – Уялып, абызырап къаллыкъдыла, сенича билимли къонакъны кёрселе...»

Алай баугъа жол, ала бу элчиле болмасала да, кёплеге ачыкъ эди. Аз кере болмагъанды Мусукаланы Ахмат не да Эней улуну нёгерлеринден бирлери, ала танымагъан таулуланы келтирип, былай айта эдиле: «Была бизни жууукъларыбыздыла, узакъ элден къонакъгъа келгендиле. Магомет, сени билим алыргъа къалай юйретгенинге къараргъа келгендиле. Артда аны юсюнден кеслерини эллеринде айтырыкъдыла. Керти адамладыла!» Аллай «жууукъла» кёпден кёп бола башладыла. Бу ишни жашырынлыгъы кёпге созулукъ туююл эди.

Бир кере «школгъа» старшина кеси келди. Кичи сабийле бла дерсни Юсюп элте эди. Магометни уа – тюз бусагъатда Нальчикден къайтыр заманы.

Старшина окъуучуладан соруу этди, неге юйретгенлерин соруп, бир кесек шошайды. Халгъа кёре, жаншакъ Хадис жетдирген къаугъа да, къаугъагъа къозгъагъан адамла да жокъдула... Бу экили школну жабып къояргъамы керек болур эди?

Алай старшинаны бир акъыл бийледи. Ол кесини казначейине Николай патчахны суратын келтиртип, школда классда къанганы жанына тагъаргъа буйрукъ берди.

Суратха къарай, старшина сагъышланды: «Ма энди киши да къозгъалыу бла байламлы ушакъла бардырмаз. Бардырсала уа, ол акъыллы Эней улуну жууапха тартыргъа женгил болур».

Къабыргъадан тышында ат туякъ таууш эшитилинди, ким эсе да ашыгъады. Къамичиси бла къолунда Магомет кирди. Босагъадан окъуна ол патчахны суратын кёрдю. Ышарды. Ол тынгылап старшинаны жаны бла ётдю да, патчахны сураты болгъан жерге келип, аны къабыргъадан атды. Класс сейирге къалды. Юсюп агъарды. Старшина намазда сюелген кибики, эки къолун кётюрдю да, аланы ёрге атханлай къалды, казначей а, ат аягъындан басхан кибики, иничке ауазы бла кычырды.

Магометни бети къууанчлы эди.

Мустафа, устазгъа биринчи жууап берирге ашыкъгъан жаш, секирип, къолун узата:

– Мен айтайым... Мен айтайым... – деп, ашыгъышлы айтды ол, окъуучуладан бирлери андан алгъа болады дегенча. – Мен билеме! Эсингдемиди, Магомет, сен айта эдинг, «заман келсе, халкъ патчахны кыстарыкъды» деп. Къыстадыла, алаймыды? Аны ючюнню кетерирге сюесе суратны? Сал кесинги китапчыгъынгда манга иги белги!

Ол шошлукъда старшинаны къалтырагъан хыр-хыр ауазы эшитилинди:

– Къалауурну! Къалауурну келтиригиз! Устазны тутугъуз! Патчахны сындыргъаны ючюн... Сибирге...

Картонну жылтыргъан тауушу эшитилди. Магомет, жерге суратны жартысын ата, акъырын, кёлю кётюрюлюп айтды:

– Патчах жокъду! Николай II тайдырылды...

Аны сёзлери классны къууанч кычырыкълары бла къа-тыш болдула.

Тенг тенгине келечи болур

Магометге тынгылагъанла кёбюсюнде жер къазгъан, мал уютген жаш адамладыла. Энди анга эллени аллында, жыйылыулада сёлеширге тюше эди. Жарлыла Кёнделенде, башха элдеде да бек къууанып тынгылай эдиле патчахны тайдырылгъаныны бла большевиклени юслеринден айтылгъан сёзлеге. Ленинни аты хар кимни да ауузунда эди.

Сёлешип башласа, Магомет башха тюрлю бола эди. Тынгылауукъ, бир кесек уялчакъ адам сёлеширге чыкъса, терк окъуна тюрленип къала эди. Халкъ бла арасында болгъан байламлыкъны сезе эди, ол кюч-къарыу берип, аны учундура эди.

Алай, не сейир, заман ётгенлей, Магомет ол сезимни тынгылаучула бла кесини арасында бирде юзюле тебирегенин сезе башлады. «Жюрегигизде болгъан затны букъдурмай айтыгъыз манга! – деп тилей эди ол жыйылыгулада. – Большевикле билирге керекдиле ишчи халкъгъа не керегин!»

Адамла да айта эдиле, патчахны къыстагъандан бизге не деп. Аны сураты андан бери тагъылып турады эл правленде... Страшина да – алгъыннгы... Байла да – алгъынча, жер да, жайлыкъла да – аланы. Нальчикде Граждан исполкомну къурадыла. Аты бек игиди. Алай ачы зат татлы боллукъмуду, анга татлы десек: ол исполкомда байла олтурадыла. Аллай власть жарлыланы къалай къоруулар?!

Магомет кеси да абызырады. Ол Нальчикге бара эди, политикада сынамлары болгъан адамладан сора эди, – не этерге керекди, халкъгъа не айтыргъа керекди деп. Болжаллы правительствону магъанасы недеди, анга билеклик этерге керекмиди?

Алай анга киши да жууап бералмай эди. Жууап бералмагъанлыкъгъа, угъай, къазауат, кюреш бошалмагъанды, ол энди башланады, не жол бла барыргъа, не амалланы хайырланыргъа партия айтырыкъды деп.

Магометни къарындашы Ахмат, кеси элчилери бла – Акъайланы Жюнюс, Гелястанланы жашлары эм башхала бла – политикада уллу ангыламы болмаса да, айта эди:

– Мен сизни ишигизде зат ангыламайма, Магомет, алай бир затны уа билеме: энтта да аз кере илинмезсе сен байла бла. Къуру хапарла бла къаллыкъ туююлсюз, къан да тёгюллюкдю. Аны биз урушда большевик агитаторладан аз кере эшитмегенбиз.

Ахмат къыйын ауругъаны себепли, тёшекден къопмады. Ёлюрню аллында ол, Магометни кесине чакъырып, къарыусуз ауазы бла айтды:

– Намысынгы сакъларгъа заман жетип къалса, бил, мен жер тюбюне басдыргъанма... мен кесим да аллыкъ эдим аны къолгъа керек заманда, сени къоруулар ючюн, къарындашчыгъым... алай энди... кесинг кесинги къоруула!

...Жашырын жерде ушкок бла немец керох букъдурулуп эди. Фронтдан ол къуру къол бла келмегенди!

Ала керек болдула. Магомет биле эди Кёнденни байларыны жаш адамлары Хадисни башчылыгъында къыстау сауутлана тургъанларын. Атдыргъан да этдиле: Хадис жарлы Огъурлуну керохдан атдырып ёлтюрдю. Ол кишиге хатасы тиймеген

Огъурлу эл правленде барчы-келчи болуп ишлей эди, старшина-ны буйругъун, тюрлю-тюрлю хапарланы элчилеге билдире эди. Башына баш ауруу алды – ол Магометни эм башха жашланы махтап, аланы байлагъа къажау бардыргъан тюзлюк ишлерин айтып башлады...

– Ким къалай суйсе да, сауут-саба табыгъыз, – деп тилей эди Магомет кеси жанлыладан. – Къан тѳгюлмей болмаз. Мал-къарны жарлыларын жаула тутмазгъа керекдиле!

Ол, жангыдан элlege жюрюп, халкъны аллында сѳлешип тебиреди. Энди большевикледе керохдан бла ушкокдан да кючлю сауут бар эди: Ленинни жоругъу.

– Къалай болайкъ деп, сиз большевикледен жууап тилей эдигиз да, – деп къызып айта эди Магомет жашырын жыйылыулада. – Болжаллы правительство жанлы бир да болмазгъа! Битеу власть – ишчи халкъгъа, советлеге. Ала Ленинни сѳзлеридиле. Халкъгъа керекмеген урушха аскерчилени иймегиз. Байладан жерлени сыйырыгъыз...

– Ауузлада быллай затланы шыбырдып, властьны артында сиз – жигитлесиз! – деп бѳлдю аны айтханын бир бай адамны ауазы. – Жарлыланы къогъузтасыз, кесигиз а – бир жанына?

– Властьха да айтырыкъбыз бетлерине, къоркъурукъ туюлюбюз! – деп, хыны жууаплады Магомет. – Биз тюзлюк ючюн биринчи ѳлюрge хазырбыз!

– Ма Нальчикде боллукъ съездде уа сиз ауузугъузну да ачарыкъ туюлюсюз! – деди бийге къуллукъ этген, хыликкя этгенча, ышара.

Ол съездге Теркни атаманы, Болжаллы правительствону комиссары Караулов келди. Эки сагъатлыкъ сѳзюн бошай, ол, залны большевикле олтургъан жанына ачыулу къарап, бармагъын да ойната, айтды, Болжаллы правительство не жауну да «боюнун бурлукъду» деп.

Ол съездде болгъан затла элlege терк жайылдыла. Элчиле мобилизациядан арт бура эдиле. Къабартыны бла Малкъарны эллеринде элчиле, байланы къыстап, аланы жерлерин сыйыра эдиле.

– Энди уа, аны бла ыразы болмагъан, бери тынгылагъыз, – деп, Магомет Кѳнделенде жыйылыуда айтды. – Округну власты, аны таматасы Чежоков да Аллахны аты бла тилейди, аланы жерлерине, байлыкъларына тиймезге, Къуран бла ант этип, битеу алыннганны артха къайтарыгъа. Эсерлени айтханда уа, ала да айтадыла: затланы сыйыра, сиз иги иш ѳтмейсиз деп...

Мусукаланы Ахмат андан ары да къыздырады, къууанчлы къычырып:

– Эй, адамла! Магометни, агитатор этип, кеси Чежоков ийген сунарса.

– Сени Чежоков да, ол эсерлеринг да гур деп жансынла! – деп, дауур этди жыйын. – Магомет да, сен да не ючюн айтханыгызызны биз ангылагъанбыз.

– Айтыгъыз, къалай ангыладыгъыз да бизни? – деп сейир этди Магомет.

Чал сакъаллы къарт, къарыуу бла гулоч таягъын жерге уруп, барысы ючюн да къужур сёзле бла жууаплады:

– Къалай ангылагъаныбызны уа биз бюгюн санга тюш намаздан сора айтырбыз...

Намаздан сора, жумадан сора, хар замандача кёп адам болуп, кенделенчиле межгитден Шакъманланы юлерине тебиредиле. Къутургъан элчилеринден къоркъа, Шакъман улу битеу табылыннган жерин халкыгъа берирге сёз берди.

– Кёрюрге энди ол байла ых деселе! – деп, бир къауумла къууана эдиле, бу жер ючюн энтта да къаллай бир къан тегюлюгюн билмей. – Тохтагъыз бир, Атажукиннге дери да жетербиз! Бизни жолубуздан киши да тыялмаз!

«Къалай жангыласыз сиз... – деп, ачы сагъыш эте эди Магомет, кенделенчи ысхылтыны огъурсуз, дерт жетдирлик бетлерине эслеп къарай. – Энтта революция ненча ёлюм келтирир, ненча къабыр болур энтта бизни жолубузда!».

Ол дерсни тамата окъуучула бла ингирде, кюнню жарсыларындан да арып, кеси бардыра эди. Барысыны да кёллери кётюрюлюп эди. Жалан да биреуленни – бийик къарыулу жашны, къуш буруну бла, сюрюучю Пагону – бетинде къууанчы жокъ эди. Ол мудах бети бла, тюнгюлген кезлери бла олтура эди. Магомет, дерс бошалгъанлай, аны къалырыгъын тилеп, жумушакъ айтды:

– Айт. Мен санга шүех эсем, жарсыуунгу букъдурмай айт, Паго...

Пелиуан, кызыарып, бир затла мурулдады:

– Угъай, айтмайма... Тегерекде къаллай затла бола турадыла... Битеу халкъда – жарсыу, мен а кесими юсюмденми айтырыкъма? Бютюн да аллай айыплы ишни юсюнден...

– Революция – ол бир адамны юсюнден сагъыш этсенг да болады, Паго! Революция кюрешге чакъырады. Алай ол суймекликни тюрлендирмейди! Ол аны тазаракъ да, къууанчылы да этерге керекди... Айт, хайда: Танзиля ючюнмю жарсыйса?

Паго терен ахтынды да, кёлю толду.

– Биз бирге болургъа къадар болмаз... Ол, атасыны бла анасыны ыразылыгъын алмай, атлам этмез, алай бай адам кызын жарлы сюрюучюге берирми? Танзиляны бла мени жалан да бир амалыбыз къалгъанды: экибизге да ёлюрге...

Магомет кёп тынгылап турду, шуёхуну энишге ийилген инбашларын сылай, кесини бир затыны юсюнден сагъыш эте:

– Насыплыса сен, Паго... – деди ол акъырын. – Сен сюесе. Сени да сюедиле. Санга сукъланама. Мен кесим аллайны сынамагъанма... Билемисе, бир-бирде манга алай кёрюнеди, мен жүрегиме ол сезимни ийсем, къорккъгъанча болама, ол сезим мени бусагъатха дери жашагъан сагъышларымы бир жанына тюртюр деп: халкъны насыбыны юсюнден сагъышны, аны ючюн кюешни. Артда уа сагъыш этеме да: не ючюн этебиз биз революцияны, хар кимге да деп этмейбизми да, хар ким да толу къууанчлы, насыплы болур ючюн, суймекликни сынар ючюн!

– Эх, Магомет, мен ол затланы къыйын ангылайма... Сен кёресе дерде революцияны юсюнден мен санга къалай жууаплагъанымы: башхала хар нени да ангыласала, мен желкеми къашып олтурама.

Магомет, кюлюучюсуча, акъырын кюлдю. Пелиуан, аны къолун тутуп, эшик таба тебиреди, башы бла тал терекни чыбыкъларындан чалдишли халда этилинген юй башха жетмез ючюн гупшур бола.

Экинчи кюн Магомет, кесини кертичи «адъютантындан» Жанатайланы Алийден атны алып, Танзиляны атасына тебиреди, аны элине. Къарыулу, сабыр Алий Кенделенде къоркъа билмеген адам болгъанды, алай Магометни оноуу аны да къайгъылы этди:

– Сен унутханмы этесе, кимге баргъанынгы... – деп, шуёхуна ачыкъ айта эди. – Ол аллай адамладан туююлдю, кесини юй жумушларына адамны къошарча. Сен анга эрттен намаздан ашхам намазгъа дери, «байланы къурутургъа» деп, кычырып турсанг да, ол тёзерикди. Пагону юсюнден айтсанг а – басхычдан энишге табан уруп иерикди, аны юсюне дагъыда шынжырдан кесини белгили бёрюкеслерин¹ иерге да боллукъду. Къалауурлары да итден башха туююлдюле...

– Тюздю, Магомет, – деп, Алийге бирсиле да къошулдула. – Санга адам айтханны этдираллыкъмыса? Атланы иерле да, аны бла бирге барайыкъ!

Магомет, муртундан кюлюп, айтыучу хал бла, жууапха нёгерлери жукъ айталмаучу ауаз бла айтды:

– Бу жол оздургъансыз. Суймекликни окъуна битеу эл бла сюзерге сюесиз. Мен аны юйюн-жерин сыйгырыргъа бармайма да!

Магомет кетди. Нёгерлери да, анга билдирмей, аны ызындан ёзен бла бардыла да, бир талада элден узакъ болмай букъдула.

¹ Бёрюкес, бёрюбас, гёргеуюз – волкодав.

Кюн, батаргъа жетип, тауну төшпесине аз тийгенлей, элден келе тургъан Магомет кёрюндю. Хали къайгъысыз эди. Ол, къамичини ойната, жарыкъ макъамны да сызгъыра келе эди. Талачыкъны къаты бла озуп бара, артха къарамай, айтды:

– Чыгъыгъыз, чыгъыгъыз, конспираторла. Сиз бир къычырымдан окъуна кёрюне эдигиз. Сен а, Жанатай улу, уш-кокну, таулу кибик, жамычы тюрюнде быргъысы бла энишге такъсанг, иги боллукъ эди. Аллай бир ёрге чыгъып билинирик тюрюл эди.

Бара тургъанлай, артха къарап, ол шуёхларына айтды:

– Бизге къой сояргъа унутмасын деп, Пагодан тилегиз. Революционерле, аллай жарлыны ахыр къабынын сыйырыргъа уялмасагъыз...

Нёгерлери, къууанч тыпырлы болуп, Магометге атландыла. Алай Магомет а атны чын сюеп, сора атны жалкъасына ийилип, ёзен бла Кёнденен таба чапды. Нёгерлери аны жалан да черек къатында жетдиле да, хапар айтырыгъын онгсуз этдиле, айтчы, аллай адамны къалай унаталдынг деп.

– Мен анга лекция окъугъанма, – деп, чамгъа бурду Магомет, артда уа мудах болуп айтды: – Къайда да, бу ишни чамгъа айландырмагъыз, Пагону жанына тиерикди.

Башчыны ызындан бара, гитче жыйын болгъан ишни сюзе эди. Бири айта эди, Магометде адамны ийнандыргъан аллай кюч барды, ол быллай иште да жарады деп. Башхасы уа айтады, багъалы келечилеге угъай дерге айыпды деп. Магомет а – барып тохтагъан аллай келечиди.

– Да бу кимди да – шыйых! Айтхылы бий?

– Революциялы Малкъарны башчысыды! Ол азмыды? – деп бегимледи Жанатайланы Алий. – Аллай кюн келгенди, бизни бла – жарлыла бла – байла селешген кюн!

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля,
филология илмуланы кандидаты
хазырлагъанды.

НИЕТ ХАЗНА

Этезланы Омар (1913–1964) малкбар адабиятны мурдор ташын салгъан жазычуланы ал сатырларында болгъанды, фахмусуну кючю бла миллет адабиятны «чигинжилеринден бири болургъа жетишгенди» [Теппеев 1968: 17]. Ол кыысха жашаууну асламысын халкыбызны маданиятын айнытыугъа, анга къулланыугъа бергенди. Андан тышында да Этезланы Омарны чыгъармачылыгында кёчюрмечилик иш энчи жерни алгъанды. Белгили орус назмучуланы чыгъармаларын малкбар тилге кёчюрюп, аланы суратлау иште сынаулары бла окъуучуланы шагъырейлендиргенди, миллет адабиятланы саулай да маданиятланы араларында байламлыкъланы кючлендирирге эм айнытыргъа себеплик этгенди.

Не заманда да Этезланы Омар кесини ёз халкы бла къаты байламлыкъ жюрютгенди, аны тарыхындан, тилинден, адабият-маданият дуниясындан тогъа жашагъанды.

Этезланы Омарны чыгъармачылыгыны юсюнден оюмларын алимле, кесаматчыла да айтхандыла: Пипинис В., Бычков Д., Орусбийланы Ф., Толгъурланы З., Тёппеланы А., Маммеланы Д., Алтууланы А., Биттирланы Т., Сарбашланы А., Атабийланы А.

Этезланы Омарны чыгъармаларыны бир къаууму аны сау заманында басмаланнганды, асламысы уа къагъытда, авторну къол жазмаларында къалгъанды. Жарсыугъа, жазычуну жашауу 1964 жылда замансыз юзюлгенди. Бир талай заман озгъандан сора, аны «Аслан» (1978), «Урушну отунда» (1989), «Нарт къала» (1996), «Махтау» (2003) деген суратлау чыгъармалары басмаланнгандыла.

Этезланы Омарны суратлау хазнасын жыйышдырып, аны тинтип филология илмуланы кандидаты Тёппеланы Алим башлагъанды: 1968 жылда ол жазычуну чыгъармачылыгыны юсюнден очерк китабын басмалагъанды, 1996 жылда уа «Нарт къала» деген эпика чыгъармасы бла малкбар окъуучуну шагъырей этгенди. Омарны чыгъармачылыкъ къадарын ачыкълауда Моттайланы Светлананы къошумчулугъун да энчи белгилерчады: ол жазычуну хазнасындан «Аслан» (1978) эм «Урушну отунда» (1989) деген романларын басмагъа жарашдырып, редакторлугъун да этип чыгъаргъанды.

Арт онжыллыкълада бардырылгъан излем ишлени себебинден Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ жолуну бусагъатдагъы окъуучугъа белгили болмагъан бетлери ачылгъандыла [Сарбашева 2002;

Сарбашева 2003]. Аладан бири «асыралып» турган, КЪМР-ни Литература музейини фондларында сакланган «Махтау» деген кьол жазмасы болганды.

«Махтау» деген төрт актлы драмада сёз Малкьарда жангы эллини кьуралыуларыны юсюнден барады. Биз этген оюмга кёре, пьеса 50-чи жылланы ахырында – 60-чы жылланы башында жазылганды. Аны алайлыгына дагыда чыгьарманы биринчи бетинде «барган заманы бу кюнле» деген авторну сёзлери да шагьатлыкь этедиле. Суратланган кезиу малкьар халкьны тарыхында кьууанчлы болумла бла белгилиди.

1957 жылда, сьургьонден кьайтхандан сора, миллетни кьыраллыгы тохташдырылады, аны айныууна себеплик этерча, кьырал программала кьураладыла. Аладан бирлери жангы журтланы кьурулушлары бла байламлы болганды. «Махтауда» ол заман суратланады. Бу сахна чыгьарма биринчи кере Этезланы Омарны токьсан жыллыгына аталган «Сайламала» деген жыйымдыгында басмаланганды [Этезов 2003].

Башында айтылган болумла жазычуну суратлау хазнасына жангы кёзден кьарарча излейдиле. Илму ишибизни баш борчу – жазычуну суратлау хазнасын бирге жыйышдырып, аны чыгьармачылыгыны тарыхын тюз ызга тийишдирип толу тамамлауду.

Этезланы Омар 1913 жылда Эльбрус районда Тёбен Басхан элде туугьанды, он эки сабий болган уллу юйдегиде ёсгенди. Заманны чырмауларына да кьарамай, Омар билимге итинген адам болганды. Ол 1929–1932 жыллада Владикавказда Агро-индустриальный пединститутда окьуйду, 1932–1934 жыллада уа Ленинградда Герцен атлы кьырал университетни аспирантурасыны эки курсун бошайды.

Этезланы Омар, бийик билим алгьандан сора, кёп жерледе ишлейди: КБАССР-ни НКВД-сыны инспектору (1934–1936), «Социалист Кьабарты-Малкьар» газетни литература кьуулукьчусу (1937–1938), Кьабарты-Малкьар илму-излем институтуну илму кьуулукьчусу (1939–1940). 1940 жылда ол СССР-ни Жазычуларыны союзуна кире ди эм Кьабарты-Малкьарны жазычуларыны биригиуюню бёлюмюню таматасы болады. Уллу Ата журт уруш башланганлай, 1941 жылны 31 декабринде фронтха чакьырылады. Анда этген жигитликлери ючюн Этезланы Омар «За отвагу» эм «За победу над Германией» деген майдалла бла сауьгаланнады. 1943 жылда Омар, жаралы болуп, туугьан жерине кьайтады. Кёчгюнчюлюк азабын сынай, Кьыргьызстанда Кьызыл-Кьяя шахарга тюшеди. Таукеллигин тас этмей, малкьарлы жаш кьадалып ишлейди. Ол орус тилден бла литературадан Кьызыл-Кьяяны ючюнчю номерли иш усталыкь берген училищесинде устаз болуп (1944–1945), бир кьауум жылны шахтада (1945–1950), андан сора шахарда билим берген бёлюмню (горонону) инспектору (1951–1952) болуп ишлейди.

Этезланы Омар суратлау адабиятны хар жанрында да кесини кюнчюн сынагъанды: назмучулукъда («Сакъашилчи жашчыкъ», «Кавказ», «Сизге ахыр кюн келир», «Колхоз кызыны жыры», «Сагъыш», «Табийгъат», поэма «Юч тенг»), къара сёзде («Осман бла Лейла», «Хыжы» – хапарла; «Къаяла унутмагъандыла» – повесть; «Тарда», «Аслан», «Урушну отунда» – романла), публицистикада («Магъаданлы туугъаны»), сахна чыгъармачылыкъда («Къанлы той», «Дертчиле», «Акъай бла Акълиман», «Махтау»).

Жазычуну суратлау дуниясы кенгди, кёп бетлиди. Ол халкъыны жашауун ачыкъларгъа итингенди. Аны чыгъармачылыкъыны тематика тюрлюлюгю да ол себепденди: Омар инсан урушну («Аслан», «Тарда»), Уллу Ата журт урушну («Урушну отунда»), халкъны озгъан жашаууну («Нарт къала») юслеринден жазгъанды.

Этезланы Омарны чыгъармачылыкъыны айныу жолу кыланчлы болгъанды. Ол 14 жылындан жазып башлайды. Аны биринчи назмусу «Пионер жыр» деген ат бла 7 июльда 1927 жылда «Къарахалкъ» газетни бетлеринде басмаланады. 1932 жылда «Сакъашилчи жашчыкъ», «Кавказ» деген назмуларын жазады. Жазычуну чыгъармачылыкъыны ал кезиуонде къуралгъан назмуларыны санында «Кавказ» деген назмусу суратлау даражасы эм тил байлыкъы бла, энчи бояула эм сезим бла къуралгъан сыфатлары бла, лирика азатлыкъы бла айырмалы болады. Ол шарт фахмулукъну белгиси болгъанын баямлайды.

Бу жыллада Этезланы Омар «Юч тенг», «От кюнле» деген поэмаларын да жазып башлайды. Ала жашауда болгъан тарых болумлагъа – революциягъа, инсан кюрешге – жораланадыла. Алай жазычу ол чыгъармаланы ахырларына дери жетдиралмайды.

30-чу жылланы ахырында Этезланы Омар къара сёз бла да кюрешеди: «Осман бла Лейла» деген хапарын 1939 жылда август эм сентябрь айлада «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни бетлеринде басмалайды. Белгиленген кезиуде «Къаяла унутмагъандыла», «Къайгылы кюнле» деген повестьле да жазылып башланадыла. Биринчи повестьни бир-бир кесеклери «Социалист Къабарты-Малкъар» деген республикалы газетледе малкъар эм орус тилледе басмаланган да этедиле [Очерки истории... 1981: 123]. Эки чыгъарма да басмагъа урулургъа хазыр болуп тургъанлай башланган Уллу Ата журт уруш жазычуну муратларын юзеди.

Этезланы Омар аскерге чакъырылырдан алгъа орус эм малкъар тилледе урушха къажау назмула, жырла («Сизге ахыр кюн келир», «Къанлы фашистле», «Мой конь летит на врага») жазады. «Къанлы фашистле» деген назмусу, макъамгъа салынып, фахмулу халкъ жырчыбыз Отарланы Омарны жырлаунда айтылып да тургъанды [Тепшеев 1968: 32].

Къара сёз бла назмучулукъдан тышында Этезланы Омар малкъар драматургияны эм сахнаны ал атламларына себеплик этгенлени

араларында да болганды. Илму тинтиуледе ачыкъланнганына кёре, XX ёмюрню 30-чу жылларында жазылгъан биринчи малкъар пьеса деп, жазыучуну «Шыйых бла пионер» чыгъармасына айтылады [Очерки истории... 1978: 259-260]. Алай, биз тапхан архив материаллагъа кёре уа, «Шыйых бла пионер» деген бир актлы пьеса аз алгъаракъда жазылганды. Аны Ленин атлы окъуу шахарчыкъны курсантлары 1929 жылда 3 майда кеслерини концерт программаларында кёргюзгендиле [УЦГА АС КБР. Ф. 188. Оп. 1. Д. 42. Л. 142].

Уллу Ата журт уруш башланьрны аллында Этезланы Омар «Арт кюнле» деген пьесасын жазганды. Бу чыгъарма, театрда окъулуп, сахнада салыныргъа хазыр болуп тургъанлай къалады [Сарбашева 2009: 115].

Уруш жылланы ал айларында драматург малкъар театрны сахнасында салынырча гитче пьесала къурайды. Орус тилде басмаланган «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетни бетлеринде билдириулеге кёре, «колхоз къараучулагъа деп уллу жетишимле бла Этезланы Омарны «Русьну жашы» – немис тузакъда орус солдатны жигитлигини, «Тау элни кюню» – халкъ ополченияны къуралуууну юслеринден бир актлы пьесала салыннгандыла» [Киреев 1941].

1943 жылны октябрь айында республиканы артистлери кеслерини ишлерин башлап, К. Гольдонини «Трактирщица», А. Луговскойну «Невидимая сила», Отарланы Керимни «Биз хорларыкъбыз», Рахайланы Исмайылны «Тасхачыла», Этезланы Омарны «Той», «Ирма Ильзе» деген сахна чыгъармаларына кёре оюнла салгандыла. Аланы кёбюсюню ниет магъаналары душман бла къажау кюрешни юсюнден эди.

Уллу Ата журт урушну жылларында малкъар миллетни туугъан жеринден Орта Азияны бла Къазахстанны аулакларына зор бла кёчюрюледи. Къыралны кюйсюзлюгю бла сау он юч жылгъа миллет маданиятны айныуу тохтайды. Этезланы Омарны пьесалары, акъ эм къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларыны асламысы ол кезиуде тас болады.

Тёппеланы Алимни эсгериулерине кёре, 1956 жылны сентябрь айында, Фрунзеден туугъан жерине къайтып келе, ол поездде Этезланы Омар бла танышхан эди. Бу тюбешиу жазыучуну къадарында буйрукъну энчи белгисича болгъан эди. Этезланы Омар жаш жол нёгерине «Нарт къала» деген назмула бла жазгъан сейирлик хапарын окъуп келгенди. «Да мени Кавказгъа элтип баргъан байлыгъым буду», – деп ёхтемлене эди жазыучу [Тепшеев 1968: 65]. Алимни айтиууна кёре, эпикалы чыгъарманы къол жазмасында Этезланы Омарны къолу бла жазылгъан кезиу – 1939–1956 жылладыла. Чыгъарма 1939 жылда жазылып, Жазыучулары биригиуонде сюзюлгенди. Аны юсюнден билдириу «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни бетлеринде 1939 жылда 19 сентябрьде басмаланнганды. Болса да, Омарны башха чыгъармаларыча, уруш башланнганда, «Нарт къаланы» жаз-

масы тас болады. Кёчгюнчюлюкде ол жангыдан жазылады [Тепшеев 1996: 15-16].

1957 жылда кыралда тюзлук тохташып, малкбар миллети Ата журтуна кыайтхандан сора, Этезланы Омар, жашау сынамын сюзе, бу тизгинлени жазады:

*Сокъураныу жокъду бюгюн ичимде,
Кюнча тиймей жашагъаным ючюннге,
Бир жилтинчик болгъан эсем, жол ача,
Аз халкъымы таркыаймагъан кючюне* [Этезов 1996: 195].

Къадарыны кыланч жолларына да къарамай, Этезланы Омар окъуучуну жашауну сюерге, аны тюз жорукларына бойсундурургъа излейди. «Жашауну сюйюгюз» деген назмусунда ол хар инсаннга да «Жашауунгда арымагъан ишчи бол, / Хар адам юлгю алырча киши бол! / Жарыкъ кюнню жылыуун хайырлана, / Аманлыкъны сёге, жолдан тайдыра, / Бу жашауну жарыкъ жолун арыта» [Этезов 1996: 194] деген насийхат сёзлерин айтады.

20-чы ёмюрню экинчи жарымында миллет маданият айныуну жолуна турады: 1959 жылда республиканы Халкъ чыгъармачылыгыны юю малкбар пьесаланы жыйымдыгын басмалайды. Ол китапха Этезланы Омарны «Дертчиле» (биринчи аты – «Тау элде») деген бир актлы, тёрт суратлы пьесасы да киреди.

Халкъыбыз сюргюнден кыайтхандан сора, Этезланы Омарны «Къанлы той» пьесасы биринчи кере 1959 жылда малкбар театрны сахнасында салынады [Рыжеволова 1959]. Жазуучуну сакъланган къол жазмаларында бу чыгъарма «Сюймекликден хапар» деген ат бла, къуралгъан кезиую – 1956 жыл деп белгиленеди. Айтылгъан чыгъармагъа кёре салынган оюн маданиятыбызда махтау бла сагъынылады.

1960 жылда малкбар тилде чыкыгъан «Бир актлы пьесала» деген жыйымдыкыгъа жазуучуну «Акъай бла Акълиман» деген драма чыгъармасы да киреди.

Этезланы Омарны хар чыгъармасыны къадары да энчи болгъанды: кюйсюз заманны къалабалыгыны (Уллу Ата журт уруш, кёчгюнчюлюк) сылтаундан бир къауум чыгъармаланы жазмалары тас боладыла. Аллайланы санында «Къаяла унутмагъандыла» деген повестыни жазмасы, басмагъа хазыр болуп тургъанлай, башланган урушну отунда кюеди. Алай, насыпха, чыгъарманы орус тилге жазуучу М. Киреев этген кёчюрмеси сакъланады. Аны хайырындан Этезланы Омар «Къаяла унутмагъандыла» деген повестин малкбар тилде жангыдан тохташдырады. 1957 жылда Ростов шахарда чыкыгъан «Дон» деген журналны бетлеринде бир юзюгю орус тилде басмаланады [Этезов 1957]. 1958 жылда чыгъарма малкбар тилде, аны ызындан орус тилде «Камни помнят» деген ат бла 1959 жылда энчи китапла болуп чыгъ-

ады. Повестьни сюжетини мурдорун Малкърда инсан урушну баргъаны кърдайды.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повесть совет литературада тохташхан төрелеге бойсунуп жазылганды. Болса да кесаматчыла ол кезиуде анга ниет-суратлау магъанасы бла жетген чыгъарма болмагъанын жашырмай айтхандыла. «Къаяла унутмагъандыла» деген повесть уллу чыгъарма туююлду, аны уллу черек бла тенгледирирге жарамаз. Ол таудан келген гитче суучукъгъа ушайды. Алай анда да окъуучу халкъны насыбы ючюн бардырылгъан уллу кюрешни суратын кѳралады... Повестьде миллет ариулукъ бла бирге халкъланы араларында шухлукъ суратланады. Бу повестьни къррауда жазуучу жетишген чыгъармачылыкъ хорлам энчи кезиу болуп, аны жангы чыгъармаларына жол ачарыгъына ийнанырчады», – деп жазгъандыла Д. Бычков бла В. Пипинис [Бычков, Пипинис 1958].

1960–1970 жыллада малкър адабият тири айныйды, аны суратлау аулаклары, жагъалары кенгден кенг бола, жайыла барадыла. Анга толу шагъатлыкъ роман жанрда жазылгъан уллу эпикалы чыгъармала этедиле: ол кезиуде Залиханланы Жанакъайытны «Тау кършла» (1962), Шауаланы Миналданни «Мурат» (1964), Гуртуланы Бертни «Жангы талисман» (1970) деген романлары басмаланадыла. Ол тизмеде Этезланы Омар «Тарда» (1961) деген юч кесекден къралгъан чыгъармасы бла биринчилени санында болады. Романда колхоз къррулушну кърралыуундан башлап, Уллу Ата журт урушну кезиуоне дери заман суратланады. Аны сюжет мурдоруну асламысын классла аралы бардырылгъан кюреш кърдайды (эски дуняны келечилери Жумук, Чокка-эфенди, Сарбий, алагъа къажу сюелген коммунистле Элбатыр улу, Алчы улу, Иванов). Чыгъарманы баш суратлау жетишимине жазуучуну жашуу кертиликни суратларгъа итиниюн санаргъа болады. Бу шарт Жанбермез деген жигитни сыфатыны юсю бла ачыкъланады. Жанбермез баш жигитлени санына кирмейди, болса да аны сыфаты окъуучуну эсин бегирек бийлейди. Ол къралайы болгъан, кесини мюлкюн байыкъландыра билген адам болгъанды.

Этезланы Омарны «Тарда» деген романыны экинчи китабы – «Урушну отунда» деген китапды. Мотгайланы Светлананы жазгъанына кѳре, чыгъарманы титул бетинде Этезланы Омарны кеси кърлу бла «1964» деп жазылып бошалгъан жылы чертилгенди, экинчи тизгининде уа – «Тарда» деген трилогияны экинчи китабыды деп кършулгъанды [Мотгаева 1989: 8]. Романда адамланы уруш жыллада, кѳчгюнчюлюкде ажымлы къадарлары суратланадыла. Этезланы Омарны жигитлери къранларын-жанларын аямай, Ата журтларын кърруулагъан кезиуде, аланы аталары, аналары, сабийлери, юйдегилери жореклери бла ийнанган властыны бачамасыны огърсуз буйругъу бла Орта Азиягъа кѳчюрюледиле. Халкъына этилген артыкълыккыны кѳтуралмай, Сапарча жашла тюзлюкню излеп, инсанлыкъ борчла-

рын толтурургъа излейдиле: ала Сталинни атына къагъытла жазадыла. Жарсыугъа, жигитлени суратланган тарых болумлада къадарлары ажымлы боладыла: ала жыйырмажыллыкъ тузакъгъа ашырыладыла. Жазыучуну фахмусуну кючю бла этилген артыкълыкъла адам улуну тюзлюкге ийнаныуун оялмагъанын, заманны огъурсузлугъун сынауда адамлыкъ кючюн тас этмегенин суратларгъа къолундан келеди.

Этезланы Омарны трилогиясыны юсюнден малкъар адабиятта бир оюм тохташмагъанды. Тёппеланы Алим 1996 жылда жазгъаннга кёре, «трилогияны бир китабы – «Аслан» – 1984 жылда, 2-чи-китабы – «Тарда» – 1963 жылда, 3-чю китабы – «От кюнле» – 1990 жылда басмаланнгандыла» [Теппеев 1996: 25]. Былайда чыгъармаланы басмада чыкъгъан кезиулери халатла бла берилгени баямды. Биринчиден, «Тарда» деген роман 1961 жылда, «Аслан» деген роман 1978 жылда басмаланнгандыла. Экинчиден, «Тарда» деген чыгъарманы биринчи бетинде окъуна «юч китаблы роман» деп белгиленеди. Андан сора, башында айтылгъаныча, «Урушну отунда» (1989) деген экинчи китабыны жазмасы шагъатлыкъ этеди. Аны юсюнден Моттайланы Светлана китапны «Ал сёзюнде» айтады. Бу болумну Алим эсге алмагъаны сейирди. Тинтиучю сагъыннган «От кюнле» деген чыгъарманы юсюнден билдириу да окъуучуну ажащдырады. Нек дегенде Алим биринчи кере «Этезов Омар. Чыгъармачылыгъыны юсюнден очерк» деген китабында Омарны 1930 жыллада жазгъан уллу чыгъармаларыны арасында «От кюнле» деген битмей къалгъан поэмасыны юсюнден сагъыннганды [Теппеев 1968: 25]. 1990 жылда уа аллай аты бла Этезланы Омарны романы басмаланмагъанды.

Этезланы Омарны аты миллет маданиятны тарыхында сыйлы жерни алгъанды. Аны чыгъармалары, заманны ниет излемлерине кёре, ол жыллада айныгъан совет адабиятны суратлау жорукъларына тийишлиликде къуралгъандыла. Толгъурланы Зейтунну оюмуна кёре, «...хар чыгъарма кёп тюрлю шартла бла байламлыды: ол политиканы, социально-жамауат жашауну, заманны илишанларын, жазыучуну фахму къолайын, ангылауун, ич дуниясын да бирикдиреди» [Толгуров 2000: 126]. Жазыучу жамауат тюрлениулени терен, тарых жаны бла оюмлап, жашау кертиликни суратларгъа итиннгенди: ол шарт а аны инсанлыкъ жигитлигине шагъатлыкъ этгенди.

Хайырланылгъан литература

Атабиева А. Д. Омар Этезов // Очерки истории балкарской литературы. – Нальчик: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2010. – С. 382–391.

Бычков Д. И., Пипинис В. Ф. Первая балкарская повесть // Кабардино-Балкарская правда. – 1958. – 8 янв.

Габаланы А. Малкъар жазыгучула. Био-библиография справочник. – Нальчик: Эльбрус, 2002. – 292 б.

Киреев М. М. Спектакли, зовущие в бой // Социалистическая Кабардино-Балкария. – 1941. – 6 нояб.

Моттаева С. М. Вступительное слово // Этезов О.М. В огне войны. [на балк. яз.: Урушну отунда]. – Нальчик: Эльбрус, 1989. – С. 3-8.

Малкъар литератураны историясыны очеркleri. – Нальчик: Эльбрус, 1978. – 452 б.

Очерки истории балкарской литературы / Отв. ред. С.У. Алиева. – Нальчик: Эльбрус, 1981. – 400 с.

Рыжеволова А. Кровавый той // Кабардино-Балкарская правда. – 1959. – 12 авг.

Сарбашева А. М. Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ къадары // Минги Тау. – 2002. – № 5. – 170–173 б.

Сарбашева А. М. Этезов Омар // Писатели Кабардино-Балкарии (XIX – конец 80-х гг. XX в.) Биобиблиографический словарь. – Нальчик: Эль-Фа, 2003. – С. 434-437.

Сарбашева А. М. Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра. – Нальчик: Издательство КВИГИ, 2009. – 240 с.

Тепнеев А. М. Этезланы Омар. Чыгъармачылыгыны юсюнден очерк. – Нальчик: Эльбрус, 1968. – 116 б.

Тёппеланы А. М. Фахмуну къууанчлыгы бла бушуулугъу // Этезов О.М. Нарт къала. Сайламала китабы. – Нальчик: Эль-Фа, 1996. – 3–32 б.

Толгуров З. Х. Малкъар литература. – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 406 б.

УЦГА АС КБР (Управление Центрального государственного архива Архивной службы Кабардино-Балкарской республики).

Этезов О. М. Камни помнят // Дон. – 1957. – № 6. – С. 37–53.

Этезов О. М. Аслан. – Нальчик: Эльбрус, 1978. – 336 б.

Этезланы О. Урушну отунда. – Нальчик: Эльбрус, 1989. – 192 б.

Этезланы О. Нарт къала. Сайламала китабы. – Нальчик: Эль-Фа, 1996. – 328 б.

Этезланы О. Сайламала. – Нальчик: Эльбрус, 2003. – 160 б.

САРБАШЛАНЫ *Алёна,*
филология илмуланы доктору,
Къабарты-Малкъар илму араны
Гуманитар тинтиуге бардыргъан институтуну
къарачай-малкъар адабиятны бёллюню таматасы

ЭТЕЗЛАНЫ Омар

КАВКАЗ

Сенсе, Кавказ, гюл-гюл жаннети жерни,
Къар башларынг заманланы сынайла,
Бийиклеринг, къанат битдирип, желни
Ойнаталла, сызгъырталла, сызалла.

Бирде малтай, ойнай, сени юсюнде,
Боз туманла жаргеллени жабалла.
Бирде чууакъ кече, айны тюбюнде,
Чыранларынг жаухар кибик жаналла.

Шорхаларынг къаяланы жырлатып,
Бийикледен кёз жашлача агъалла.
Бирде ала, сууукъсурап, сын къатып,
Акъ сёнгекле болуп да салыналла.

Тенгизледен чыгъып, сыртланы тутуп,
Туман чериуле санга жол салалла,
Азынгдан туракълайдыла, жунчуп,
Жыйылышып, ёшюн да бир уралла.

Къапчыгъайдан ёрге ура, ашыгъып,
Булгъанышып, хорлам тепсеу этелле;
Ёхтемленип, сени тёппенге чыгъып,
Узальшып, булутлагъа жетелле.

Кече-кюн да кетмейдиле эсимден,
Кёз жаш кибик, таза гара сууларынг,
Толкъун чыгъып къая тешигинден,
Гюл ханслагъа тёгюлген шауданларынг.

Ариудула дауурлу чыранларынг,
Гелеуледе ойнай ёсген бууларынг...
Эркинликни балалары – кызларынг,
Эллерингде жарыкъ чыкыгъан жырларынг.

Кавказ, сени ёмюрюнде бир кёрген,
Тамашалыкъ сыфатынга суююннген, –
Тутар сени жюрегинде, сууутмай,
Ёлгюнчюннге махтап туруп, унутмай.

ТАБИЙГЪАТ

Эркин кёкде акъ булутла ары-бери жюзелле,
Толан этип, бир бирлерин къууадыла, сюрелле.

Жол излемей айланган жел бирде бирге жыяды,
Бир – женупха, бир – шималгъа, бир да гъаршха къууады.

Маллагъа жанлы чапханлай, алларындан чыгъады,
Бирде, жыйып, толан этип, кёз сууларын сыгъады.

Сора, чабып, юзюклейди, устук-устук этеди,
Чууакъ кёкню бетин ачып, узакълагъа кетеди.

Ай да, уянып, силкинеди, бешигинден къобады,
Тау жерини бийик кёгю жулдузладан толады.

Хауле жел а жайлыкълада кырдыкланы тарайды,
Эриксе уа, таргъа энип, жолну къумун жалайды.

Не залим да кюч тапмайды табийгъатны кюйюне,
Табийгъатха хурмет этген жашау сюрюр, суйюне.

КОЛХОЗЧУ КЪЫЗНЫ ЖЫРЫ

Келигиз, къызла, жырла тизейик
Хар ишде алгъа баргъаннга,
Колхоз ишине кёлюн салгъаннга,
Аперимликни алгъаннга.

Тауда чалгъы чалады суйгеним,
Барып, дырынын жыяйым.
Биченчи жашла бир бек махтайла,
Мен да анга жыр жырлайым.

Суйгеним эришип, чаллыкъгъа кирип,
Кюнден эки га чалады.
Стахановча, рекорд салып,
Кёп трудоденьле алады.

Мени суйгеним кюшдан келеди,
Аллында – саугъа танасы.
Колхоз ишине тири сюелед,
Ол насыплыны баласы.

Сюеме, наным, сюеме сени,
Жанымдан артыкъ кёреме.
Сенича ишлеп, мен да къызлагъа
Жангыча юлгю береме.

Къууанчлы кюнню аязы урад,
Ой, тегерекден-башладан.
Мен суйгеними сайлап алгъанма
Битеу колхозда жашладан.

Колхоз ишлеген омакъ юйюбюзде
Экибиз зауукъ жашарбыз.
Биз тири ишлеп, омакъ кийинип,
Суйгенибизни ашарбыз.

Жашнагъан журтда, зауукъ ёмюрде,
Экибиз зауукъ турурбуз.
Жашнагъан журтха къатылгъан болса,
Ёрге къопмазча урурбуз.

Тойда тепсеучю ол аман Осман
Юйден чыкъмайын къалгъанды,
Кесине «лодырь», «заранчы» деген
Сёгюмлю атла алгъанды.

Колхозда доход юлешген кюнде
Османнга, къызла, не жетер?
Колхоз байлыкъгъа сукълана туруп,
Бармагъын жалай ол кетер.

Ой, Осман, харип, сенлайладыла,
Колхозну артха тартханла.
Колхозчу жашла бичен чалгъанда,
Салкъыннга кирип жатханла.

Турмачы, Осман, кётюрюл ёрге,
Тенглеринг бла ишге бар!
Колхозда доход юлешген кюнде
Бирсиле тенгли юлюш ал!

Нальчикде болгъан эл мюлк школгъа,
Суйгеним къагъыт салгъанды.
Алыгучу комис суйгенчигими
Студент этип алгъанды.

Эл мюлк школну тауусуп келсе,
Алгындан эсе, бек ишлер.
Мамыр кыралда зауукъ колхозну
Алгындан эсе, бек кючлер.

Жырлагъыз, жашла, жырлагъыз, кызыла,
Заманны зауукъ кюнюне!
Биз, жырлай-жырлай, ёте барырбыз,
Къууанчылыкъны бийигине.

Ишлейик, жашла, ишлейик, кызыла,
Жыр ауазыбыз зынгырдап!
Коммунизмге къууанчы жетербиз,
Биз кюнден кюннге бек жырлап!

САГЪЫШ

Тау кезинде эски сынны кёргенде,
Ол ёмюрле сынагъанын билгенде,
Тюрлю сагъыш алгъанды жүрегими,
Къозгъап аны билге суймеклигими.

Сюеледи бийик сыртны кезинде,
Аллын буруп, таудан ургъан желлеге,
Боран, жауун талайдыла жазыуун,
Кюнден кюннге тюгендире къарыуун.

Кимди бу? Сен айтчы манга, къарлы тау,
Буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау?
Жашауунда солуулукъ кюн кёрмеген,
Байгъа, бийге аз да тынчылыкъ бермеген?

Тау тынгылайд, бу да ёхтем сюелед,
Жазгъы кюнде гюл ханслагъа батылып,
Сагъыш этсем да, манга жууап бермейд,
Не кёп тилесем да къатында жатып...

Жан-жанында жаяу жолла энелле,
Тау кёйчула мынга салам берелле,
Хар кюнде келип, къаршы жаталла,
Ала къаура сырыйнаны тарталла.

ЮЧ ТЕНГ*Поэма*

Бу хапарны мен эшитгенме
Тар Чегемни ауузунда,
Тау сууну Каспий тенгизге
Ашыгыш дауурунда.

Акъ сакъалы жангы къарлай
Агъаргъан къарт айтханед,
Муну жыргъа салып жырлай,
Сыбызгысын тартханед.

Сыбызгыны сарнауунда
Мудах жыл белгиленед,
Акъ сакъалны жырлауунда
Мудах хапар билинед.

Бёркюн кёзлерине кие,
Латырасын да тарта,
От кюнлеге къаргыш эте,
Хапар айтханед манга...

1

Къызыл аскерни полклары
Тар ауузгъа кирдиле,
Кадетлени шайкалары
Агъачлагъа сингдиле.

Къысха улу башкес Наршау
Тау эллени жандырад,
Халкыгъа бермей ырахат жашау,
Къанла теге айланад...

Малкъарукъла, Басиятла
Адыргыгъа къалдыла,
Жюреклерин къоркъуу ала,
Агъачха жол салдыла.

Сюредиле агъачла бла
Сакъашилге малларын,
Кече – бара, кюндюз – бугъа,
Сакълайдыла жанларын.

Бу кюнледе кадет шайка
Нухну юйюн кюйдюрдю.
Къатынын эм сабийлерин
Жазыкъсынмай ёлтюрдю.

2

Нух эм аны жангыз жашы
Ишхилдиде букъдула,
Аямазгъа къанны-жанны,
Партизаннга чыкъдыла.

Партизанланы излеуде
Агъачлада жюрюлле,
Чыгъа барып, агъач кезде
Шайкалагъа тюбелле.

Нух жашчыгъын къайгъырыуда
Таш артына букъдурду.
Шайкала бла атышыуда
Ауур жаралы болду.

Бутун сюйрей, санын сюйрей,
Ол агъачха синггенед,
Ол къркъунчсуз жерни излей,
Бир дорбуннга киргенед.

3

Бир кюн ол дорбун къатында
Малкъарукъла тохталла,
Къая ташны арт жанында
Азыкъ ашай башлалла...

Элден азыкъ алып келе,
Аслан кёрдю аланы,
Аны да бийле кёрдюле –
Тюрленди бет къанлары.

Аслан, кёрмегенча этип,
Жол алышмай барады,
Чанка, къанлы ниет этип,
Жашны ызын марады.

Карабиннге патрон салып,
Сюйрелгенед ол Нухха:

Юйлерибизни жаңдырып,
Букъгъанса къая жухха!

Бош букъгъанса, тели адам,
Большевикле келмезле,
Мен берейим санга дарман,
Ала дарман бермезле!

Къанлы душманны къолунда
Карабини атылды,
Окъ тийип жүрек аузуна,
Нух, мычымай, жан алды.

Асланнга къамичи жетди:
– Сен аллымда жүрюрсе,
Манга адам бек керекди, –
Тууарланы сюрюрсе.

4

Сакъашилде къош салдыла
Малкъарукъну жашлары,
Малгъа, къошха къуулландыра,
Жегедиле Асланны.

Асланны атын жашыра,
Ат аталла – Гёбелек,
Анга кийим орунуна
Бердиле битли гебенек.

Атасын эсге тюшюрюп,
Жазыкъ Аслан жилийды,
Барлыгъед Чегемге ётюп,
Жолланы танымайды...

Кече итлеге къош улуп,
Ыстауатны сакълайды,
Танг жарыу бла бирге къобуп,
Тууарланы къыстайды.

Малла кюте баргъан сайын,
Бир жашчыкъгъа тюбейди,
Ол жашчыкъ: «Таулуду, баям,
Мен а – черкесме, – дейди. –

Мустафаны жалчысыма,
Мени ол кѣп къыйнайды.
Туугъан журтум Къон-къабакъды.
Атым а Биасланды ...»

Аслан да тарыкъды анга
Кѣрген къыйынлыкъларын,
Анга бийле – Малкъарукъла –
Не зат сынатханларын...

Бир кюн ала олтурдула
Къая жухну юсюне,
Туман жоккула къондула
Тау ауушну кезине.

– Аслан, сен ыразы болсанг,
Мен бир зат айтырыкъма,
Унамасанг, – дейд Биаслан, –
Хомухха санарыкъма.

Къаяланы артларында
Бардыла кенг шахарла,
Бизнича жарлыгъа анда
Школланы ачадыла.

Ыразы эсенг, мычымаздан
Ол шахаргъа барайыкъ,
Таукел бола эсенг, Аслан,
Окъуп, адам болайыкъ.

– Жолда ажашмай баралсакъ, –
Дейди Аслан, – хазырма,
Къолгъа тюшербиз, ажашсакъ,
Терибизни алырла...

5

Нальчик сахар. Юй башлада
Къызыл къумач байракъла.
Жюрюйдюле орамлада
Чюйбаш бѣрклю солдатла.

Эки шуѣх жюрюйдюле,
Къайры баргъа билмейле.
Тамаша болуп юйлеге,
Башха затны кѣрмейле.

Кече къарангы болгъанды,
Жокъду фатар къалыргъа.
Азыкъ да тауусулгъанды,
Ахча жокъду алыргъа.

– Кел, Биаслан, ач болгъанбыз,
Бир жерге кысылайыкъ
Эм да палахха къалгъанбыз,
Тангнга дери турайыкъ.

– Нек кысылгъансыз былайгъа? –
Дейд биреулен, – жашла, сиз
Къайдан келгенсиз шахаргъа,
Жокъмуд жатар жеригиз?

– Байлагъа жалчы болууда
Кёп кыйынлыкъ кёргенбиз, –
Дейд Биаслан, – ахырында –
Биз окъургъа келгенбиз.

Къайры барыргъа билмейбиз,
Тил билмейбиз орусча,
Къор болуред ёмюрюбюз,
Бизге бир жан болушса.

– Жигит жашла, сиз къркъмагъыз,
Къонакъ болугъуз манга,
Эрттен бла уа мен сизни
Элтирме облоногъа...

6

Юй иелери, кюрешип,
Асланны тазалалла.
Эринмейин бичип-тигип,
Къурадыла быстырла.

Эски гебенекни, элтип,
Бахчада басдырдыла.
Жангы ич кёлек кийдирип,
Тёшекде жатдырдыла.

Жумушакъ тёшек, жангы кёлек
Хычыуунду санына.
Къарайла ала, суйюнюп,
Аны жукълагъанына.

Биаслан да кѳууанды,
Жангы кийим кийгенди.
Юй иесин алгѳышлайды,
Аны татлы суйгенди...

Черкес жаш, аны кѳатыны
Башха юйде жаталла,
Халларын кѳрюп жашланы,
Ала хапар айталла.

– Кѳаргѳышлыкѳ болсунла бийле,
Не кюнлени бердиле,
Зорлукѳ чекген бу сабийле
Не кюнлени кѳрдюле!..

– Танг атханлай, мен аланы
Облоногѳа элтirme.
Кѳагѳыт алып, мен жашланы
Городокга берirme.

Зулмугѳа кѳаршы турурча,
Большевикле болурла.
Жангы жашауну кѳуругѳа
Юйренирле, окѳурла.

Танг жарыгѳы, узакѳ таула,
Сют кибик агѳаралла.
Кѳоюнларында туманла,
Юзмелтлеча чулгѳаналла.

Жашла – Аслан эм Биаслан –
Тѳшекден кѳопхандыла,
Ала дуниягѳа жангыдан
Туугѳанча болгѳандыла.

Бет-кѳол жуууп, ашап-ичип,
Ала хазыр болдула.
Алагѳа жол кѳагѳыт берлик
Облоногѳа бардыла...

Кѳм-кѳк кѳзлю, сары чачлы
Бир жашчыкѳны да кѳошуп,
Городокга элтди Хатиб,
Кѳл этдирип, болушуп.

Ол орус жашчыкъ детдомдан
Окъургъа алыннганед.
Жашчыкъланы халларындан
Танып, шуёх болгъанед.

Иван, Биаслан эм Аслан
Толу он жыл окъулла, –
Жыл санлары жетип, ала
Таза киши болдула.

Биаслан Ислам-къабакъгъа,
Аслан Чегемге барды.
Ивандан айырылмазгъа,
Аны нёгерге алды.

Эки нёгер жаз жылыуда,
Эригиуню кетерге,
Эсге тюшгенди былагъа
Сакъашилге ётерге.

Озгъан жылла эсге тюшюп,
Аслан мудах олтурад,
Жюрегинден ачып-кюйюп,
Иваннга хапар айтад.

– Эх, билмейсе, тенгим, Иван,
Не кыйынлыкъ кёргенме,
Мени атам бий къолундан
Тау дорбунда ёлгенде.

Умут баред, бир тюбешип,
Къан алыргъа бийледен,
Халкъ думп этди, кёп кюрешип,
Аланы бу жерледен.

САИДНИ ЖАШАУ ЖОЛУ

Отарланы Аубекирни жашы Саид (1903–1975) Басхан ауузунда Гирхожан элде туугъанды. Ол заманда таулу сабийлени барыныча, Саидни школу, университети да халкъ жомакъла, жырла, таурухла болгъандыла. Андан сора – дин окъуу. Ол, эл медиресени бошагъандан сора, Нальчикде тюрлю-тюрлю курслагъа жюрип, орта билим алгъанды. 1923 жылдан башлап, эл школада, шахарда окъутуу, жарыкъландырыу ишледе къуллукъ этгенди. Кесини заманына кёре, Саид окъуулу, билимли адамладан бири болгъанды. Ол малкъар халкъ жырланы, жомакъланы, таурухланы жыйыу, жарашдырыу, басмалау ишге уллу къыйын салгъанладанды. Саидни суратлау хунери болгъаны туура эди, орус тилни да иги билген, дуня халларындан терен хапары да болгъан закий жаш эди ол. Назмула, хапарла жазып ол 1928 жылда башлагъанды. 1934 жылда Саид Къабарты-Малкъар китап басманы малкъар бёлюмюню жууаплы редактору болуп ишлегенди. 1934 жылда Отарланы Саид СССР-ни Жазычуларыны союзуну члени болады. 1935 жылда Саидни Чегем районда Акъ-Топуракъ элни башланган школуну директору этип жибередиле. Ол анда эки жыл да толу ишлегинчи, 1937 жылда аны тутуп, Сибирьге жибередиле. Бир тюрлю терслиги болмагъан Саид сюрдюнде 20 жыл тургъанды. Илмугъа, билимге, маданиятха алланган таулу халкъгъа ол кёп иги иш этерге боллукъ эди.

1957 жылда малкъар халкъны миллет азатлыгъы къайтарылгъандан сора, Отарланы Саид да, толусунлай эркин болуп, Нальчикге келгенди. Ол Къабарты-Малкъар илму-излем институтха кирип, аны фольклор бёлюмюнде илму къуллукъчу болуп ишлеп тургъанды.

Отарланы Саид чыгъармачылыкъ ишин 20-чы жылланы арасында башлагъанды эм «Къарахалкъ» газетде биринчи назмуларын басмалап тургъанды.

1935 жылда школгъа жюриюмеген сабийлеге деп «Биз жигитлебиз» деген аты бла биринчи назму китапчыгъы чыкъгъанды. Саид, сабийле суйюп окъурча, ариу, шатык тил бла жазгъанды, сабий сезимлени ёсдюрюрча, сейир суратла да ишлей

билгенди. Саид тутулгъандан сора, аны чыккыган китапчыгын китапханаладан жыйып, кюйдюрген эдиле.

Отарланы Саидни суратлау чыгъармачылыкъда жангы заманы 50-чи жылланы ахырында, ол сюрдюнден къайтып келип, туугъан жеринде ишге тохтагъандан сора башланнганды. 1959 жылда аны «Назмула бла поэма» деген китабы чыккыганды. Китапда поэтни урушха дери жазылгъан, сюрдюнде туугъан чыгъармалары жыйышдырылгъан эдиле. Ала асламысына жангырыуну, жашау тиричиликни жангыча къурауну юсюнден эдиле.

Малкъар халкъны сабийле ючюн къуралгъан адабиятын айнытыуда Отарланы Саидни 30-чу жыллада жазгъан чыгъармаларыны энчи магъанасы барды. Ол сабийлени жашауларын, аланы жүреклеринде не жарсыулары, не къууанчлары болгъанын иги биледи. Ол да Саид халкъ чыгъармачылыкъны иги билгени бла байламлыды. Саид фольклорну тил байлыгын хайырланып къоймай, аны сюжетлерин да хайырланады. Сёз ючюн, аны «Гюл чечекле», «Чыпчыкъ той», «Къозучукъ», «Гутчачыкъ», «Омар бла алмачыкъ», «Къоркъакъ Чукала бла Муса», «Гылмай» деген дагъыда башха назмулары тюзюнлей сабий фольклоргъа кёре жазылгъандыла.

Саид сабийлеге деп дагъыда «Талмазны хапары», «Тюлкю бла бёрю», «Салимат» деген жомакъланы жазгъанды. Ала кёп кере дерс китаплагъа, классдан тышында окъургъа деп къуралгъан жыйымдыкъллагъа киргендиле.

Отарланы Саид, жашауу ажымлы болуп, Аллах берген закийлиги толусунлай ачыкъланмай кълалгъан жазычуларыбыздан, фольклорчуларыбыздан бириди. Болса да этерге жетишген затлары окъуна аны атын тин тарыхыбызда кълалдыргъандыла. Ол ызындан келгенлеге бир ненча назму китап къойгъанды, жомакъланы 2-томлугъун чыгъаргъанды. Саид бек кёп фольклор чыгъармаланы, халкъдан жазып алып, архивде сакълатдыргъанды, халкъ жырланы, жомакъланы юслеринден кёп статьяла басмалагъанды.

Отарланы Саид «Назмула бла поэмала» деген назмула бла поэмаладан къуралгъан китабын 1959 жылда чыгъаргъанды, аны дагъыда юч назму китабы басмаланнганды: «Жүрек саугъа: Сабийлеге назмула» – 1965 жылда, «Жаз жылыу: Назмула» – 1968 жылда, «Жансарай» 1976 жылда.

АНАЛАНЫ Хули мат

ОТАРЛАНЫ Саид

ЧАЛГЫЧЫЛА

Эй, жигитле, танг атады, туругъуз!
Жуууртдан бирер гоппан аудуругъуз!
Орайда, гоппан жууурт аудуругъуз!

Танг атаргъа шырхы юсюне жетейик,
Чалгъыланы сюртюп, жаныу этейик.
Орайдара, сюртюп, жаныу этейик.

Таматаны алгъа салып, тебирейик,
Тизилишип, бирден чалгъы сермейик.
Орайдара, бирден чалгъы сермейик.

Къолтукъ керип, кенгден-кенгден тартайыкъ,
Дуруланы къалын-къалын атайыкъ.
Орайдара, къалын-къалын атайыкъ.

Чий кырдыкны, сыгъынышып, жыгъайыкъ,
Кирип, дуруланы тизип чыгъайыкъ.
Орайдара, дуру тизип чыгъайыкъ.

Жыйын башчы пелиуансырт Науурду,
Аны ызындан жетип барыу – ауурду.
Эй, тулпарла, жетип барыу ауурду.

Къучакъ керип, эки атлам алады,
Толан кибик, къалын дуру салады.
Эй, машалла, къалын дуру салады!

Аны кибик, жерни киши тепдирмез,
Чачмасанг а – дурусун кюн кепдирмез.
Эй, тамаша, дурусун кюн кепдирмез!

Тынч туююлдю дурулау биченликни, –
Силдей кетсенг, сылыт этер билекни.

Аллынгадгъы, жетип кел деп, къачады,
Арый тебиресенг, аягъынг учады.
Жыйындан артха къалыргъа жарамаз!

Жыйын – колхозну биченчи жыйыны,
Бизни жунчуталмаз ишни кыйыны.
Эй, жигитле, силдегиз чалгыланы!

ЧЫПЧЫКЪ ТОЙ

Хауа – чууакъ, кюн квалкъа,
Аяз кягъа, суу саркъа,
Къысылды тюш аласы,
Жылы – агъач таласы.

Чыпчыкъла жыйылдыла,
Деппаннга къуюлдула.
Башлалла жырны, тойну,
Бир тамаша оюнну.

Чыпчыкъланы тойларын,
Ол сейир оюнларын
Билмей бююннге дери,
Кёрдюм, келдим да бери.

Чыракъ къарады кёзюм,
Аз да чыкмады сёзюм.
Къысылдым жух тюбюне,
Къарадым той эбине.

Габу ташха миндиле,
Къагъылып силкиндиле,
Былай айтып башлалла:
– Жашил жазгъа машалла!

Сериуюн жай хауасы,
Агъачны ауанасы!
Жай – жемишле анасы,
Хар чыпчыкъ да – баласы.

Жай! Хар жеринг – жюмери.
Гюлню, чечекни жери.
Жыр устасы, кел бери,
Мудахлыкъ тайсын кери!

Сени суймей болурму?
Сенден суюм толурму?
Былай аяз урурму?
Сендеча, жан солурму?

Къанатланы къагъайыкъ,
Ташдан ташха чабайыкъ,
Досланы кёп табайыкъ,
Гюл боюнчакъ тагъайыкъ!

Жау къуш бизни кёрмесин,
Тоюбузну бёлмесин,
Ёлюм къанат кермесин,
Бизге заран бермесин.

Жыр кюнюбюз кёп болсун,
Ишчи насыпдан толсун,
Зауукълукъ анга къонсун,
Жёнесин, иши онгсун!

Душман жашырын жетмез,
Бизге зорлугъун этмез,
Тырнакъгъа тагъып кетмез,
Бийик деппаннга элтмез

Ючюн, биз сакъ болайыкъ,
Палахдан кенг къалайыкъ,
Къууанч да кёп болсун,
Жашау жарыкъдан толсун! –

Деп, тойларын чачдыла,
Жумушлагъа учдула.
Чыпчыкъланы тойлары
Тирилтди борбайланы.

БУДУ САНГА АМАНАТЫМ

Жигит! Барды асуятым,
Таза жүрек аманатым,
Санга суююп айтхан затым,
Эсге сингсин ма бу хатым:

Жангылмазса, къулакъ салсанг,
Ахшы сёзню эсге алсанг,
Тюз жол бла атлап барсанг,
Устаз болур, ангыласанг.

Ишни башы адамлыкъды,
Керти жолгъа ол саллыкъды,

Төрге алып ол барлыкъды,
Биргенге да ол къаллыкъды.

Ол кеси келип къалмайды,
Тюй болуп да жайылмайды,
Тилеп да ол табылмайды,
Сатылып да алынмайды.

Халкъда табарыкъса аны,
Аллайланы иги таны.
Оюм берир ахшы киши,
Жолгъа салыр сёзю, иши.

Хар ахшы сёз дерсди санга,
Къайда да сен эс бур анга,
Керек болур, ал биргенге,
Сен да айтырса бирлеге.

Ариу къылыкъгъа жокъ багъа,
Кёрсенг, озма сен, кёз къагъа.
Ие болуп къал сен анга,
Ушарса акъ жарыкъ тангнга.

Къыйынлыкъда, зауукълукъда
Халкъ бла тур ариулукъда.
Урун аны бла бирге –
Бир насыбынг жетер мингнге.

ГЫДАЙЧЫКЪ

Гыдайчыкъ, ойнай, чынгай,
Къаягъа кирип кетед.
«Гыдай! Гыдай! Чыкъ бери!» –
Десенг, макъырып жетед.

Боюнунда – боюнчагъы,
Тамакъ тюпде – минчагъы.
Ай, машалла, улакъчыкъ,
Жашауну оюнчагъы!

Ташдан ташха секире,
Къанатлы учхан халда,
Гыдайчыкъ ойнай барад
Къарт эчкиледен алда.

Ол кьоркьмайды бёрюден,
Бёрю аны жеталмаз.
Ол чынгагъан ныхытдан
Бёрю, кетмей, ёталмаз.

Чагъырбаш талгъыр кьушдан
Окьуна кьоркьмайды ол.
Жангы ыранла – алда.
Жашлыкъгъа кьууанчлыд жол.

КЪОЗУЧУКЪ

Элтирчиги жылтырап,
Кёз гинжиле кьаматад,
Сабийлени кесине
Кьууандырып кьаратад.

Анасыны ызындан
Жеталмай, ол макъырад.
Кьоюп кетерик сунуп,
«Бери кьайт!» – деп чакъырад.

Анасы, гузабалап,
Кьозучугьуна кьайтад,
Кьуулагъына шыбырдай,
Неле эсе да айтад.

Ананы шыбырдауу
Кьозучукъну тирилтед,
Кьуйрукъчугъу кьымылдай,
Чабып, сюрюуню жетед.

Ахматчыкъ, аны кёрюп,
Кьарайды сейирсинип,
Шарт кьарыу барды анда –
Ана шыбырдауунда.

НАНЫКЪ

Татлыд, кесин бек сюйдюред,
Аууз сууланы ийдиред,
Ариулагъа жанашады,
Тамакъгъа тап жарашады.

Тёрт жанында кёгет кёпдю:
Кими къара, кими кёкдю.
Ол къызылды эм татлыды,
Кеси да Наныкъ атлыды

Чауулланы къоюнундады,
Тау сууланы боюнундады,
Къызыл уурт наныкъды ол,
Чыпчыкъ анга таныпды жол.

СЮЙМЕКЛИК ЭМ ДОСЛУКЪ

Дунияда жашар ючюн,
Тууду эр бла тиши.
Экиси бла байламлы
Ёсдю жашауну иши.

Сюймеклик жаратылды,
Аланы арасында.
Орналды ол жюрекде,
Кёзню да къарасында.

Мукъуладисча тартды
Экисин бир бирине.
Ол болду баш тутурукъ
Жашауну ёсерине.

Сюймеклик да – жашауда,
Жашау да – сюймекликде.
Ёмюрлюк илешдиле
Экиси да бирликде.

Сюймеклик бла дослукъ –
Айырылмаз бечеуле.
Экиси да – бир кибик,
Жашауда тенг ёлчеуле.

Экисилле дуняда
Зауукълукъну мадары,
Мамырлыкъны аласыз
Жокъ болур эд къадары.

Аладыла жашауда
Жюреклени жылытхан.

Душманлыкъны тайдырып,
Шуёхлукъну жарытхан.

Инсанлыкъ даражаны,
Тюз ниетни, адепни,
Иесилле экиси –
Халкъда жашау адетни.

Барды аны билгенле,
Адепликге миннгенле,
Инсанлыкъ даражаны
Ёрюне илиннгенле.

Аллайланы кёргенде,
Жюрек, къууаныш, жарый,
Адепсизлени кёрсенг,
Тири борбайынг арый.

Ахшылалла жашауну
Алчы бачамалары,
Адепсизлелле аны
Бузукълу мачалары.

Хайыуанлада да барды
Шартлы адеплилери.
Адам оюм алырча,
Дослукъ адетлилери.

Адам сыфатлы туууп,
Къылыгы – жаныуарла,
Жашайла къара халкъны
Талаучу ягуарла.

Кереклиди жашауда
Дослукъдан бет бурмазгъа,
Тюзелмезлик сырсызгъа
Къоншу болуп турмазгъа.

ИЛМУ

Илму! Сен билесе жашау суюмюн,
Сенсиз, акъыл жарлыд, осалд кийими.
Сенсе жашауну кёзюн жылтыратхан,
Кёк бийиклерине спутникле атхан.

Узакъланы жуужкъ этип кёргюзген,
 Полюслада совет отла тиргизген,
 Сенсе дуния халкъларын бирлешдирген,
 Кёзню ачып, бир бирге илешдирген.

Сенсе мутхуз жашауну хайбатлагъан,
 Култура бла жерни юсюн айбатлагъан,
 Урунганланы кючюн къууатлагъан.
 Чырмауланы хорлай батыр атлагъан.

Кючюнгю уллуду хыйсабы, саны,
 Халкъ насыбына жегербиз биз аны.

НЁГЕРИМЕ

Ахшы жолдаш, бир сёз айтайым санга:
 Жюрюмеген – абынмайд, тюшюн анга.
 Ишлемеген адам бир да жангылмайд,
 Жангылмазлыкъ адам хазна табылмайд.

Абыннганны жолунда тюртюп жыкъма,
 Жангылгъанны ахыр айыпха сукъма.
 Биреуню жангылгъанын – халкъ
 тюзетир,
 Анга эс бере, биргесине элтир.

Абыннганны тутуп ёрге сюесенг,
 Ол ёмюрлюк тенгинг болур, истесенг.
 Халкъ ишине себеп болаллыкъ адам
 Бырناق болунуп къалса, болур аман.

**БИЙЧЕККУЛАНЫ ИСМАЙЫЛНЫ ЖАШЫ ХАЖИМУРАТ
(1923–2017)**

БИЗНИ ХАЖИМУРАТ

Бийчеккуланы Исмайылны жашы Хажимурат 1923 жылда 10 сентябрьде Кёндеденде туугъанды. Ол Уллу Ата журт урушда болгъанда, Кёндеденнге кирген фашистле аны атасы Исмайылны, партизанлагъа болушаса деп, алай ёлтюргендиле.

Эльбрус районну арасы ол заманлада Кёндеденде болгъанды. Бийчеккуланы бу юйюрлери райкомдан, райисполкомдан узакъ болмагъанды, ол себепден район къуллукъчуланы Хажимурат, аны атасы-анасы да иги танып болгъандыла.

Хажимурат 1941 жылда немецли фашистлени алларын тыяргъа Одесса сахар таба жиберилген эди.

Адамны къадары сейирликди. Хажимурат Краснодар крайда Ейск сахарда лётчикле школунда төрт ай окъугъанды, андан сора да ВДВ-да къуллукъ этгенди. Взводну командири болгъанда уа, Дондагъы Ростовну къоруулагъанды. Кеси да, немецли малгъунланы жесирликге алгъынчыгъа дери, Сталинградда баргъан къаты урушланы ичинде биринчи кюнден башлап, ахыр кюнюне дери болгъанды. Ол заманда ала мингле бла тюше эдиле жесирге. Хажимуратха ол кезиуде 20 жыл бола эди. Жаш болса да, баш эди.

Юйюрге ол жангыз туйюл эди урушда болгъан. Аны тамата къарындашы Шамшюдин да Уллу Ата журт урушда эди. Хажимурат да, Шамшюдин да офицерле эдиле.

Элде уа аталары бла бирге бир эгечлери да фашистлени къолларындан жоюлгъанды. Аны ючюн болур эди жашла, душмандан ол багъалы адамларыны дертлерин ала, кеслерини къанларын-жанларын да аямай, уруш этгенлери.

Хажимурат ол сермешледе жаралы да болгъанды, алай, аякъ юсюне болгъанлай, артха, къазауатха, кесин атып тургъанды.

Мен Хажимуратны кичи къарындашы Хаждауутну жашыма, ол себепден аны ким болгъанын иги билеме.

«Кесим демегенни эки эрини бирге жетмейди», – дейдиле таулула. Алайды да, бизни Хажимурат деп да аны ючюн айтама.

Къадар алай болур эди, эшите турсам да, мен Хажимуратны биринчи кере, кичи къарындашым ёлгенде, дуада кёргенме. Танышдырадыла, манга бир эки жыйырма жыл бола болур эди. Атам бла анам Къыргъызстанда бир юйюр къурап, артда айырылып къалгъан эдиле. Ол себепден тюбегенбиз алай кеч.

Бийчеккуланы Хажимурат юй бийчеси Муслимат бла

Хажимуратны кѳргенимде, бир-эки сѳз айтхынчы сезген эдим ол акъыллы, асыл адам болгъанын. Ол таза да тукъум башчы болуп тохтагъан эди. Тукъумубуз гитче тѳююлдю, алай Хажимуратча чынтты киши, мен билип, анга дери болмагъанды. Мен аны таныгъан кезиуден башлап, ол хыны сѳлешип не да кычырып эшитмегенме. Сабырлыгъы бла айтханын этдирген, къарамы бла не этерге керек болгъанын билдирген, кесини жыл санына кѳре билими иги болгъан, аллай адам эди бизни Хажимурат. Орусча уа кеслеринден артха къалмаз эди, алай уста сѳлеше эди.

Уруш жыллада иги кесек жолну кыдыргъанды: Ейск, Одесса, Дондагъы Ростов, Сталинград; Дон суудан, Днепр, Днестр сууларындан, ызы бла Одер эм Эльба сууладан ѳтгенди. Уллу Ата журт урушну хорламына Германияда Магдебург шахарда тюбегенди. «Магдебург» десе, ол къазауатны ахыры болду деген акъыл кете болмаз эсинден, къалай эсе да бети жарыкъ болуучу эди. Баям, хорламгъа анда тюбегени ючюн болур эди.

Хажимурат уруш аулакълада хорламгъа кесини энчи кыыйынын салыр ючюн къалмагъанды. Аны хорламда уллу юлюшю болгъанын кырал да унутуп кѳюймагъанды. Этген жигитликлери ючюн Хажимурат Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени бла эки кере, Александр Невскийни ордени бла, «За оборону Сталинграда», «За победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» деген эм кѳп башха майдалла бла саугъаланганды. Андан сора да хар жыл сайын хорламгъа жораланган юбилей майдалла бла да эсгергендиле таматаны.

Саугъаланы ичлеринде Верховный Главнокомандующийни махтау-ыспас грамотасын ата къарындашым энчи тутта эди.

Артдаракъ а, Шойгу бергенди деп, бир къама бла ѳхтемле ниучю эди.

Хажимурат юйюне уруш бошалгъанлай келип къалмагъанды. Андан сора да Къызыл аскерни бир бѳлюмюнде капитан чында Германияда тогъуз жыл къуулукъ этгенди. Арта Къыргъызстанга келгенди. Аны анасы юйюрю бла Юрѳевка элде жашагъанды.

Хажимурат туугъан жерине, туугъан элине 1957 жылда къайтханды. Атам айтханга кѳре, Хажимуратны бизде кыыйыны кѳпдю. Хажимурат иш хакъын анда, Германияда, алыгучу эди. Сора анасы Абидат да жашы ючюн аллай бир иш хакъ мында, Совет Союзда, алып болгъанды. Аны бла къалмай, Хажимурат Германиядан кийимле да жиберичю эди. Урушдан сора болгъан ачлыкъда, жалангачлыкъда ол уллу болушлукъ эди. «Ол болмаса, бизге не кюн келир эди?» – деп, аз эшитмегенме атамдан.

Терс-Къолгъа Хажимурат юйюрю бла кёчген эди. Алгъа анда чатыр салып, анда жашагъандыла. Артдаракъ а юй ишлеген эдиле. Юйдегиси Залиханланы Чокканы къызы Мариям эди. Хажимурат Россейде Бийик география институтну Эльбрус комплекс экспедициясында тамата ишчи болуп ишлегенди.

Билемисиз, бизни Хаджимуратны къошумчулугъу бла Къабарты-Малкъарны Терс-Къол элинде школ ачылгъанды. Бир тюрлю бир межам болмай тургъан жерде Хажимурат кеси ишлеген межамдан бир отоуну сабийлени окъутургъа бергенди. Анга партала, къанга да тапхандыла, къабыргъаларын тытыр бла сюртюп, сабийле сууукъ болмасынла деп, печь да орнатхандыла. Ол кезиуде анда 10–15 окъуучу болгъанды. Ол школда Бештау шахардан биринчи устаз Зоя Гавриловна болгъанды. Андан сора да устазланы, тилеп-жалынып, сабийле билим алынла деп, жарсып, андан келтиргендиле.

Хажимурат кеси да, ол устазланы ичлеринде болуп, устазлыкъ этип тургъанды. Ол затланы юслеринден Залиханланы Чокканы жашы Михаил кесини китабында бек толу жазгъанды. Ол анда кесини биринчи устазына киеуюн санагъанын айтады. Ол аллай багъа биче эсе, сора бизни Хажимурат къаллай адам болгъанын ангылай болурсуз. Бек ёхтемленеме мен Хажимурат бла!

Къарындашымы дууасында, мен Хажимурат бла танышханда, ол манга:

– Къайда ишлейсе? – деп сорады.

– Былайда, «Восток» кинотеатрны артында сюдде судья болуп ишлейме, – дейме.

Дууа тохтагъан кюн Хажимурат мени ишиме келди да, кабинетиме кирди. Ата къарындашымы мени бла энчи сёлешгени биринчи кере эди ол кюн. Мен да, секретарьгъа бизге киши кирмесин деп, кёп сёлешдик. Тейри, ол кюн суйген болур эдим мен Хажимуратны. Артда уа, ол дуниясын алышхынчы, бир да тас этмедик бир бирни.

Хажимуратны юйюрю уллуду деп да туююлдо, гитчеде деп да айтмазса – тёрт къызы барды. Тёртюсю да – бири биринден билимли къызла. Ала этген жетишимлеге кёп эр кишиле окъуна жетишалмайдыла: Светлана география илмуланы кандидатыды, Зухра – медицина илмуланы доктору, Фатима – медицина илмуланы кандидаты, Люба – аланы озады, уллу юйюрюне къарайды.

Бирде, хапар айта туруп, Хажимурат манга:

– Сен саулукъда, къызланы атып къойма, – дейди.

Башда айтханымча, ала асыры жигитледен манга ауурлукъларын жетдирмейдиле.

– Мен, – деучю эди Хажимурат, – бир ненча кере жаралы да болгъанма, кечеле бла кыыш суукълада кългъанма. Уллу сууланы ёте туруп, кийимлерибиз суу болуп, аланы къурутуп кьер онг тапмаучу эдик. Ол къыйынлыкъланы сынап, мен кесим да быллай бир жашарма деп турмай эдим.

Бизни Хажимурат 94 жылына дери жашагъанды. Ол дуниядан кетгенде, атамы бир жилигъанын кёргенме да, хар бир инсан да таралырча эди, аны кёрюп. Атама уа 90 жыл бола эди ол кезиуде. Кеси да, Хажимурат десе, солумагъанча кёрюнюучю эди, аллай бир сую эди ол Хажимуратны.

Хажимурат урушха къатышханланы ичлеринде Эльбрус районда ал тизгинледе эди. Элчилери, район къллукъчула да намысын-сыйын да бек кётюрюучю эдиле. Аны бла бирге терскълчулада да тамата эди. Кеси районда сыйы жюрюген адам эди, ол даражада хазна кёп адам жокъду. Сыйлы адамгъа – сыйлы ат! Ма миллетни чынтты жашы!

Хажимуратны кесини да эки туугъан кюню болуучу эди: Биринчиси – 9 майда, экинчиси уа – таза да дуниягъа жаратылгъан кюню – 10 сентябрьде. Мен алай сунама, кесини туугъан кюнюнден эсе, 9 майны бек сакълай болур эди ата къарындашым деп.

Къалай эсе да, мен юйюнде болгъанда, бизге урушну юсюнден хапар айта кетеди да, сора Невскийни орденине къалай тийишли болгъанын айтады. Командири, чакъырып:

– Хажимурат, этген жигитлигинг ючюн, кел, сени миллетинге дюгерлисе деп жазайыкъ. Алай болмаса, санга, малкърлыгъа, Совет Союзну Жигити деген атны берлик туююдюле, – деди.

– Угъай, жолдаш командир, мен миллетими алышаллыкъ туююлме. Алайсыз да бусагъатда тынчлыкъны, ырахатлыкъны ол кёрген къыйынлыкъ унутдургъанды. Сюрюнлюдю миллетим. Алай жашагъан а къыйынды, – деп жууаплады.

– Да мен аны ангылайма, алай сен тийишлисе ол махтаугъа. Сени миллетинг, аты душманнга чыгып, Къазахстан бла Азиядады. Мен кёргюзтгенликге, миллетинг ючюн санга ол бийик саугъа бериллик туююдю. Ётюрюкден не асыу, манга да сёз жетерге боллукъду.

– Сау бол, мен майдалла ючюн уруш этмейме. Мени адамларым немец фашистлени кълларындан жоюлгъандыла – атам бла эгечим, сора биргеме уруш этген нёгерлерим. Мен миллетими сатмам, алайсыз да кёпдюле сатхычла...

Фашистлени кълаллай бир солдатларын бла офицерлерин къыргъанларыны, аладан сора да сауут-сабаларын, топларын, машиналарын чачханларыны санын айтыучу эди, алай мени

эсимде туююлдою. Ма Невскийни орденине ол кезиуде тийишли болгъанын билеме.

Хажимурат жалан кеси туююлдою, жигитликге тийишли болуп, ол атны алалмай къалгъан. Мен билип окъуна халкъны ауузунда айтыла келгенлени санлары жыйырма беш солдат бла офицерге жетедиле.

Ол урушха къатышханланы барысы да тийишли эдиле Жигит деген атны алыргъа, ол къазауатда билимлерин, кючлерин, къанларын аямагъанла, артха бурулуп, уруш аулакъладан къачмагъанла.

Ол, төрт-беш жылны урушда ётдюрюп, андан сора да тогъуз жыл аскерде къуллукъ этип келгенликге, Хажимурат менсинип сёлешиучю жашладан туююл эди.

Къайсы жанын алып къарасанг да, Бийчеккуланы Исмайылны жашы Хажимурат кесини бетин жоюрча иш этмегенди. Ма ол себепден этгендиле аны «Эльбрус районну сыйлы адамы» деген атха тийишли. Ишинде артха турмагъанды, юйюнде сабийлерине да билим алдырып онгла къурагъанды. Тукъумну атын иги бла айтдыргъан, низамлы, ариу тилли жаш къалгъанлагъа да кесини хали бла жол юйретгенди, юлгю болгъанды. Хажимуратны юсюнден сау кюнле бла айтып турургъа боллукъду. Дагъыда бир шарт. Бизни тукъумдан дюгерлиледе кёпле бардыла. Бир алтмыш юйюрден кёп болурла. Ала Чиколада, Дигорада, Владикавказда жашайдыла.

Атам: «Ала биздендиле. Кёчгюнчюлюк сынагъынчы, бир бирни иги тутханбыз, бир бирге барып-келип», – деп айтыгучу эди.

Сора, билемисиз, не сагъыш этдим кеси кесиме: «Хажимуратха дюгерли бол дегенлеринде, аны ол заманда къаллай сагъышла бийлей болур эдиле?» – деп.

Алай бла, Хажимурат не багъалы саугъа ючюн да кесини миллетин сатмагъанды. Ма быллай шартлада билинеди адамны адамлыгъы. Миллетни тутуругъу да аллай адамладыла.

БИЙЧЕККУЛАНЫ Альбина

АТАМ

2023 жылда биз Уллу Ата журт урушну ветераны Бийчеккуланы Исмайлыны жашы Хажимуратны 100-жыллыгыын белгилейбиз. Биз адам улуну тарыхында эм кюйсюз урушда хорлагъан, кыйын жолну ётген жерлешлерибизден бирин уллу ыразылыкъда эсибизге тюшюрөбиз. 1945 жылны хорлам май айындан ненча жыл ётсе да, биз Ата журтну чынтты жашларыны жигитликлерин, Ата журтубузну азатлыгы, эркинлиги, мамыр жашауу ючюн уруш этгенлени унутурукъ туююлбюз, аланы кишиликлери, тезюмлюклери бла ёхтемленгенлей турлукъбуз. Ол уруш – бизни кыралыбызны битеу халкыны ётгюрлюгюнню, айтып-айталмазча жигитлигини, бирлигини эм биригиулюгюнню шагъатыды.

Бийчеккуланы Хажимурат 10 сентябрьде 1923 жылда Кёндеденде туугъанды. Уллу Ата журт уруш башланган заманда ол, орта школну бошاپ, Совет Армиягъа къуллукъ этерге чакъырылгъанды. Ейск шахарда авиация школда төрт ай окъуп, Къыбыла фронтну 3-чю десант бригадасына жибериледи. Бригада Къырым, Украина, Молдавия ючюн сермеш бардыргъанды.

Бийчеккуланы Хажимурат 28 кере самолётдан секиргенди, аладан 5-си – жау тургъан жерлеге. 1941 жылны августунда Хажимурат немец аскерлени алгъа барыуларын тыяр ючюн, десант аскерле бла Одессагъа жибериледи. Бираздан аны 212-чи десант бригаданы командирини экинчисине саладыла. 1942 жылны июль айында десант аскерле, Керчь проливден ётпюп, жерде уруш этген Сталинград фронтну 62-чи армиясыны 33-чю Гвардия дивизиясыны 84 стрелковый полкуну кёчюрюледиле. 84-чю стрелковый полкуну санында Хажимурат къанлы урушну аллындан ахырына дери Сталинград шахарны къоруулагъанды. Анга биринчи саугъала бериледиле: «За оборону Сталинграда» эм «За отвагу» майдалла. Андан башлап, 1951 жылгъа дери Бийчеккуланы Хажимурат Совет Аскерде командир-артиллерист деген къуллукъну толтуруп тургъанды.

Аскерчини тутхан къуллугъун тынгылы этгенин таматала эслеп, аны 2-чи Гвардия дивизияны офицерле хазырлагъан къурсларына жибердиле. Аны бошагъандан сора, Бийчеккуланы Хажимуратха лейтенант чын бериледи, ызы бла аны 2-чи Гвардия армияны 33-чю Сталинградны Гвардия стрелковый дивизиясыны 88-чи стрелковый полкуну батареясыны командирини экинчисине саладыла.

Хаджимурат эки кере Дондагы Ростов бла Дондагы Калач, Шахты, Сталино (Донецк), Таганрог, Борисов, Одесса шахарланы азатлау урушлагъа къатышханды. Ата журт уруш къазауатда ол төрт кере къуршоугъа тышгенди.

1943 жылны апрель айында Бийчеккуланы Хаджимурат батареяны тамата офицерини къуллугъуна, 1944 жылны июль айында – 2-чи Гвардия аскерни 86-чы Гвардия стрелковый дивизиясыны Къызыл Байракъны орденин жюрютген 260-чы стрелковый полкуну Тирасполь, Дубоссары, Кишинев шахарланы фашистледен азатлагъан батареяны командирина салынады.

Хаджимурат эки кере жаралы болады, Кишинев тийресинде ауур жаралы болуп, эки ай чакълы госпитальда жатады. Анда врачла аны аягъын сакъляялды.

1944 жылда ол Дон, Днепр, Буг, Днестр, Одер сууланы уруш этип ётеди. Хаджимурат хорламны жууукълашдырыр ючюн, къолундан келгенни этгенди, анга шагъатлыкъ урушда алгъан саугъалары этедиле: эки Орден Отечественной войны II степени эм«За отвагу», «За оборону Сталинграда», Жуковну майдалы, «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» майдалла бла, «Фронтовик 1941–1945 гг.» белги бла. Урушда кёргюзтген жигитлиги, кишилиги ючюн И. В. Сталинни «За освобождение города Борисова и Одессы» деген ыразылыкъ къагъыты бла эм 16 юбилей майдалла бла да саугъаланнганды.

1945 жылны апрель айында Хаджимурат немецли шахарла Франкфурт-на-Одере, Берлин, Потсдам, Торгау эм Зеелов бийикликлени алгъан сермешлеге къатышханды. Ол Эльба сууда совет эм ингилиз-америкалы аскерлени тарых магъанасы болгъан тубешиулерин кёргенди. Хаджимурат Уллу Ата журт урушну хорламына 86-чы Гвардия дивизияны Къызыл Байракъны орденин жюрютген полкуну стрелковый батареясыны командирина къуллугъунда Магдебург шахарда тубегенди. Урушха элден кетген 18 шуёхдан жалан да экиси сау къайтхандыла – Жазаланы Хамид бла Бийчеккуланы Хаджимурат.

Таулу халкъны Орта Азиягъа кёчюрюлгенин Хаджимурат урушда къарачайлы нёгеринден билгенди. Атасын бла тамата эгечин немецлиле ёлтюргенлерин, анасы гитче сабийле бла Къыргызстанга тышгенин ол кеч билгенди – отпускга барып, юйюрюн Фрунзе областыны Ивановский районуну Ивановка элинде тапханды.

1945 жылдан – 1951 жылгъа дери Хаджимурат Германияда Совет аскерлени 3-чю ударный армиясыны 344-чю Стрелковый дивизиясыны 199-чу артиллерия полкуну батареясыны политика жаны бла таматасы болуп къуллукъ этгенди. Хаджимурат 1947 жылны жазында отпускунда Къыргызгъа баргъанында, Тегенеклиде туугъан айтхылыкъ къаячы Залиханланы Чокканы къызы Мария бла танышады.

1949 жылда ала бирге юйюр къурайдыла. 1951 жылда Хажимуратны аскер къуллукъдан эркин этип, юйге жибередиле.

Хажимурат аскерде кесини биргесине къуллукъ этген жерлешлери Малкъондуланы Хадисни, Ёзденланы Суфиянны, Малкъарланы Магомедни, Анахайланы Магомедни эсине суююп тюшюрючю эди.

1952 жылда Ивановка элге келип, Хажимурат, устазланы усталыкъларын ёсдюрген курслада окъуп, элде орта школда физкультурадан устаз эм военрук болуп ишлерге эркинлик берген къагъыт алады. Терек бахчасы, ийнеги бла иги юй сатып алады. Къыргызда анга юч кыыз тууады.

1957 жылда май айда таулу халкъгъа туугъан жерине къайтыргъа эркинлик берилгенде, Хажимурат биринчилени санында Ата журтуна келип, Минги тауну тийресинде орналады. Терс-Къол элде адам аз эди, тегерекни да – кълын агъач къуршалап. Ол алгъа юйюрю бла палаткада жашагъанды, артда юй ишлегенди. Сюрдюнден он юч жылдан сора таулула ата-бабаларыны жерлерине къайтып башлагъанда, бир-бир юйюрге Басхан ауузну бийик жерлеринде орналадыла. Сабийлени окъутур жер жокъ. Аланы Эльбрус элге жюрютюрге да онг жокъ – жолла жокъну орунунда эдиле. Аны юсюне да – башы ачыкъ жюк ташыучу машинаны жылны сууукъ кезиунде хайырланыргъа жарамайды.

Хажимурат, тамата къуллукъчуладан эркинлик алып, экспедицияны мастерскойларыны бир ненча отоун класслагъа берирге деген акълны айтады. Ары столла, шинтикле, кълангала саладыла. Алай сабийлени ким окъутурукъду деген соруу чыгъады. Ишчилени бирини къланы устаз болгъанын, аны Пятигорскда жашагъанын айтадыла. Хажимурат арсарсыз аны келтирирге барады. Зоя Гавриловна Матюхина, аны аты алай эди, кесини ыразылыгъын береди. Биринчи кезиуде аны бир он беш сохтасы болур эди. Артда кёп жылланы ичинде Зоя Гавриловна окъуу мекамгъа таматалыкъ этгенди.

60-чы жылланы аллында ол жерлеге Кълбарты-Малкъар обком партияны биринчи секретары Т. М. Мальбахов келип кетгенден сора, элни ишлерге оноу этиледи, биринчи эки кълты юйлени ишлеп башлайдыла. Хажимуратны юйюне газ бла суу тартылады. Ол геофизика экспедицияда пенсиягъа чыкългъынчы отуз жыл чакълы ишлейди. Кълралгъа салгъан уллу кълыйны ючюн аны «За доблестный труд» деген майдал бла эм Александр Невскийни 1-чи даражалы ордени бла саугалайдыла.

Солуугъа чыкългъандан сора да, Хажимурат бош турмагъанды: бийик тау объектледе ишлеген адамланы юйретип тургъанды.

Хажимуратны кълзлары Терскол элни орта школун бошاپ, кълралны тюрлю-тюрлю бийик окъуу юйлерине киргендиле. Светлана Кълбарты-Малкъар кълрал университетни физика-математика факультетин бошاپ, ара шахарда География институтунда кандидат

диссертациясын кѳоруулагъанды, бусагъатда Астрономия институтну илму жаны бла секретары болуп ишлейди.

Зухра Ростовну медицина университетинде окъугъанды, 2-чи медицина институтда кандидат диссертациясын, ызы бла доктор диссертациясын да кѳоруулагъанды.

Зухраны тамата кызы Венера анасыны ызындан барып, КѳМКѳУ-ну медицина факультетин бошап, 2-чи мединститутда кандидат диссертациясын кѳоруулап, илму бла гинеколог ишни бирден бардырады. Аны гитче кызы Амина тиш доктор болгъанды, кандидат диссертациясын Санкт-Петербургда кѳоруулагъанды, Кѳ-МР-ни Минздравында ишлейди.

Зухраны туудугъу Фатима да аладан артха кыалыргъа сѳймейди: аспирантурада окъуйду, акушер-гинекологияны окъутургъа хазырланады. Туудугъу Темирлан – ѳйюрнѳ ѳхтемлиги – быйыл Санкт-Петербургда Аскер-медицина академияны бошап, хирургияны сайлагъанды.

Хажимуратны кызы Люба КѳМКѳу-ну биология факультетин бошагъанды, сабийлерине, туудукъларына кырагъанны сайлагъанды. Жашы Алибек бла кызы Айна Пятигорскда Бизнесни институтунда таможня бѳломню бошагъандыла. Айна, дагъыда медицина жаны бла билим алып, кыарындашы бла бирге КѳМР-де Медицина катастрофда ишлейди. Туудугъу Мансур медицина факультетде окъуйду, туудугъу Аиша уа Къзахстанны университетини лингвистика бѳломнюно бакалавриатын бошай турады, бир ненча тилни биледи, усталыгъына кѳре ишлерге сѳеди.

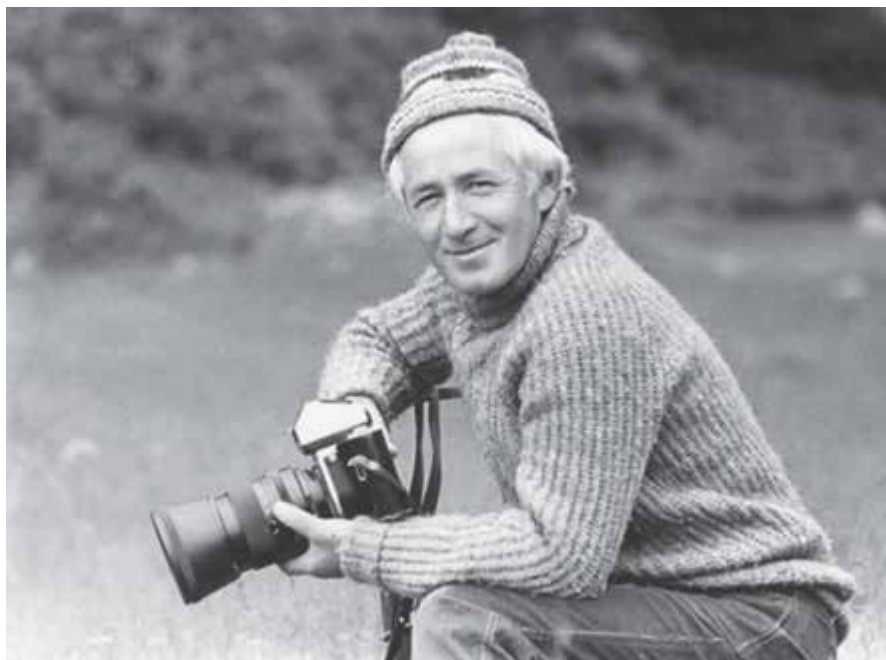
Хажимуратны гитче кызы Фатима КѳМКѳУ-ну медицина факультетин, интернатурасын эм ординатурасын да бошагъанды. Аны терапиядан, иммунология-аллергологиядан, фармакологиядан усталыкълары барды. Ол Ростовну Медицина институтуну иммунология-аллергология кафедрасында кандидат диссертациясын кѳоруулагъанды, бусагъатда Астрономияны институтда врач болуп ишлейди.

Бийчеккуланы Хажимурат кесини сабийлерин Ата журтларын сѳюрге, окъуугъа, иште кѳл салыргъа ѳйретгенди. Ол битеу аны таныгъанлагъа, аны эде тутханлагъа ѳлгѳ болгъанлай кыаллыкъды.

ЁЗДЕНЛАНЫ Зухра,
*медицинна илмуланы доктору,
профессор*

АНАЛАНЫ Хулима
кѳчюргенди.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ АЛЕКСЕЙ

Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти, Россейни Журналистлерини союзуна члени, урунууну ветераны, Россейде белгили суратчы Шахмырзаланы Саидни жашы Алексей 10 октябрьде 1938 жылда Тёбен Чегемде туугъанды.

Алексей Къулийланы Къайсынны атын жюрютген Малкъар къырал драма театрда 1957 жылдан башлап ишлеп келгенди. Артист болама деп, бир жерде да окъумагъанды. Аны тутхан ишинде устазы режиссёр Г. Б. Моисеев болгъанды. Алексейни уллу фахмусу, иш кёллююгю сахнада орус, тыш къыраллы, малкъар пьесалагъа кёре салыннган спектакльдеде унутулмазлыкъ сыфатла къуаргъа себеплик этгенди.

Шахмырзаланы Алексей театрда ишлеп 19-жыллыгъында башлагъанды. Аны бла бирге ол битен жашауун сурат алыгъа жоралагъанды. Алексейни жети энчи кёрмючю къуралгъанды. Ол 20–30 жыл мындан алгъа алгъан суратын да эсинде тутханды. 1960 жылда «Кабардино-Балкарская правда» газетде аны биринчи сураты «Кеч кюз артыны гюллерери» деген аты бла басмаланганды.

1979 жылда 20 ноябрьде Нальчикде Суратлау искусство- ланы музейинде сурат алычуну «Мени тау жерим» деген аты бла кёрмючю бардырылгъанды. Ол кёрмючге бир айны ичинде 14 минг адам къарагъанды.

Шахмырзаланы Алексей театрда актёр болуп жарым ёмюр- ню ишлегенди, ол сахнада 60-дан артыкъ рольну ойнагъанды. Аны жигитлери кюлкюлю, бушуулу, ич сезимлери иги не да аман болгъан адамла болгъандыла. Алексей кеси уа аман сы- фатланы ойнагъанны тынча санагъанды. Иги сыфатланы кёр- гюзтген къыйын бериледи дегенди ол, аны спектакльге къарар- гъа келгенни эсине терен сингерча кёргюзтген къыйын ишди. Артист не гитче рольчукъну да ойнагъан тынч болмагъанын айтханды.

Алексейни билими – кеси кесин окъутханда эди. Аны билим алыуу школда окъуу бла чекленеди. Жашлыгъында аны окъур- гъа онгу болмагъанды, артда Ленинградда режиссёр усталыкъ- гъа юренирге ийгенлеринде, ол: «Мен театрсыз жашаяллыкъ туююлме, ансыз болалмайма», – деп, артха къайтып келгенди.

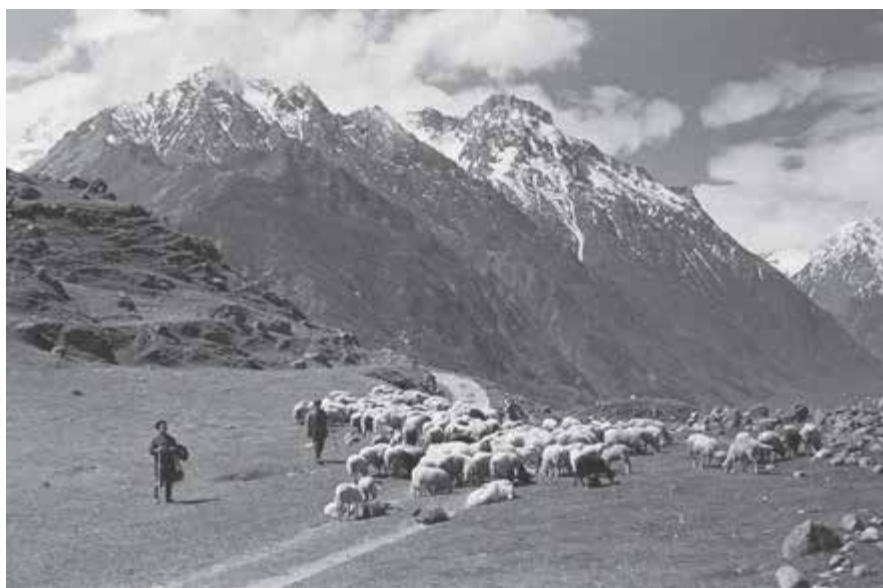
Белгили таулу поэт Шахмырзаланы Саид жашыны уста- лыкъ сайлаууна угъай демегенди. «Мен кёп ахча ишлерге итин- мегенме. Мени битеу кючюм-къарыуум чыгъармачылыкъ ишге берилгенди. Хар сахнагъа чыгъыуум – манга хорлам эди», – дегенди Алексей.

1974 жылда Алексей КЪМАССР-ни сыйлы артисти деген атха тийишли болады. Ол кесини тирилиги бла тегерегинде- гилени да кёллендиргенди. Алексейни жашауунда артистлик бла сурат алгъан фахму бирге жарашып баргъандыла. Аны кёп сурат этюдлары республиканы газетлеринде басмаланганды- ла. Аны суратларыны жигитлери – белгили алимле, жырчыла, артистле, жазычула, элчиле, къартла, жашла, тутхан ишле- ринде устала бла сабийле эдиле. Алай аны бек суйген жигити уа табийгъат кеси болгъанды. Артист болуп ишлегенликге, битеу жашауун Шахмырза улу сурат алыгъа жоралагъанды.

Шахмырзаланы Алексей юч сурат альбомну авторуду. Аны сахнада салыннган спектакльледен алыннган суратларында Малкъар театрны озгъан ёмюрню 50-чи жылларыны ахырын- дан – 90-чы жылланы ахырына дери тарыхын кёрюрге бол- лукъду.

Алексейни энчи сурат кёрмючлери Нальчикде, Ростовда, Куйбышевде, Барнаулда, Москвада бардырылгъандыла. Аны суратлары адамны кёлюн кётюргендиле, игиликге итиндирген- диле, ариулукъгъа чакъыргъандыла.

*ДОДУЛАНЫ Аминат,
филология илмуланы доктору*

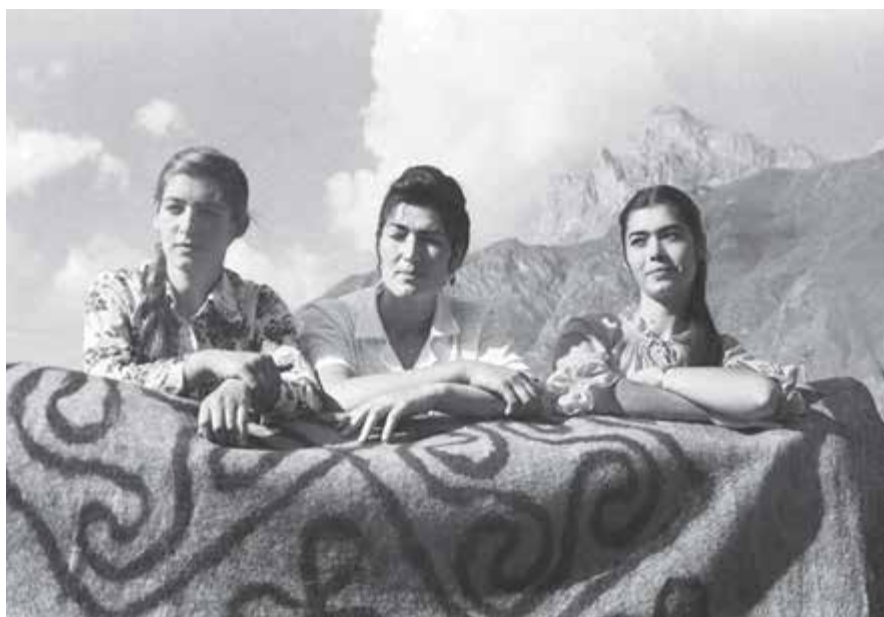
Жайлыкда

Огъары Малкъар. Къол урчукъ ийириу

Журналист бла ушакъ

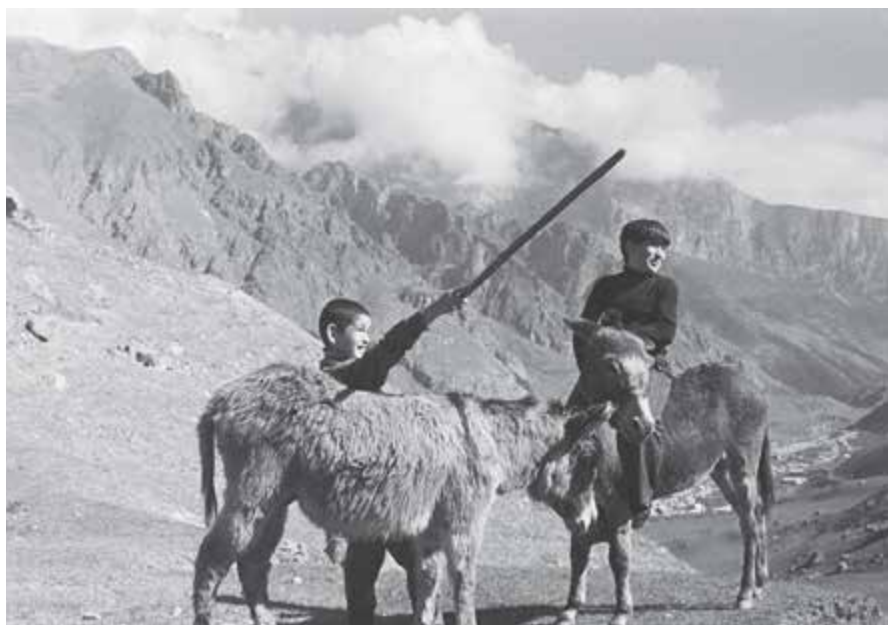
Кийизчи кызыла

Ташыуул

Айбатлы жерибиз

Тауду жашчыкыла

Минги тау

Кеч суймеклик

Уллубашланы Мутай бла Анпайланы Магомет

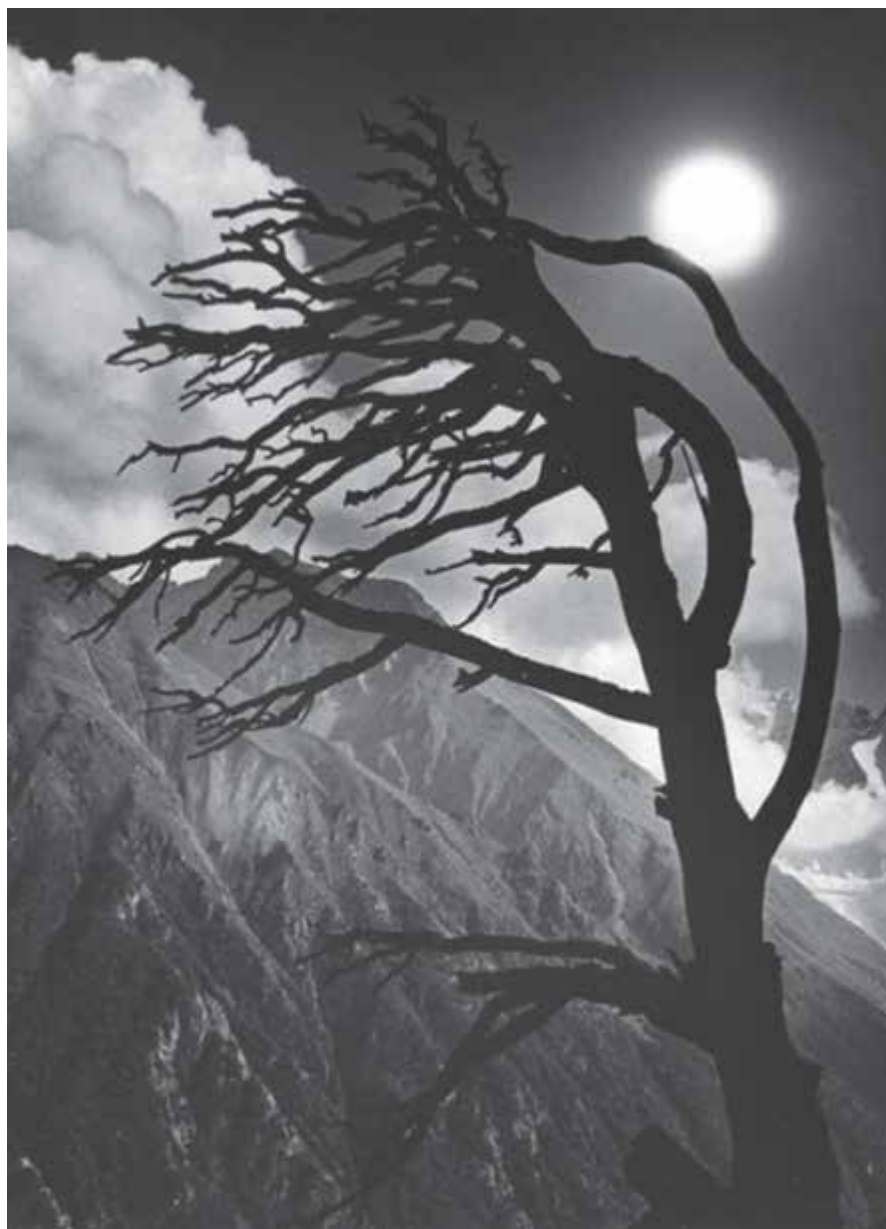
Насыплы сабийлик

Залкыды чакъган заман

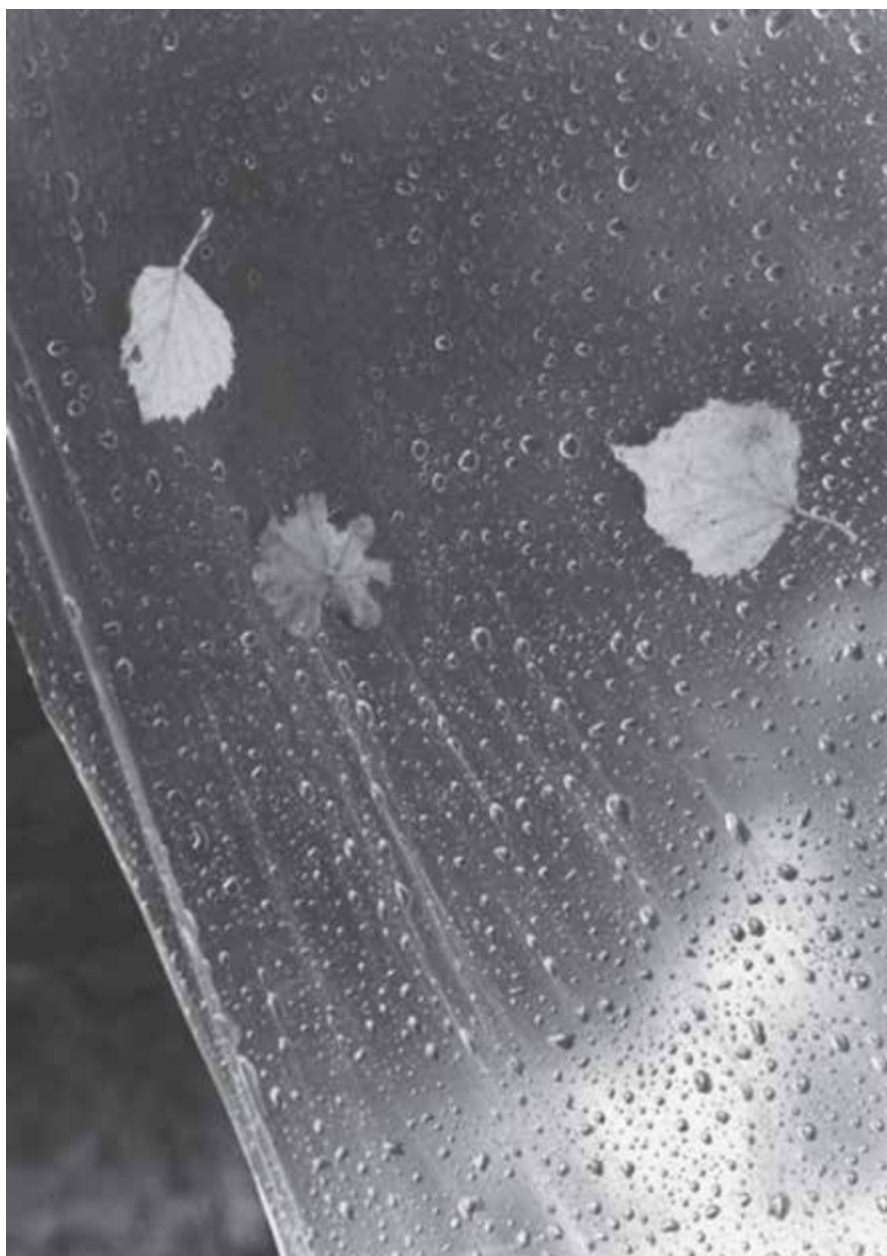
Сагъышлы къарам

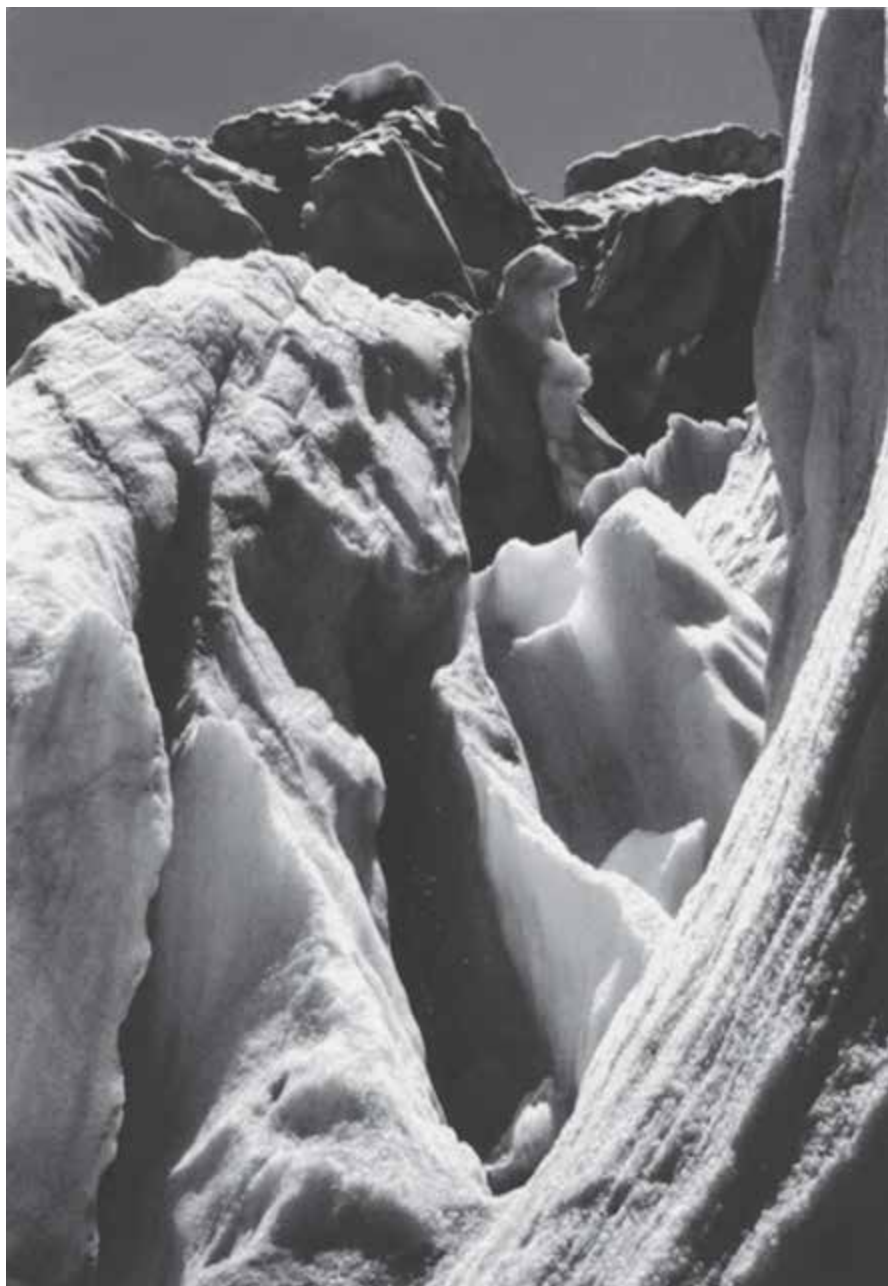

Кёню кёрген

Гюбешу

Чыран

ТИЗГИНЛЕРИНДЕ МИЛЛЕТНИ ЖЮРЕГИ ТЕПГЕН

Байрамукъланы Ибрагимни кызы Фатима 1953 жылда 15 августда Къыргъызстанны Иогансдорф элинде туугъанды. Ата журтха къайтханда, аны юйюрю Къарачайда Жангы Жёгетейде орналгъанды. Эл школну 1971 жылда бошاپ, Фатима Къарачай-Черкес кырал институтда окъугъанды. Урунуу жолун а элинде школда устаз болуп башлагъанды. Беш жыл озуп, аны Республикалы миллет библиотекагъа чакъыргъанда, китапланы сабийликден суйген кыыз угъай деп айталмагъанды. Ол китапхана Байрамукъланы Халиматны атын жюрютгенин да энчи белгилерча шартды. Анда да къауум жыл, 1984 жылдан башлап, он жылны ичинде «Ленинни байрагъы» («Къарачай») атлы республикалы газетде ишлегенди. Андан арысында Фатима он юч жылны Москвада «Эльбрусид» фондну китап чыгъаргъан бёлюмюню редактору болуп тургъанды.

Байрамукъланы Фатиманы чыгъармачылыкъ жолу мени кёзюме иги да тепленген, теренине жауун ётмеген, кюнден толу жаяу долчукъча кёрюнеди. Тёгереси уа – тау гюлле. Эслегенмисиз, аланы бояулары тюзде ёсгенледен къалын болады.

Мен аны уллу жолгъа да ушатыр эдим, алай фахму бийигине жалан да кесинг салгъан жаяу жолчукъ элтеди. Бютюн да сёзюн, тининг, дининг да ана тилинг бла бир болса.

Фатима къара сёзге, акъ сёзге да бирча устады. Ана адабиятны акъырын айныгъан жанрында – чам, сатира тюрлюсюнде ишлейди, сабийлеге да жазады. Ал атламларын ол былай эсгереди: «Жазыучуланы асламысыча, мен да чыгъармачылыкъ жолуму назмула бла башлагъанма. Биринчи назмуму жетинчи классда жазгъанма. Школну бошагъынчыгъа дери аланы кишиге кёргюзтмегенме. Жашауумда биринчи кёрген жазыучум Байрамукъланы Халимат эди. Назмуларымы да алып, жазыучуланы область бёллюмюне келгенимде, анда тюбеген эдим – ол алайыны таматасы эди... Ким болгъанымы айтханымда: “Байрамукъладан эсенг, учхара жазаргъа эркинлигинг болмагъанын билесе», – деген эди, кёзюме къарап.

Байрамукъланы Фатиманы «Сюймекликни жети жолу» деген биринчи китабы уа 1985 жылда чыкъгъанды. Бютюн Фатимат ана тилде, орус тилде да оннга жете китапны авторуду. Ол санда: «Кюн бешик» (назмула бла балладала, 1990), «Небо назовет меня сестрой» (назмула, 1990), «Кеч тюбешиу» (назмула, балладала, повесть, хапарла, 2005), «Когда сердце горит от печали» (очеркле, статьяла, 2008), «Жазыула» (сайлама назмула, балладала эм авторну юсюнден статьяла, 2013), «Бушуу китап» (2013), «Джолоучу» (назмула, балладала, 2015).

Фатиманы жазгъаныны баш темалары – Ата журтха, миллетибизге сюймеклик, адамлыкъ шартланы ёмюрлюклерин эсгертиу, игилени юлгюге келтириу, ишчи, анга тийишли адамны тапхан махтау, сора жандауурлукъ, табиийгъат энчилигибиз... Ол бу затланы юслеринден ана тилни бек керти сёзлерин табып, шартланы жыйып, философия теренликке кирип, лирика жигитлерини юслери бла айтады.

«Кеч тюбешиу» деген китап кеси уллу дуняды. Аны жигитлери – ана, ата, къартла, сабийле, уллу поэтле, элли адамла, малчыла, сабанчыладыла.

Ана – сабийни къадамасыды. Олду къанагъан тобугъунгу жуууп, байлап, башынгы сылай, кесине къысып, ариу айтхан. Андан ариу жыр ким эшитир дуняда, алгъа тобукъ, артда жүрек жараларыбызны сау этген?! «Анам, сенсе жырым», – дейди Фатима къууанч кюнюнде, бушуу кюнюнде да таяныр къадамасына:

*Мен анамы жаулугъуна чырмалсам,
Башха болмай ана жылыу сынайма.
Жылларымы, жолларымы къысхартып,
Мен кесими сабийчикге санайма.*

*Ана жаулукъ... Аны атсам юсюме,
Анам этген тилеклени сеземе...*

– деп жазады Фатима.

Таулу аталача, сабыр, аз сёзлю, жылы къучакълы болмаз дуняда. Аланы бизни кёргенде жарыгъан кёзлери тюбешиу къууанчыбызгъа таймай нюр жарыгъын тёкгенлей келедиле:

*Кёпню кёрген, кёпню билген деселе,
Акъыллы адам, асылу адам деселе,
Жюрегимде жылы сезим кёозгъала,
Сени эсима тюшюреме, атам, мен...*

Сюебиз бюгюн да, Фатимача, сабийлигибиз ётген орамны башындан энишге айланьргъа:

*Жаланаякъ, бурмабаш сабийлигим,
Энтта, майна, сабийле бла ойнайды!
Къолунда да уллу бусхул гинжиси,
Ауузунда да... назы чайыр чайнайды.*

Фатиманы «Мен тепсейме атам бла» деген назмусуна къууанчлыгъы, ёхтемлиги ючюн кётюрюучю белги салыргъа суйдюм. Не насыпды атанг бла тепсеген тойда:

*Сексен жылны кётюрсе да инбашына,
Сукъланырчад аны аякъ алышына.
Ол барады, къанат керген тау къуш кибик.
Къууаннгандан мени эки кёзюм жибиб...*

«Кеч тюбешиу» деген китапда «Сен манга ышардынг» деген бёлюмде Фатима дуня аналаны (мени да!) суймекликлерин бирлешдиргенди. Ана суймекликни бети энчиди: сайламайды, сурамайды, тохтамайды, тауусулмайды, алдамайды... ёмюр-ёмюрлеге биргенге айланады. Минг-минг жылладан бери келген сынауду ол:

*Суймекликни мен береме къорлукъгъа,
Ол байлыгъым тюзсюз кёлдю сорлукъгъа.
Жашау толкъун сени уруп жыкъмасын,
Ана насып, бала, менден букъмасын!*

Быллай суймекликден туугъан назмула татлы, зауукълу болгъанларына не сёз! Сабийлиги кеси сабийлигими къайтаргъан назмучу къызны жүрек тебиуюн сеземе, ангылайма. Фа-

тиманы «Туугъан кюнюмде» деген назмусу манга да, менича, киши жеринде туууп, Ата журтунда ёсген башхалагъа да жууукъду. Аначылыкъ этген къыргъыз амманы тилеги да бизге айтылады:

*Анама: «Журтунга жол тапхын!» – деп,
Манга да: «Ал сёзюнгю ёз журтунгда айтхын!» – деп.
Бизы бла уа:*

*«Туугъан элле экидиле санга, балам,
Артыкъ халал бол сен...» – дейди манга анам.*

Эки да туугъан жери болгъан, бир ёмюрден бир ёмюрге атлагъан Фатиманы хар назмусу, хар сёзю да, фахмусу, хунери, жюреги, жаны да жашау бла айыралмазча байламлыдыла. Жашау а неди – тюненебиз, бюгюнубюз, тамблабыз.

«Шам Къарачай» деген бёлюм Ата журтубузгъа, миллетибизге махтау, алгъыш улан сёзю, къадарыбызны юсюнден сагъыш этдирген, тюненебизни ангылау, тамблабызны оюмлау («Жангы ёмур», «О, шам Кавказ», «Халкъыма»...):

*«Сени юсюнден ёрге туруп айтайым –
Халкъым, санга сүймеклигим уллуду...»,
«Бшаныпма, Минги таугъа бийиклик
Келгенине, халкъым, санга къууана...»*

Айхай да, тауну-тюзю да бийик этген аны адамыды. Олду аны тилин, жырын, тинин, динин... тарыхын элтген. Биз таулулабыз, ата-бабаларыбыз да таулула эдиле. Жерибизде, суубузда да ала атагъан атла сакъланадыла. Ненча кыйынлыкъ, ненча ёлет, ненча душман атласа да бери, шукур Аллахха, юзюлмеди жолубуз. Ташлача, къатыдыла таулула. Таулулача, къатыдыла ташла. Ташлагъа аталгъан сонет къауум айырмалыды: халкъыбызны тарых жолунда айланады поэт, белги ташланы къатларында тохтай. Ала уа жырча айтылгъан атлары: Къадау таш, Къарча таш, Тыпыр таш, Тирмен таш, Отлукъ таш, Сын таш. Бу ангылаула хар таулугъа да энчи магъана жюрютедиле:

*Къаллай атла бергенди нарт ташлагъа!
Жырны кирик, къайтарырынг келеди.
Къадау, Къарча, Тыпыр, Тирмен ташлары!
Сын ташы да... ётген кюннге тёреди.*

Не да:

*Тыпыр ташым жашайды жүрегимде,
Жашарыкѳды назмуда, тилегимде.*

Тирмен таш а! Ол монгрукъну, ачлыкъ келмезини белгисиди. Бютюн да бизге, биз тёлю кесибиз сынамасакъ да, къаныбызда жашап турады ачдан ёлген эгечлерибизни, къарындашларыбызны тынгылауукъ къыйынлыкълары – къарыусуздан сёз айталмай...

Фатиманы «Эски эшик» деген балладасы адамны чач тюклерин турдургъан ачыуду. Мен биринчи бу балладаны къара сёзде, эссе жанрда окъугъан эдим. Анда, мында да аны магъанасы тенг сунама – ол а фахмуну ышаныды. Жырчы къызыбыз Асанланы Кулинаны тилеги бла назмугъа салыннган эди «Эски бешик». Энди айтылады, кюй болуп.

Бу назмуда бешик ишлеучю къартны огъурлу сыфаты бла бирге, бушуугъа бёленип, бешик бла тауусулмагъан ушагъын этген ана келеди. Аны жашын да, туумай къалгъан туудукъларын да ёлтюрюп, бешикге къаратонлукъ келтирген окъ – ол ачы кертиликни ажымлы бетиди. Жапсарыу табылмазлыкъ ачыуну бети. Поэт тиширыу бу болумну суратлай тапхан сёзлени къуралыу халлары ауурду – ёмюрде да былай жатхан къара ташла кибик. Аланы жерлеринден тепдирсенг, дуния бузулур дерча.

Байрамукъланы Фатиманы «Къобуз» деген балладасында быллай тизгинле бардыла: «Тас этгенча адам улу тынгыны, / Жарсыу бла салады эн заманнга...». Къалай тап айтылады: къууанч унутулады тарыхда, жарсыу а, эн салгъанча, къалады эски жырлада, кюйледе.

Баллада жанрда жазылгъан назмулары Фатиманы кёпдю. Назмучулукъ тёреде келген жигитлик хапар кёпдю аны дуниясында. «Къобуз» сюжет ызлы балладады. Къобузчу къыз, къарындашлары жумушларындан къайтханларын кёрсе, ала суйген «Дёле тартыуну» согъуучу эди. Душманла, эки къарындашны да тутуп, илишаннга салгъанда, аны бла къанмай, эслерине тюшюп, алайгъа къобуз согъаргъа къобузчу къызыны келтиредиле:

*«Сокъ, жилияма. Сокъ биз суйген тартыуну.
Дёле тартыу – бизден санга осуят, –
Деп тилелле къарнашлары эгечге, –
Шайтанлада инсанлыкъны бир уят...»*

Къайдан уяталсын жарлы эгеч ала эртте тас этген адамлыкъны шайтан жүрекледет?! – Эки къарындаш, эгечлери, къобуз да жоюлдула. «Дёле тартыу» а, бу терсликге тёзер къарыуу болмай, бийиклеге чыгъып кетди, кёкге. Аны ёлтюрюк кюч

жокъ эди жалдатлада. Айланадыла Фатиманы баллада жигитлери – кими ол дуняда, кими мында, арабызда: суйгени урушдан къайтмагъан акъ чепкенли къыз, тыш жерде анасын излей айланган къызчыкъ, «бутақъларын шибиля къыркъгъан терекге» ушагъан, жашлары къазауатдан къайтмагъан ана...
«Чилле жаулукъ» былай башланады:

*Хар къызныча, жаулукъну да
Барды энчи жазыуу.
Кёк жазныча, акъ тангыча,
Къуанчлары, жарсыуу...*

Таулу тиширыуланы жашаулары къалай ушайды бир бирге! Алыкъа къаланкъаны¹ тюбюнден чыкмагъан ненча келин къалдыла башсызлай! Айланады аланы тилеклери, эсгериу къанатларына къонуп... Атасыз ёсген сабийлерин аталарына ушатыргъа кюрешип, аланы къылыкъ ышанларында баш иелерин танып, беллерин къаты къысып кюрешгенле аслам эдиле уруш, сургюн жыллада. Чилле жаулукъну иеси да аладанды. Бу балладада сюжет ыз уллу эпикалы чыгъарма сыйындырыр магъананы тутады: къызны эки инбашында, къанатлача бюгюле, къучакъ кере баргъан жаулукъ келинчикге ау болду да, алгъышха кирди. Къысха жомакъ эди ол. Суйгени къазауатха кетди да:

*Жангыз къалды жангы келин,
Ау жаулугъу – боюнунда.
Бюгюн-тамбла дей билмеген
Сабийчиги – къоюнунда...
Таукеллиги ашыкъдыра,
Ушан тамам тау къушха,
Чилле жаулукъ, сени ючюн да
Кирди жигит урушха...
Жаш келинге письмо келди:
Юч мюйюшю – юч жара!*

Ызы бла сургюн жолу.

*«Иги жора болду жара...
Ау жаулугъум, не кёрдюк?
Айтханлары керти эсе,
Сен – кебинлик, мен – ёлюк!..»*

¹ Къаланкъа (диал.) – ау; шымылдыкъ.

Сюргюнню ал кюнлеринде, балаларын ачдан ёлтюрмез ючюн, таулула Азияны базарларына болгъанларын атхан эдиле. Чилле жаулукъ да «Биреу къолда «къаралды». Он юч жылдан юйге тебирей, иеси чилле жаулугъун излеп тапды. Сора акъ жаулугъун, кесини «кююш чалыу» этген башына кёзю къыймай, къызына берди.

*Чыкъды къыз да узакъ жолгъа,
Акъ жаулукъгъа бёленип,
Танымагъан ёз журтуна,
Анасыча, кёлленип.*

Адамлыкъ игилик туудургъанча, жигитлик, ётгюрлюк да юлгю туудурады. Къарачайны ёкюлю Байрамукъланы Жаттай аллайланы санындады.

*Къарачайны жер чеклерин, хазнасын,
Эркинлигин, юйюнг кибики, жакълагъан,
Артыкълыкъгъа, жаллатлыкъгъа жол бермей,
Халкъ намысын жанынг кибики сакълагъан...*

Не заманда да чынтты фахму башха фахмуну бийиклигине къууана келгени хакъды. Байрамукъланы Фатима жүрек ыразылыгъын миллетибизни асыл адамларына суююп айтады. Аны бир къауум назмусу алагъа аталады. Бу тизмеде биринчи болуп Семенланы Исмайылгъа жазылгъан назму келеди.

*Олтурама мен терезе жанында,
Марал жауун тереземи къагъады.
Къулагъыма жауун таууш келмейди –
«Акътамакъ» жыр жүрегиме агъады...*

«Акътамакъ» – суюмекликни ёмюрлюк белгиси, аяз къанатына къонуп, Минги тауну эки жанында да суююмчюлюк къонагъыбыз. Айта барсанг, эрикдирмеген жырыбыз, санай барсанг, бошалмагъан суюмеклик.

Къалам къарындаш, къалам эгеч дегенча бирлик, жарсыугъа, жазыучуланы араларындан къайры эсе да кете барады. Алай болмазгъа керек эди. Шухлукъну керти юлгюсюн кёргюзтген тёлю – Къайсын, Керим, Хубийланы Магомет, Байрамукъланы Халимат, Къагъыйланы Назифа... – акъырын-акъырын кете барады. Сукъланчлы адамла эдиле ала – сую билген, сезе билген, ангылай билген, тёзюмлю, жандауурлу!

Къарачайны белгили жазыучусу Байрамукъланы Халиматны юсюнден айта, Фатимат эсиме аны кеси чыгъаргъан ахыр

китабын тюшюрдю. Бек биринчиден, адамны ич дуниясын, тыш сыфатын окъуна Халимат, дунияны теренден танып, алай ишлейди. Жюзле бла совет аскерчилени жашаугъа къайтарып, уруш къазауатындан кеси да сау чыгъып, ызы бла жашаугъа суюмеклик жырын айтхан жазычуну сёзюню ажайыплыгъына, этген тилеги кёклеге жетгенине къалай ийнанмагъын? Ол атасы агъач кесген жерни хапарын айтханда, сюрмеленнген агъачны чайыр ийиси жетди манга, «келин» деди да анасына, мен да алай айтыгучум тюшдю эсиме, мен да, къоншу жашчыкъны, Мандалакъны, биргесине мароко жыяргъа барып, сабийле бла терек бутакъгъа олтуруп, тынгыладым желни бла чапыракъланы ушакъларына...

*Керим бла олтуруп, ушакъ этеме,
Назмуларында эшите ауазын.
Атамы кибики, сеземе аны
Жарсыу жюгюне жегилген жанын...*

– дейди Фатима, Отарланы Керимни эсгере. Къулийланы Къайсыннга уа ол былай айтады:

*Кюн узатхан нюр таякъча, сылайды
Сейир сёзю, башынгы тюл, жюрекни.
Жюрегингде, жазгъы кюнча, чакъдыра
Игиликге бутакъ керген терекни.*

Сёзюню сёнгмеген магъанасы, тылпыуу, жылыуу – жаны болгъаны ишексизди. Ол ана тилде айтылса уа – халкълыгъынгы шагъаты! Аны жюрек бла ангылагъан не къууанчды! Назмучугъа андан уллу насып къайда – жюрегингде, эсинде болгъанны айталса, окъуучула аны ангыласала, сёзюне суююп тынгыласала! Жангыз да бу соруулары барды аны бизге:

*Къайсы тизгин учундуруп башханы,
БШарыуча, ачхыч табып жюрекке?
Туусала да, кёлню бирча сёнгдюре,
Къайсы ушар кёгет берген терекке?*

Фатиманы «Жолоучу» деген китабы да бек байды. Анда ана тилни татлылыгъына, шатыклыгъына аталгъан назмула къайгъырыулудула. Нек дегенде миллетни жюрегиди тилибиз. Ол жунчуса, биз да, аякъ тюбюбюзден жер кетгенча, тутхучсуз болурбуз. Аны къайгъысын Фатима къауум назмусунда этеди: «Сагъышымы, алгъышымы...», «Ата журтну ауазы», «Ана тилим» эм башхала.

Неге ушайды Ата журтну ауазы? Айхай да, ол ана тилде селешеди, тилибиз а – Ата журтну чырагъы. Лирика жигит эшитип турады «Минги тау бла кёкню энчи ушагъын», сора ангылайды: *Ана тилде ата хурмет жашайды, /Ана тилге ана жүрек ушайды.*

«Миллет эни» деген назмуда уа Фатима былай эсгертеди:

*Билмеген бла болмагъанда башхалыкъ
Жокъду дейле. Ол кертиди, ишексиз.
Миллет эни неди деген сагъатда,
Аккыл этмей: «Ана тили!» – дегиз сиз.*

Байды Фатиманы суратлау дуниясы. Анда жабалакъ къар жулдуз жаууннга, абезехге баргъаннга, акъ башлыкъла сокъгъаннга, жерни кёкге такъгъаннга ушайды; ала кийизни оюулары сезимледиле; Жылы-Сууда тангда кюн бла ай тюбешедиле; амманы кюмюш чачлары таудан саркъгъан кюмюш шорхагъа ушайдыла, ала жүрек къылладыла, айдан тёгюлген нюр таякъладыла; жүрек гюл тахтаны буз ургъанча чанчады; бешик жыр, чууакъ кёк чууакъ кёкча, кёксюлдю; керти сёз акъкъанат тангнга ушайды...

Философия жаны бла къарагъанда, оюм этдирлик шартла Фатиманы поэзиясында терк-терк тюбейдиле: «Къазма уру», «Биргебизге биз не алып келгенбиз?», «Эй, алдауукъ дуния...», «Бу дунияда иги бары хаухду...», «Ёмюрню жүгюн олте...»... «Бояула» деген назму аладан бириди: хар нени кеси бояуу барды жашауда – кертини, ётюрюкню, ышанууну, кыгычырыкны, ётгюрлюкню, къоркъакълыкны... «Манга дууа окъуй кет...» деген назму да энчиди. Жансыз атла къарайдыла сын ташладан. Биринде уа: «Шо, Аллах ючюн, манга дууа окъуй кет» деген сёзле урулупдула. Аны айтхан адам жата болур аны тюбюнде. Бу тилекде аллай бир теренлик барды, озгъан адам сансыз болмазча, ёлюмню бла жашауну араларында байламлыкны ангыларча. Бу тилек а бар жер юсюнде тилеклени башыды, поэт айтханча, хаух «дунияда къонакълыкны бир ызы», «кёп айталгъан, жукъ айтмагъан бир «жыры».

Фатиманы башха тилекчиси уа («Эртте-эртте...») жомакъдан келеди. Ол жауундан тамычы, кёкден кёксюл бояу, суудан толкъун, тангдан жаз тылпыу, жулдузладан нюр жилтин, эринледен ышарыу, тенгледен ышануу, жүрекледен халаллыкъ, атламладан адамлыкъ, эки кёзден илешиу тилейди. Сора ала ны бирге къошуп, нюр суратла ишлейди. Анда боз тумандан жамычы кийген Минги тау, нартлача, лахор эте тургъан тау башлары, ныгъышха ушагъан тау этекле, кёкге узалгъан субай назы, жаз чыкъла... – Ата журт суратладыла.

Назумчуну жерине, халкына суймеклиги алай уллуду, ол аны юсюнден «ёрге туруп» айтады: «Ёхтем Кавказ, о, шам Кавказ, жан Кавказ»; «жангыз атынг – эркинликни уясы» ... Ол аны жүрегинде, жылдан жылгъа ёсе баргъан терекди. Ол суймеклик «Учкулан», «Доммайда», «Хурзукда», «Дёле Тюзю», «Къарт Журт» деген эм башха назмулада да артыкъ сезимлиди.

Сейир къан эм жан байламлыкъ барды кетген дунияны бла бизни арабызда. «Мен да алайда болур эдим» деген назму да шагъатлыкъ этеди анга. Лирика жигит Хасауканы мудах жыры туугъанда, аны макъамы, эжиюу да бир бирни тапханда, тау эл-леге душман кирип, атала къазауатха кетгенде, анагъа «къара къагъыт» келгенде, «кёчгюнчюлюк, боран кибик» сюргенде, алайда болгъанча сезеди кесини. Алай ачыйды жүрек.

Хар бир жазыгучуну да миллет аллында борчу болады. Фатима ол борчун «Бушуу китабын» жазыуда кёргенди. Эки китап, тышлары да – сюргюнча, къара. «Мен аллай китапны жазаргъа деп турмай эдим. Ал заманда сюргюнню юсюнден аз билгенме. Бизде таматала, баям, сабийлени ол затдан къорууларгъа суйюп, кёп айтмагъандыла аны юсюнден. Алай а бир кере Тебердиге бара, автобусда эки тиширыуну ушакъларын эшитеме. Ала сюргюнню юсюнден айта эдиле. Эшитгеним алай терен кирген эди жүрегиме, андан сора излегенме кёп билирге. Элlege айланып, ол ачы кезиуню юсюнден айталгъанлагъа тынгылап, шартла жыйгъанма. Ала бла бирге жилигъанма», – дейди аны юсюнден Фатима.

Газетде ишлеген жыллары жазыгучу къызгъа, ол шартланы биллип, халкъыбызны терен ангыларгъа болушхандыла. «Бушуу китапны» юсю бла кёп адамгъа тубегенме. Кеслерини жашауларыны тюненесин, сабийлерини тамбаларын, жүрекле-рине сыйындыралып, бюгюнлеринде төгерекле-рине огъур төге жашагъан къартларыбыз ол жыллада мени жашау устазларым эдиле, – дейди Фатима, эсертме китапны автору. – Жети-сегиз жылымы бергенме ол китапха. Аны бусагъатда жазсам, башха ат атарыкъ эдим. Ол жыллада уа чыныкъмагъан жүрегими халкъыбызгъа жетген зорлукъ, бушуугъа алдырып къойгъан эди. Тюзю, аны бусагъатда жазаллыкъ да болмаз эдим – асыры ауур эди жүрекке».

Фатиманы къара сёз бла жазылгъан затларын санасам, ала да асламдыла. «Мен энтта къайтырма» деген повесть а суратлау байлыгъы, магъана теренлиги бла энчиди. Ол сюргюннге аталады. Аны юсюнден айта, Фатима: «Терек тамырлагъа ашауну жер баууру бергенча, жазыгучуну илхамын халкъыны тарыхы, бюгюнню жашауу, этген муратлары багъадыла», – дейди.

Халкъынга аталгъан жумуш чекле излетмейди. «Эльбрусоид» фондда ишлеген заманында Байрамукъланы Фатима кёп

миллетге жарагъан китапны чыгъарыугъа юлюш къошханды: «Къарачай поэзияны антологиясы», «Сен мени жырланмагъан жырымса» (халкъ жырла), Семенланы Исмайылны «Акътамакъ», «Минги тау», Хубийланы Магометни «Батмаз жулдузну жарыгъы», «Ауушла», Семенлени Азретни «Жашау – кеси бир сейир тюш», Байрамукъланы Халиматны «Тёплый ливень надежд», «Жокъдан бар болуп къалсам бир кюнде...», Батчаланы Муссаны «Солнце светит всем», «Мени юйюм жулдузлагъа жууукъду», Чыпчыкъланы Борисни «Мы жили рядышком с Граалем» деген эм башха чыгъармаланы.

Дагъыда Фатима анда сабий эм суратлау киноланы ана тилге кёчюргенди: «Аслан патчах», «Маугли», «Винни-Пух», «Простоквашино», суратлау фильмле «Кавказны жесири» бла индус кино «Ата бла ана».

«Эльбрусид» фондда ишлей, Байрамукъланы Фатима дагъыда къарачай-малкъар тилге талай толу метражлы мультфильмни, суратлау фильмлени кёчюргенди. Аланы арасында «Аслан патчах», «Маугли», «Винни-Пух», «Простоквашино», мультфильмлени, «Кавказны жесири неда суйрелген къыз» деген индус фильм да бардыла.

Жарсыугъа, бир къысха статьяда аны чыгъармаларыны юсюнден тынгылы айтхан къыйынды. Аллай уллу поэтди, жазыучуду Байрамукъланы Фатима. Уллу хазнаны мюйюшюн чучхугъанчады мени ишим. Фатима бир назмусунда былай жазады:

*«Къыйналсам да, къыйнамайым,
Алдансам да, алдамайым,
Антны теплеп атламайым!» –
дей эсе жүрек,
Ол жүрекке суймейд деде,
Ол жүрекке кюймейд деде.
«Аны жыры юзюлмесин!» –
де да, эт тилек.*

Назмучу къызыбызны юсюнде биз да ол тилекни къайтып къатларгъа суюбиз.

КЕРТИЛАНЫ Сакинат,
*КъМР-ни маданиятыны сыйлы
кгуллукугъчусу*

БАЙРАМУКЪЛАНЫ Фатима

ОЮМЛАРЫМ – ЖЮРЕК САЛГЪАН ОЮУЛАРЫМ

* * *

Тин байлыгъынг – кетмез саулугъунг.

* * *

Муратны узакъ жарыгъы – умутну узакъ жылыуу.

* * *

Жашау неди? Насып огъесе чыдам?

* * *

Марда билген мадарны да билликди.

* * *

Жарлылыкъ башха палахларындан сора да кеси кесингден кёлюнгю чыгъарады.

* * *

Бир-бир адамлагъа тюбесенг, жүрегинге кюн тийгенча боласа.

* * *

Насыбы болгъан кесин къаргъатмай жашар – башха амалын тауусхан айтады къаргъыш.

* * *

Кесин асыры бек суйген башханы суйюп кёрмегенме.

* * *

Жүрегингде кюн жукъланса, кёкде кюнню кёралмайса.

* * *

Адамлача болмай, чыпчыкъланы кёллери жарыкъды, хаман жырлап турадыла – бар насыпларына башларын салып, даучу болмай, жашай билгеннге ушайдыла.

* * *

Ачыгъан жүрекни ачыудан толтуруп...

* * *

Сукъланнган бла зарланнганны орталары кёк бла жерчады.

* * *

Эм кыйынлы адам – кыйын адам.

* * *

Къартлыкъ жыйрыкъла бет тюрсюнлерине кзуат къош-
ханла жүрек байлыкълары терен адамладыла.

* * *

Кыйынлыны кёрюп кыйналмагъан, насыплыны кёрюп
сукъланмагъан – харип адамды.

* * *

Биреуню аманлап, кеслерине сый тартханла кёпдюле,
Биреуню аманлап, кеслерине сый тапхан а жокъду.

* * *

Санга – кечерге кыйын, анга – кетерге кыйын.

* * *

Ызына къарап ойлашмагъан аллына къарап учунмаз.

* * *

Зарлыкъ – жүрекке зорлукъ.

* * *

Заман бла ушакъ эте билгенле – ала тюйюлмюдюле жашау-
да энчи ызларын кыйгъанла?!

* * *

Халал оюмла башында жаратылмаидыла, ала жүрегингде
тууадыла.

* * *

Тынгылай билген тынгылы болур.

* * *

Асыл сёзюнг – жерге урлукъ сепгенча,
Осал сёзюнг – окъ бла къанны текгенча.

* * *

Жукъу адамгъа, ёлмегенлей, жашаудан солургъа болу-
шады.

* * *

Ненча адам, жашаргъа хазырлана, жашауун ашырып иеди.

* * *

Адам баласы санына тынчлыкъ излей, таба билгенликге,
жанына тынгы таба билмейди.

* * *

Санга ышанып, ичги сёзюн айтхан адамгъа эт адамынгача
къараргъа тийишлиди.

* * *

Сёзю семиз – акъылындан кемиз.

* * *

Ким – къууаныргъа, ким – жутланыргъа, ким – сукъланыр-
гъа, ким ууалыргъа тууады.

* * *

Бурунгу жырла халкъыбызны эскилигине, таулуну эсли-
лигине шагъатдыла.

* * *

Халкъ жыргъа бешик – халкъ эси,
Жырчыгъа саугъа – жыр кеси.

* * *

Уста жырчы миллетини ийнагъыды,
Аны сёзю халкъ оюмну къаймагъыды.

* * *

Назмю деген жүрек къанны тамычысы,
Поэт деген ёз халкъыны жалчысы.

* * *

Жыры бла туюмчекни тешиучю,
От бла сууну бир бирине эшиучю,
Ай бла кюнню бир биринден букъдурмай
Тюбетиучю, суйген жерим, сен жаша.

* * *

Жол чакъырып, кёп сууладан ётгенме...
Кёп адамгъа къонакъбайлыкъ этгенме...
Берген иги алгъандан деп таныдым,
Аны ючюн чомартлыкъгъа табындым.

* * *

Махтаныуну билмегенме татыуун,
Махтау жангыз Аллаххады, инша Аллах.
Эм ариу а мен жашагъан дуняда –
Дууагъа деп жайылгъан ана къолла.

* * *

Минги тауну баууруна
 Жазгъан эдим алгъышымы,
 Къобан сууну толкъунуна
 Атхан эдим сагъышымы.

* * *

Жашай барсанг, тюрленеди магъана,
 Хар эрттеннге саугъагъача тубейсе.
 Ауруу – ауур, насып – женгил некле деп,
 Сормагъанлай, багъаларын төлейсе.

* * *

Сёз бла сезим... Экисинден эшебиз
 Бешик жыр бла алгъыш, иги жора да.
 Сезим бла сёз... экиси бла салабыз
 Ёмюрлюкге кетмез уллу жара да.

* * *

Ёмюрледе тас болмагъан ана тилим,
 Бюгюн халынг манга ауур сагъышды.
 Къоз кюбюрде унутулгъан алтын кибик,
 Сени бла халкъынг жарты танышды.

КЪАЛАЙ ЖАШ ЭДИК...

Къалай жаш эдик... Ол кезиуде бал эрик
 Кеси аллына чагъа эди арбазда.
 Заман жетип, кёгетлери бишселе,
 Саулай тийре ашай эди арада.

Къалай жаш эдик... Ол кезиуде тау башла
 Тёппелери чууакъ кёкге чанчылып...
 Акъ булутла, ары-бери сюрюне,
 Тау бауургъа, сюрюу кибик, чачылып.

Къалай жаш эдик... Ол кезиуде сагъышны
 Татыуу да башха эди – бек татлы.
 Сагъышла тюйюл, ала – ашхы муратла,
 Кеслери уа – бир биринден къууатлы.

Къалай жаш эдик... Сезмей эдик желлени,
 Къарамай эдик, сескекленип, тамблагъа.
 Белгисизлик къанны къызыу бурдура,
 Ёхтемленип чыгъа эдик жоллагъа.

Къалай жаш эдик... Жашау – къуру суймеклик
Деп, ийнанып къарай эдик дуниягъа.
Ауруу, зорлукъ, асылыкъ деп билмейин,
Ушата эдик жерни насып уягъа.

Къалай жаш эдик... жашлыкъ кетди узайып...
Унутмайбыз биз суйюучю кёзлени.
Жюрек тёрде, умутнуча, сакълайбыз,
Жаныбызча, бек багъалы бетлени.

Къалай жаш эдик... хар нени да багъасы
Бар болур деп, сагъыш эте билмейин
Жашай эдик... Кетеринми сезе эдик,
Турмай эдик, къууанч этмей, кюлмейин...

ТИЛЕК, АЛГЫШ ДА

Къышда жангур жаумасын,
Къар тюшмесин жай.
Чакъгъан терек аумасын,
Тутулмасын ай.

Атдан алгъа ёлмесин
Андан туугъан тай.
Бир къанатлы къалмасын
Кёкню танымай.

Баласындан къыйналып,
Ата сынмасын.
Ана тилек айтылып,
Толмай къалмасын.

Ата юйге элтген жол
Чырт арытмасын,
Ата юйню жылыуу
Чырт сууумасын.

Башчыгъа тежелмесин
Акъылындан сай.
Онглугъа тергелмесин
Жут тарагъан бай...

* * *

Бу дунияда мен суймеген не барды?
Тюзюн айтсам, суйюлмез зат бек азды.

Кюн-ай, кыш-жай, жерни жашнатхан жазы...
Тау төппени булутда букъгъан башы...

Марал жангур... Жангур – кёкню саламы.
Жангур тамычы – кёкню сейир къаламы.
Чыпчыкъ жырла, терек чапыракъ, гокка ханс...
Тау шорха бла суу таш бирге ургъан къарс...

Адам ангы – хар неден да тамаша,
Адам улу жер жюзюне жанаша...
Барысы да – уллу Аллахны ызлары,
Биз да – Аны сие билген къуллары.

МЕН БИЛМЕЙМЕ ЁТЮРЮКНЮ ТАТЫУУН

Сезимиме тилманч этип сёзюмю,
Тюзю-терси бар эсе да, букъдурмай,
Керти сёзге къуллукъ эте жашадым,
Жюрегиме жалгъан сёзню жукъдурмай.

Мен билмейме ётюрюкню татыуун,
Татлы болур алдау – кёпню саууту.
Ким кечеча, ким да кюнча, адамла...
Анга кёре – хар бирини сарыуу.

Ётюрюкню къапханлары кёпдюле,
Мен да алагъа тюшер ючюн къалмадым –
Жыгъылгъанны сырты жерден тоймайды.
Дагъыда мен жырларымы кёймадым.

Керти сёзню сайлагъанма сауутха –
Андан болур, мени кёлюм жарыккъды,
Къоркъуу келип, эшигими къакъмайды –
Ётюрюкню ётю жокъду, жазыккъды.

* * *

Ташалыкъны тамашасы кесине тарта,
Олтурама, ашхам кезиу эсим бла саркъа...
Быллай кезиу ойлашыугъа чакъырыргъа ёч,
Сездиреди кёп ишиме этгеними кеч...

Тау башымы, тау этекми ёмюр аягъы?
Къайда сакълайды адамны гулоч таягъы?

Ёрюшмюдю-энишмиди жашауну жолу?
Соруулагъа ким берелир жууапны толугу?

Бирде жүрек сезед алай, ёрлей баргъанча,
Тау тѣпсеси, жан аурута, ёрге тартханча.
Бийиклени бугъойла туйюл, гюлле жапханча,
Къаяладан шорхала туйюл, кюмюш саркъгъанча.

Бирде жолум эниш сюрем элтгенча алай...
Сезгеними, этгеними турмайым къатлай.
Тау этекде жел-аяз жокъ, кюн да кеч тие,
Ол болумда эм игиси – билгенинг сие.

Сейир зат – кѣп, сейирсинип ким бошайлыр?
Жашау туйген туйюмчекни ким бошлайлыр?
Жашай барсанг, сорууларынг кѣпден кѣп бола,
Узакъ кѣк да жулдузладан барады тола.

Неле кѣрдюм, не иш этдим, неге жарадым?..
Жол ёрюш, эниш эсе да, кѣкге къарадым!
Жүрек тарап излегени – адам жылыуу,
Жер жүзюне насып тилей, намаз къылыуу.

ЖАЗГЪАНЫ ДА КЪОЯЛМАЙМА

Тюзде туууп, журтха къайтдым.
Халкъымы хапарын айтдым...
Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...

Татлы, тузлу да ашадым,
Файгъамбарча бир жашадым...
Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...

Жазны-къачны да сынадым,
Ёксюз болуп да жилядым...
Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...

Узакъ-жууукъ жол таныдым,
Тюзлюк излей да арыдым...
Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...

Ётюрюкге тѣр бермедим,
Жутну жигерча кѣрмедим.

Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...
Терге тюзсе деп кетмедим,
Намысха терс жукъ этмедим...

Жазгъанымы да къояйым,
Жашаудан да бир тояйым...
Жазгъанны да къоялмайма
Жашаудан да тоялмайма...

Нек эсе да болмайды алай,
Болмайды алай! Болмайды алай...

* * *

Мадарлымы игиди? Марда билгенми?
Эсеплими игиди? Эслей билгенми?
Намыслымы игиди? Насып билгенми?
Жол бергенми игиди? Жолну билгенми?

Бары да керек шартла, мурат толурча,
Адамлыкъ деген терек бийик болурча.

КЪАЧХЫ ЖОЛНУ БОЯУУ

Къачдан-къачып бара эдим тюшюмде,
Сюрмесе да ол, сымарлап ызымдан.
Къач аллыма чыкъгъан эди... Жолума
Себе эди чапыракъла алтындан.

Тар туююл эди мени элтген къачхы жол,
Узун? Къысха? Ангыларча болмадым.
Жол жагъала – жолча болмай, жап-жашил!
«Некди алай?» – деп, тюшюмде сормадым.

Къачдан къачып, къайры бара болурем?!
Ол а чыкъды, къонакъбайча, аллыма!
Узакъ кекден къарады да эки кез,
Хур рахатлыкъ келди сора жаныма.

Ол эки кез... Жаннетлени эшиги...
Ана кезле... Мени анамы кезлери...
Жюрегиме тегюлдюле дарыча,
Эшитилірча айтылмагъан сезлери...

« Чапмайын бар, татыуун ал жолунгу,
Сабыр барсанг, жолунг асыл кёрюнюр.
Къоркъмайын бар, къоркъуу алса эсинги,
Терс затлагъа керексизге бёлюнюр... »

Сабыр болуп, тегерекге къарадым...
Сейир эди къачхы жолну бояуу...
Ол башыма кюмюшюнден сепсе да,
Сезиле эди кёп шартында аяуу.

Къачдан къачып бара эдим тюшюмде,
Ол а мени сюрмей эди ызымдан.
Къач аллыма чыкъгъан эди... Жолума
Себе эди чапыракъла алтындан.

* **

Жашау – насып, жашау – сынау
Хар инсаннга.
Жашау – къууанч, жашау – тёзюм
Ангылагъаннга.
Жашау – саугъа, жашау – къаугъа,
Ол а – жорукъ.
Таркъаймагъан суймеклик а –
Анга къорлукъ.
Суймекликге къучакъ керген
Этмез жаулукъ,
Жахилликге кюнюн берген
Тапмаз саулукъ.
Жашауу бла хош болмагъан –
Жаннга зорлукъ.
Тиреу болуп кюрешсе да,
Болур боллукъ.
Тамбласына къоркъмагъанны –
Кёлю жарыкъ,
Тюненесин унутханны –
Эси арыкъ.
Адамлыкъгъа баш салгъанны –
Тенги-жени,
Ийманы бла жашагъанны –
Алтын эни.
Жюрек байлыкъ ёсе барса,
Келед нартлыкъ.
Сууаплыкъны баш къылчыгъы –
Шам чомартлыкъ.

БУ ОЮМЛУ АРИУЛУКЪ

Кёкню жапхан къачхы бурма булутла
 Жангур болуп жуадыла жолланы.
 Жюрегиме сыйынмагъан умутла,
 Тилек болуп, жайдыралла къолланы.

Къачхы чагъым чапыракълада солуйду,
 Кёкге – тилек, жерге хурмет багъышлай.
 Табийгъатда бу оюмлу ариулукъ,
 Хар тангы бла адамланы алгъышлай.

Кюн чыкъса уа, кюмюшлерин чачымы
 Алтыны бла, жылыууна бёлейди...
 Адам улу бу сейирлик шартла ючюн,
 Сыйлы Аллахха къаллай тёлеу тёлейди?!

Эй, хаух дуня, сейирлигинг чексизди,
 Бир кесекге сен боласа саугъабыз.
 Аны алай ангыларгъа унутуп,
 Ариулукъну нюрюн жабад къаугъабыз...

МЕН КЪАРАЙМА**КЪОР КЁЗЛЕ БЛА ДУНИЯГЪА**

Ма энтта да желле сюрген булутла
 Боз оюула саладыла кёклеге...
 Эски дуня чакъырады ангыны
 Адам кёзю жеталмагъан чеклеге.

Мен къарайма къор кёзле бла дунягъа...
 Сагъышым да булутладан теренде.
 Ненча жазгъа тюбер энтта жюрегим
 Жашау деген бу сейирлик кюренде?

Дуняча, жюрек да эски болмайды...
 Ол кесине табад жангы жумушла.
 Булутлача, жауум болуп жаумайла
 Заман жюгюн сезелмеген умутла.

Энтта булут, энтта жауум, энтта жел...
 Жюрегим а – жырны суйген чокъуракъ.
 Сагъыш этмей, къыйналмайын къойгъанды,
 Заман келсе, боллугъуна топуракъ.

ШАУАЙЛАНЫ Исмайыл

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМНЫ ЖАШАУ ТУРМУШУ

Арт жыллада адам бла байламлы соруулагъа уллу эс бурулады. Адамны дунясын тинтген илму амал сёгюлгенди, аны кемчилиги философияны илмудан маданиятха бургъанды. Тёрели философия оюмлаудан башха жангы амалны излеу М. Хайдеггерни жашауну тынгылы кёргюзтюуде поэтика тилни бла сурат ишлеуню эм иги амалгъа санатханды. Французлу экзистенциалистле искусствону философияны керти да ачыкълагъаннга санагъандан тышында да, ол амалны суратлау чыгъармачылыкъларында да хайырлангандыла.

Альбер Камю маданият кесини алаамат суратлау чыгъармалары бла адамгъа бу дуняда кесини жашауну магъанасын ангыларгъа себеплик этерге болушады дегенди. Баям, Къулийланы Къайсын А. Камюню, Ж. П. Сартрны эм башхаланы ишлери бла шагъырей болур эди, нек дегенде аны поэзиясы экзистенциалистлени адамны жашауна аталгъан ишлерине ушайды. Экзистенциалистле адамны жашауну кертилиги харкюнлюк сынамда, тегерегинде затлада угъай, башха болумлада, халлада – ауругъанда, ажымлы ишге тюшгенде, ёлюмде – болгъаннга санайдыла. Аллай болумлада адамны акъылы кесин иесиз затча угъай, – къыйналгъан, сезими болгъан, ёлюм сынагъан, затча итинген, азат акъылы болгъан затча сезеди.

Къулийланы Къайсынны битеу поэзиясы адамны жашау турмушуна аталыпды, ол бегирек да аны уруш жыллада жазылгъан эм ауругъан заманында этилген чыгъармаларында кёрюнеди. Ол назмула экзистенциалист жорукъну тюзлюгюне шагъатлыкъ этедиле. «Фронтда жаз» деген назмусунда Къайсын былай жазады:

*Мен кёп къарагъанма жангы кырдыкка,
Кёп кере жатханма аны юсюнде,
Алай бир да къууанмагъанма анга
Кёргендеча топла талагъан жерде.*

Поэтни ауругъан заманында уа быллай тизгинле тууадыла:

*Жалан мен туююлме ауруп
Къыйналгъан, ёлюмден кзоркзгъан,
Билип азаплыкъ аурун,
Термиле къарагъан къаргъа.*

*Алай къыйынлыкъ кесинге
Жетсе, сенден сора киши
Къыйналмагъанча – эсинге
Алай келип, алай тюшюп,*

*Къабаса эринлеринги,
Тёзерге къаты къаст эте,
Жокълай жарыкъ кюнлеринги,
Ала кёз аллынгдан ёте.*

*Чыдамайын жокъ амалынг,
Жашау берилгенча, тёзюм
Берилгенди санга. Халынг
Къыйын болуп, эки кёзюнг*

*Къандан толгъанда да, чыдам
Турады сени биргенге:
Татлыны бёле ачыдан,
Нёгерди азап кёргеннге.*

(«Ауругъанда жазылгъан назмула»)

Антропологияны философиясыны битеу адамла бла байламлы проблемалары барды – адамланы жашагъан жерлери бла, миллет философия бла, адет-тёрелери бла байламлы. Ол энчиликле аны адабиятында, поэзиясында эм искусствону башха тюрлюлеринде кёрюнедиле. Сёз ючюн, таулуну ич сезими Къулийланы Къайсынны бу тизгинлеринде кёрюнеди:

*Дуния – уллу. Юйчюгюм – гитче –
Чегемде, арбазым да – алай.
Юйчюгюмсюз уллу дунияда
Туралмайма, къыйналмагъанлай.
Алтын этсегиз да кесими,
Юйчюгюмсюз суймем жашаргъа,
Не ариу жерледен да бери
Къайтып келеме, ашыгъып.*

(«Дуния – уллу»)

Не да бу назмуда:

*Таула, сизден айырылыргъа,
Сизни кёрмегенлей къалыргъа
Ким суйгенди да – думп болургъа,
Къараялмазча сизде къаргъа?*

(«Таула, сизден айырылыргъа...»)

Миллет философия, миллет сезимни ёзегин къурай, аллай кертиликни, хакъны ачады, аллай уллу багъасы болгъан затланы къурайды – аланы ангыларгъа, кесине алыргъа, кесинги жерлешлеринги жашауларында, ишлеринде нёгерлик этмей, къатышмай жарамайды. Аллай оюмла эм багъаланган затла сингмейдиле эм башха билдириу затча берилмейдиле. Бош философия, кёз къарам ниет бир маданиятдан башха сезими, психологиясы болгъан маданиятха берилмейди. Аллай ниетле халкъны тинине сингдирилмейдиле. «Таулу эллиле» деген назмусунда Къайсын былай жазады:

*Аз сёлешип, кёп ишлеген
Адамла – таулу эллиле,
От чакъгъан къабан тишлеге
Къарагъан таукел кёллюле.*

*Жолда жыгъылгъанны жаны
Бла ётюр кетмегенле,
Игилик этгенде, аны
Хапар-таурух этмегенле,*

*Мылы жерге урлукъ сала,
Ол жерге хурмет этгенле,
Тюшлеринде да сабанла
Алапат битип кёргенле.*

*Таулагъа, жауунлагъа да
Артыкъ сёзсюз къарагъанла,
Жолда кеч болгъанлагъа да
Жарсыгъанла, къайгъыргъанла,*

*Къарап да жаууннга, къаргъа,
Тирликни, малны юсюнден
Сагъыш этгенле, тау таргъа
Кирип да, аны ичинде*

*Юзмегенле умутларын,
Ташлагъа бой салдыргъанла,
Боран ёчюлтсе отларын,
Жангыдан терк тамызгъанла.*

Адамны ич дуниясы, затны къалай ангылагъаны, анга кёз къарамы кёп ёмюрлени ичинде табиьгъатда не болумлада жашагъанына кёре къуралады. Анга кёре уа адам кесин аламны чигинжисине санайды – аны тегерегинде жамауат – тин аулама бла заман, тин Ата журту ёсген. Ата журтуну сыфаты поэтни

сагъышларында, тин сезимлеринде кёрюнеди. Ол аланы къайдан чыккыгъанларын, аланы тёлюлеге кёбейтип, къатлап берирге керегин ангылайды. «"Бир киши да жашамайды керексиз, хар инсан этеди кесини ишин, нек жашадыкъ?" – деп сора эсек да биз, дуниягъа бош келмейди бир киши», – деп жазады поэт «Нек жашадым?..» деген назмусунда. Чынтты керти адам болгъан бир заманда да тынч болмагъанды. Поэзияны, адабиятны борчу – адамны жашауну хар тюрлю жанын да сюерге юйретиудю. Къулийланы Къайсынны жашау жолу къалай жашаргъа, жашауда кесини къадарына эм халкъына сынаргъа тюшген къыйынлыкъланы къалай хорларгъа керегин кёргюзтген юлгюдю. «Туугъан кюнюмде жазылгъан назмуда» поэт адамлагъа былай айтады:

*Мен да сизни бла бирге
Жарсыу, къууанч да кёрдюм жашауда,
Къыйынлыкъ, тынчлыкъ да кёрдюм.
Хар инсаннга борч болгъаны кибик,
Чыдадым къыйынлыкълагъа,
Барын да кётюрюрге кюрешдим,
Сизни бла бирге бара.*

Чингиз Айтматов былай жазгъанды: «Кайсын был человеком высоких нравственных принципов, правил, от которых не отступал никогда. Ему органически был чужд конформизм. Для него не было и не могло найтись причины, побудившей бы его к компромиссу. К сделке с совестью».

Адам кесин адамгъа санай эсе, хар ким да кесини жеринде аллай адам болургъа керекди, нек дегенде – адам дуниягъа, кесине да кёз къарамын кеси къурайды. Андады аны борчу. Къайсын кесини аллында келгенлеге: «Сиз кесигизни халкъыгъызын жаныны-тинини билимин бийикге кётюргенлей келгенсиз, бир кере да жерге тюшюрмей. Аны себепли ол бусагъатда да бийикде турады», – деп жазады. Къайсын бу тизгинлеринде адамны бу жерде жашауну магъанасын кёргюзтеди.

20-чы ёмюрде, бегирек да глобализацияны заманында, поэтни магъанасы узакъ кёзкёргенлеге кенгергенди, нек дегенде анга битеу адам улуну къадары ючюн жууап тутаргъа тюшеди. Чингиз Айтматов: «Къулийланы Къайсын бир заманда да экили болмагъанды – биз аллай заманда жашайбыз – битеу дунияны маданияты, битеу тарых адамсызлыкъгъа къаршчы сюелирге керекди, ол адамсызлыкъ не тюрлю болса да», – деп жазады.

Къайсын: «Мен толун ийнанама: поэт туугъан жерини къыйын кюнлеринде эм ал сатырда сюелирге керекди. Къоркъакълыкъ бла кёлсюзлюк поэтке келишмейдиле – аны акъылы, затны кёзюне кёргюзте билмеклиги не да ана тили болмагъан

кибик», – деп жазганды. «Адамлыкъгъа, халаллыкъгъа да къуллукъ этип кетгендиле уллу поэтле», – дейди ол. Былайда бу сёзле жалан да поэтге угъай, жамауатны хар адамына да бирча тийишлидиле. Поэтни бу оюму адамны жашау турмушуну баш ниетине саналады.

Къулийланы Къайсын чыгъармачылыгъында адамны жашагъан жери, табийгъатда не бла байламлы болгъаны адамны къаллай адам болгъанын къурайды: акъылын, сезимлерин, тыш сыфатын д. а. к. Битеу ол затла, башында айтылгъаныча, аны жашагъан жерине, тегерегинде табийгъатха кёре – туугъан Ата журтуна кёре болады. Ата журтсуз адам юйсюз-кюнсюзю, ёмюрледе атылып айланган. Анга тыш жерде, тыш дунияда таяныр ышыкъ жокъду. Адам аны не заманда да къайтыр жери болгъанына ийнаныргъа керекди: юйю болгъанына, аны сакълагъан сау не да ёлген адамла болгъанларына. Поэт:

*Одиссей Итакасына къайтхан
Кибик, къайтдым мен да Чегемиме,
Хар жерден да иги жылындым отха,
Жеримде суу татлыракъ, ичгенимде,*

– деп жазады.

Къайсынны туугъан жерини юсюнден быллай тизгинлери барды:

*Сенсиз бизге той да, жыр да жокъ,
Сенсиз биз барыбыз да – ёксюз,
Сенсиз бешик да, къабыр да жокъ,
Сенсиз биз барыбыз да – юйсюз.*

(«Малкъаргъа суймеклик эм махтау жыры»)

Маданиятны аллында эм керек зат – адамды. Халкъда жүрюген адет-төрелени, иш кыылыкъны ала, адам маданиятха юйренеди. Аны бла адамны шагъырейлениую не даражада болгъаны, аны халкъ бла къаллай байламлыкъда ёсюуюн кёргюзтеди. Маданиятда белгили жерни адеп-къылыкъ алады, нек дегенде ол жамауатда адамланы жашауларын бир низамгъа салады. Жамауат адеп-къылыкъны, адет-төрени хайырындан жашайды эм айныйды, ёседи. Къыралла, жорукъла тюрленгендиле, къалала кюйгендиле, тоханала оюлгъандыла, патчахла тайгъандыла, алай адамлада бет сакъланганды.

Арт жыллада жамауатда болгъан тюрлениуле жангы адамны къурайдыла. Ол жангы адам а жангы адабиятны къурайды. Анга къарайбыз да – ауарагъа къалабыз. Биринчи оюм – тюрлениу асыры терк болганды. Аллыбызда болмагъанча жангы жамауат кёрюнеди. Адамла бек къысха заманы ичинде башха тюрлюле болгъанларын эслейсе. Биз ачыкъ,

шуёхлукъну суйген, огъурлу адамлагъа юйреннгенбиз. Ол халланы жангы адамда тапмайбыз. Аны бла бирге жаратмагъан, сёкген шартланы кёребиз, ол шартла жангы болумлада адет болуп къалгъандыла. Жангы болумла адамланы къызгъанчла, жандауурсузла, байлыкъгъа талашханла этгендиле. Ф. М. Достоевский хар керегин тапхан, болгъан ахшылыкъланы хайырланып тургъан адам хайыуаннга не да машинагъа ушап къалгъаннга санагъанды.

Айтылгъаныча, адамны жангы тюрлюсю къуралгъанды, аны намысы, адеби жалан да затны кереклиликгине, файдасы болгъанына таянады, огъурлулукъ-огъурсузлукъ алагъа байлыкъ бла чекленеди. Жамауатда байлыкъгъа итиниу – биринчи жерни алады. Дагъыда аны бла бирге адамла сыйлагъан, багъалагъан затла: ата-ананы бла баланы араларында суймеклик, жууукъ-ахлуну суйген, жашау нёгерине кертичи болгъан деген магъаналы сезимле кеслерини къыйматларын тас эте барадыла, нек дегенде ол затла къолгъа алырча, къолда тутарча байлыкъны келтирмейдиле. Юйюрге адамланы байламлыкъларын сыйлагъан ёмюрню башха затланы сыйлагъан ёмюр, заман алышады. Бусагъатда къарындаш къарындашы бла, жаш атасы бла кеслерин жюрютюу халла уллу магъаналы туююлдюле. Тышындан къарагъанда, аланы кеслерин жюрютюулерини жамауатны алында табыракъ кёрюне эсе, ол жетеди дегенча. Ол себепден ата кесини сыйын тас этип барады, жашы да атасына хурмет этмейди; жууукъланы араларында да халла алайдыла. Жууукълукъ сезим, аны бла байламлы адамланы борчлары да аз аздан жокъ бола барадыла... Бу затла бла байламлы адамланы ата-бабаларыны жерлерине, Ата журтха суймекликлери, Ата журтха кертичиликлери да селееди. «Огъурлулукъ, бетлилик да жокъ болсала, думп болгъанча болур дуниядан суула», – деп жазады Къулийланы Къайсын.

Алай бла, бусагъатдагъы жашауда байлыкъ жаны сайлау баш жерни алады, адеплиликге аз жер кёюлады, жашауда ол къыйыргъа тюшеди. Адам улуну жашауунда быллай ишле бола келгендиле, алай эрттегили философ айтханча, «адам ашар ючюн жашамайды, жашар ючюн ашайды» дегеннге къайтхандыла. Ф. Достоевский айтханлай, «ариулукъ къутхарлыкъды дунияны». Къайсын да: «Жаша, адам адамгъа асыу, таянчакъ да болгъанды жерде!» – дейди.

Къулийланы Къайсын, Ата журтха, адамгъа, табийгъатха суймекликни туудура, кесини поэзиясы бла ариулукъну къурагъанды, адамланы ахшы сезимлерин къозгъагъанды.

АНАЛАНЫ Хули мат
кёчюргенди.

НАСЫБЫБЫЗ – ЖЕРИБИЗ

Къайсы халкъны да миллетлигин энчи, белгили этген, аны маданиятын, адабиятын саулай да дуниягъа танытхан – аны фахмулу, билимли адамларыдыла. Малкъар миллетни аллай инсанларындан бири закий поэт Къулийланы Къайсынды. Ол, суратлау сёзюн уста хайырлана, ёз къарамыны энчилигин шарт белгилей, миллет поэзиябызны битеудуния лириканы сайлама-ларына къошханды. Аны огъурлулукъдан, дуниягъа тынчлыкъ тилеуден, жашаугъа, тиширыугъа, туугъан жерге, харкюнлюк жашаугъа ыспас этиуден толу назмулары кёп миллетлени тиллерине кёчюрюлюп, бизни миллет поэзиябызны жарыкъ ёнюн дуниялагъа белгили этер онг тапхандыла.

«Къайсынын поэзиясында табиьгъат жүрекке тынчлыкъ берген шартча кёргюзтюлюнеди. Кесини къыйын кюнлеринде поэт ай бла, жауун бла ушакъ этгенди, жүрек жарсыларын хорларча, ала анга кюч тапдыргъандыла», – деп жазады Толгурланы Зейтун¹. Хар адам да туугъан жерин кесича суюди, аны тазалыгъындан, айбатлыгъындан, жарыкълыгъындан зауукъланады, керек кюнде андан дерс алыргъа базады.

Бийик илхамлы малкъар поэтни жазыу хатын энчилеген сыфатладан бири – туугъан жер – аны поэзиясында алам ин-жисича суратланады.

Уллу поэтни «Насыбыбыз – жерибиз» деген беш назмудан къуралгъан циклы («Жерибизни дерслери», «Таулагъа айтама», «Кенделен», «Лашкутаны школуну устазларына бла школчуларына», «Туугъан жериме айтама») биринчи кере «Коммунизмге жол» газетде 1981 жылда басмаланганды. Бу лирика чыгъармалада табийгъат бла бирликде таулуну жерине, элине, тилине суймеклиги, сезим энчилиги да уста ачыкъланадыла².

«Жерибизни дерслери» деген назмуда поэт Ата журтуну хар энчилиги бла ёхтемлене, туугъан жерине ыспас сёзюн айтады:

*Жерибизни хар ташы,
Жолу, тереги да – дерс.
Хар чёбю, хар ауушу,
Череги, кёгю да – дерс.*

*Хар къаясы дерс бере,
Хар бахчасы, сабаны.
Хар кюн сайын беш кере
Баш ур, насыпха санап³.*

Табийгъат адамгъа таукеллик, базыныулукъ да береди, жюрегин жарыкъ умутлагъа бёлейди. Аны бла бирге ол табийгъатны устазлыгъын къаяланы бекликлеринде, ташланы тёзюмлюклеринде, чыдамлыкъларында, тау сууланы зынгырдауукъ тауушларында, чум тереклени элпек къудуретлеринде, бир сёз бла айтханда, саулай да дуниясын байыкъдыргъан жеринде кёреди:

*Тилсиз сунмагъыз жаун,
Терек, таш, суу, сабан, жол.
Жериме къурман жаным! –
Андан уллу устаз жокъ.*

*Анга сохта болмасакъ,
Барын анга жоралап,
Жерден дерс алалмасакъ,
Жарлы болурбуз, жарлы!..⁴*

Адам улуну акъылман устазы туугъан жериди. Ол анга сабырлыкъ, таукеллик, ёхтемлик береди, дуниягъа ийнаныуун

да ключейди. Поэтни туугъан жерини юсюнден жазгъан тизгинлери окъуучуну кез туурасына айбат, кирсиз табийгъатны алдаусуз суратларын келтиредиле.

Белгиленген циклда назмула анагъа эм Ата журтха суймеклик бирча сыйлы болгъанын, ол сезим адамны ич дуниясын байыкъдыргъанын, туугъан жеринден дерс ала билмеген инсанны жюреги такъыр, насыбы жарты боллугъун шарт ангылатадыла.

«Таулагъа айтама» деген назмуда поэт табийгъатны устазлыкъ кючюне базыныулукъну таукел чертеди:

*Тауларым, устазларымсыз мени, –
Палах келгенде, бой бермейсиз сиз.
Не боранлы кюнюнде да жерни
Таукел турасыз, къалмайсыз кючюз.*

*Айгъа, жулдузлагъа да жууукъгъа,
Сиз нёгер боласыз таза кёкге.
Узакълада кюйдюм, сизни жокълап⁵.*

Бу тизгинле таукеллик тежейдиле, адам улуну дунияны сюерге, табийгъатын багъалай жашаргъа кёллендиредиле. Ала насийхатлыкъдан азатдыла. Алада поэт туугъан жерни жюрегини тёрюне ётдюрюп, аны бла бай да, даражалы да, ёхтем да болгъанын белгилейди.

Сёзсюз, таулуну айырма байлыгъы ёхтем, бийик тауларыдыла. Ала аны не заманда да сабырлыкъгъа юйретгендиле. Малкъар миллетде уа сабырлыкъ марда ёлчемиди. Адам улугъа устазлыкъ этген, керек кюнде кючлю да, тёзюмлю да болургъа юйретген таула малкъар поэзияда дайым хайырланылгъан, терен ачыкъланган сыфатладан бириди. Табийгъат белгилени санында Къулий улуну поэзиясында энчи жерни айны сыфаты алады:

*Юйретдигиз мени игиликге –
Харам, зар, таржюрек болмазгъа, –
Дайым хурмет эте бийикликге,
Къыйын кюнде да апчып къалмазгъа.*

*Иги юйреналмадым эсем, терс
Кесимме, таула, сизде жокъ айып,
Дайым бердигиз бек алапат дерс.
Не ырахатды жерими айы!..⁶*

Ай да, поэт да кеслерини бийикликлеринден Малкъаргъа тынчлыкъ тилегенча ырахатлы къарайдыла. Ол ырахатлыкъны хар адам кеси ёнчелеген ангыламгъа сыйындыра, табийгъатдан дерс алыргъа итиндиреди. Белгиленген тизгинледе поэт жерини табийгъатын энчи багъалап, тансыкълайды. Сюр-гюнден къайтхан малкъар халкъ туугъан жерини багъасын, сыйын да кесича ангылайды. Белгилисича, къыйын кюнюнде жери аны ташча тёзерге, таулача, къаялача ёхтем сюелирге, намысны бийик тутаргъа юйретгенди. Чексизди табийгъатны устазлыкъ кючу, андан дерс алыргъа, юйренирге уа адам улу борчлуду.

«Кёндеден» деген назму тизгинле тау элни жулдузлу кечелерин, къарлы сыртларын, Тызыл ауузуну тазалыкъ къудуретин, миллет сынагъан ачугуну къыйынлыкъын, сюр-гюнде ачы болумлада тёзюмню багъасын оюмлатадыла. Тау элдеде жашау жангыдан къуралып, малкъар халкъ туугъан жерине къайтып, жангыдан юйле, жолла ишлегени миллетни айырма къууанчларындан бириди:

*Сыртла эки жанында
Къышхыда болгъанда акъ,
Къар акъырын жаугъанда,
Тийрени эте омакъ.*

*Кёндеден, сени кёрген
Не игиди, не иги!
Эслеп къарасам ёрге, –
Акъ къойла баргъан кёгюнг.*

*Тызыл ауузун кёргенни
Жашауу бола жангы,
Бу жерлеге келгенни
Тазаракъ бола жаны⁷.*

Тёзюмлю малкъар миллет къайда да юлгюлю бола, къыйынлыкъгъа кесин бюкдюрмей, иш кёллюлюгю бла, адеплилиги бла атын айтдыргъанды. Къаяла, ташла, жулдузлу кечеле, къарлы сыртла – ала барысы да таулуну ниет байлыкъын къурайдыла. Къайсын, таулу миллетге сюр-гюнде да аны туугъан жерини кырдык ийиси, нарат тереклерини шууулдагъанлары, тау сууларыны шорха тауушлары не къыйын кюнде да жашаргъа, тамблагъы кюннге ийнаныргъа, не жаны бла да юлгюлю болур-гъа кюч бергенлерин назмуларына уста сыйындырады.

Зор бла журтундан кёчюрюлген миллет, жангыдан Ата журтуна къайтып, тауларына баш ура, таулу сёзюн дуниягъа эшит-

дирирге ашыкъгъанды. Ол чексиз насып жазыучуларыбызны илхамларын бютюн да учундургъанды, поэзияны ёнюн къууанч макъамлы этгенди.

Къайсынны «Лашкутаны школуну устазларына бла школчуларына» деген назмусу 1980 жылда 27 декабрьде Лашкута школну окъуучулары бла устазлары бла тюбешиуден сора жазылгъанды. Къууанчлы адабият ингирге поэтни биргесине аны къалам къарындашлары Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Ахматланы Ахия, Бабаланы Ибрагим, Бегийланы Абдуллах эм башхала да баргъандыла⁸.

Ол магъаналы адабият ингирни бюгюн да, багъалап, кёпле эсгередиле. Анга сейир этерча да туююдю, нек дегенде гитче тау элни школчуларына уллу поэт бла тюбешиу – къадарны энчи саугъасы эди. Ол къууанчлы ингирге аталып жазылгъан назмусунда поэт устазлагъа, окъуучулагъа да ыспас сёзюн айтады, жер-жерледе кёрген сейир затларын, иги кюнлерин жулдузла бла тенгleshдире, элчилени, школчуланы да сыйларын бийикге кётюреди:

*Жер жерледе айлана,
Кёп иги затла кёрдюм,
Унутмазча аланы
Мен жашагъан ёмюрде.*

*Манга иги кюнлерим
Бары, жулдузла кибик,
Таймайын жарыкъ берип
Турдула, ала – бийик.*

*Ол кюн сизни школда
Не къууандырды мени?
Низамлы, ариу халда
Этгенигиз хар нени⁹.*

Лашкутачы сабийлени ана тиллеринде назмуланы шатык окъугъанлары, адабиятха хурмет этгенлери, сый бергенлери, аллай жыйылыула миллетни ниет ырысхысын сакъларгъа себеплик этериги поэтни чексиз къууандырады:

*Сюйген анабыз болгъан
Жерибизге да хурмет.
Ата-бабадан кгалгъан
Тилибизге да хурмет*

*Этгенигиз, таулары
Бизнича суйгенигиз.
Къыйматлары аланы
Сиз иги билгенигиз¹⁰.*

Ана тилин уста билмеклик – адамлыкъны белгисиди. Миллет жашауну чархын бургъан тилди, ол жюрютюлген къадарда миллетни жашауу ёлюмсюзю. Кеси тилин сыйламагъан башха халкъны тил хазнасына сагъаймазлыкъы уа шартды. Ата журтха, саулай да дуниягъа, башха миллетлеге суймеклик да туугъан жерге, ана тилге хурмет этиуден башланады:

*«Жарлыды юйсюз инсан!» –
Деп айтылгъанды эртте.
Халкъынг жеринде турса,
Чыгъарылырса кеп ёрден.*

*Ёз халкъын сыйламагъан
Кишини да сыйламаз.
Ёз тилин санамагъан
Бир тилни да санамаз.*

*Аллайладан болсагъыз,
Аллай жара салсагъыз,
Мен къалай кюер эдим,
«Не жарлыбыз!» – дер эдим...¹¹*

Поэт миллетини ниет ырысхысын сакълауда халкъыны тамбласын шарт кёргенди. Аны сыйларгъа, багъаларгъа керек болгъанын назмуларында жаз тил бла, ачыкъ сёз бла да айтханды. Неди адам жерсиз? Адам андан кюч алады. Къайсын ол затланы сорууун-жууабын да назмуларында дайым оюмлатханлай турады.

Туугъан жерсиз адам тамырсыз терекге ушайды. Жашлыкълары сюрюнде, Ата журтларына тансыкълыкъда, термилиуде ётген малкъар халкъгъа кюч-къарыу берген, ёкюл болгъан аны от жагъасыны суратыды. Анга «Туугъан жерим» деген назму да тамам шагъатлыкъ этеди:

*«Жаным санга къурманды!» – деп жырладым,
Азап кюн: «Къор болайым!» – деп жилиядым.
Мен къайда да унутмазлыкъ жерим,
Сенсиз юй, къабыр да болмазлыкъ жерим!..
Къар тюйюл, къууанчды тауладагъы къар,*

*Жаным-кёзюм – Холам, Бызынгы, Малкзар!
 Бар хурметим – ёлгенинге, сауунга,
 Ыспас, махтау ётмегинге, сууунга!
 Баш урама ёзенинге, тауунга,
 Мирзеуюнге, ашхамынга, тангынга.
 Мен дуня жарыгъын кёрген жерим,
 Кюнюмю, сёзюмю да берген жерим!¹²*

Туугъан жер – бек биринчиден адамны ич дунясын тозу-ратмай, заманга, тарых болумлагъа да бюкдюрмей тургъан сейир кючдю. Ол адамны жюрегин къууанчдан толтурады, жашаугъа къарамын энчилейди, адамлыкъ сырын сакъларгъа, тас этмезге юйретеди. Табийгъатны юсюнден жазылгъан ёлюмсюз назму тизгинле уа, жашауну жангы жырлары бола, поэзиябызны от жагъасында тёлюден тёлюге ёте келедиле.

Къулийланы Къайсынны «Насыбыбыз – жерибиз» деген циклында белгиленнген назмула окъуучуну туугъан жер адамны жашауунда энчи магъананы тутханына тюшюндюредиле. Алада ёз табийгъатыны насийхатлыкъ кючю адам улуну даражалы да, намыслы да, насыплы да болургъа юйретедиле.

Хайырланылгъан литература

¹ *Толгъурланы Зейтун.* Къулийланы Къайсынны эстетика кёз къарамыны юсюнден // Минги-Тау, 2012, № 5, 14 бет.

² *Кзули Къайсын.* Насыбыбыз – жерибиз // Коммунизмге жол, 1981, 31-чи январь.

³ *Анда.*

⁴ *Анда.*

⁵ *Анда.*

⁶ *Анда.*

⁷ *Анда.*

⁸ Жюрегинде назмусу болгъан // Коммунизмге жол, 1981, 1-чи январь.

⁹ *Кзули Къайсын.* Насыбыбыз – жерибиз // Коммунизмге жол, 1981, 31-чи январь.

¹⁰ *Анда.*

¹¹ *Анда.*

¹² *Анда.*

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР,
*Къабарты-Малкзар илму араны гуманитар
 тинтиуле бардыргъан институтуну
 къарачай-малкзар фольклор бёллюмюню
 илму кзуллулкъчусу*

ШАУАЛАНЫ Разият

АТАМЫ ЮСЮНДЕН ХАПАРЛА

1

Кесими таныгъанлы атамы-анамы да айтханларын эсде бек тутама. Атам ол жылланы эсгерирге артыкъ суймеучюдо, алай келе тургъан тѣлю унутуп къоймасын ала кѣрген къыйынлыкъланы дегени болур, терк-терк сагъыныгучуду.

Габоланы Аслангерийни жашы Аслан 1920 жылда Тѣбен Чегемде туугъанды. Халкъыбызгъа сюргюн жолу чыкыгъанда, ол ойде туюл эди. Алгъын тау эллени къайсысыны да Прохладный тийрелеринде энчи мирзеу ёсдюрген юлюшлери болгъанды. Атам, ол халкъыбызгъа къара кюн жетген кезиуде анда болуп, сау миллетни ашыргъанда, халкъындан ажашып, бир къауум жаш нѣгери бла Орта Азиягъа анда-мында къалгъанланы санында ашырылгъанды. Алай бла ойдегилеринден Павлодаргъа энчи келип тюшгенди.

Ол заманда анга жыйырма бла тѣрт жыл бола эди. Элде таматала, ол кезиуде атамы иги таныгъанла, айтып эшитгенме. Аны тыш кѣрюмде назик болгъанлыкыгъа, Аллахутала къарыу-кючню бир тюрлю ёлчеусюз бергенинине шагъат излерча туюл эди. Узун сѣзню къысхасы, тартып темир юзген заманы деп, алай эшитгенме. Не менме деген кеси тенглилени угъай эсенг, андан иги да кѣп таматаланы окъуна эки къолу бла жерден ёрге кѣтюрюп, сыртларын жерге салгъанны жугъуна да санамагъанды. Атамы аллай къарыуу болгъанына сюргюнде биргесине тургъан бир къауум адам шагъатлыкъ этгенлерин мен кесим къулагъым бла кѣп кере эшитгенме. Аны юсуне, кеси да тири, женгил къымылдагъан, ётгюр адам болгъанды деучюдоле.

Павлодаргъа келгенден сора, туумагъан айгъа салам бергенлей деп, эрттегилеле айтханлай, мени юйдегиле къачан излеп табадыла деп, тынгылауну ийип турмай, тюз поездден тюшгенлей, ахлуларын излер къайгыгъа киргенди. Алгъа Павлодар тийресинде эл-элlege айланып, сюргюнде жолукъгъан адамы болуп, сормагъаны къалмай, кѣл басарча бир тюрлю хапар билмегенден сора, ётген-сѣтген поездге минип, ызына айланганды. Анда да поезд баргъан жанына барып турмай, уллуракъ

сахарла болгъан жерде станциялада тюшюп, соруу жюрютгенин тохтатмагъанды. Алай бла, Астраханьнга дери жетгенди.

Ахырында эсеп этерча, оюмгъа тохташырча амал тапмай, биягъы ызына Павлодаргъа къайтханды. Шахардан узакъ болмай, Иртыш суугъа жууукъ Акъ-Суу деген элчикде тохтап, не тюрлю иш тапса да, артха турмай, ишлерге кюрешгенди. Май айны аягъында комендантха учётха тюшгенден сора, орусладда фатарда туруп, колхозда жылкычы болуп, кече ат кютгенди. Кюндюз бош заманы болгъаны себепли, юдегилерин излегенин чырттан да тохтатмагъанды. Адамын излеген ол заманлада базарлада айланып сурагъанды. Аслан да, Иртыш суу боюнундан узакъ бармай, Иртыш шахарны базарында малкъарча селеше айланган юч тиширыугъа жолукъгъанды. Асланны сорууна тиширыуладан бирлери:

– Кёкчетау областында Степняк деген элде кёбюсю Чегем ауузундан келгенле жашайдыла. Олмуду-туйюлмюдю – андан хапарым жокъду, Габолодан Шахий бла Зурият деп эки къызы бла элни къыйырында баракланы биринде Аслангерий деген бир киши барды, – деп умут этдиргенди.

Аны эшитгенден сора, Аслан, анда бир тюрлю булжумай, къысха ызына къайтханды. Павлодардан Степнякга барыргъа кёпмю керек эди, толу эки айны Къазахстанны узунундан кенгине дери эки кере айланып чыкъгъан атама. Арт болжалгъа сала турмай, олсагъат жолгъа хазырланып тебирегенди.

Бек алгъа, саулай да болумну комендантха ангылатып, Степнякга барыргъа эркинлик къагъыт алгъанды. Аны ызындан, аллыкъ-берлигин тамам этгенден сора, ишлеген жеринден арталлы бла арт айырып, жолгъа хазыр болгъанды. Тюзюнлей Павлодардан Степнякга поезд бармагъаны себепли, Степнякдан орталары 35 километр Макинка темир жол станциягъа дери келгенди. Андан ары автобус излей турмай, жол нёгер не да улоу табар муратда, Степнякга баргъан машина жолгъа чыкъгъанды.

Станциядан алтын къазыучулагъа керек затла ташыгъан машинала, чепкен сокъгъанча, асыры терк жюрюгенден, хазна он минут да сакълагъан болмаз эди, атам тохтатыргъа къол кётюрюнчю, машокла жюкленнген машина къаршы жууукълашып, кеси тохтагъанды. Шофёр, кавказ акценти бла селешген келбетли жаш, эшикни кеси ачып, атамы кабинагъа миндиреди. Машина жол кёл алып атланнгандан сора, алгъа орусча селеше кетип, кёп бармай танышып, тау тилге кечедиле. Шофёр аны бла бир ауузда ёсген Къудайланы Ибрахимни жашы Жагъафар болуп чыгъады. Ол Асланны юйюрюн тюз келген кюнунден бери таныгъанын айтып къууандыргъанды.

– Танымай а Аслангерийни, бек уста таныйма, – деп, да-
гъыда: – Ол эки къызы болгъан Аслангерийни, – деп къош-
ханды.

Жол узуну соруу, хапар асыры кѣп болгъандан, тюгел са-
гъат да турмай, Степнякга жетгендиле. Жерни эркинлигинден
туйюл эсе, юйле асыры анда-мында чачылып ишленгенден,
иги тап тизгин, низам бла ишленсе, бу жерге тюз былай юч эл
сыйынырыкъча кѣрюннген эди Асланнга алда. Элге киргенден
сора, Жагъафар, былай-былай барлыкъса деп, къолу бла кѣр-
гюзтюп къоймай, атамы тюзюнлей юйлерине келтирип тюзюр-
генди.

Бир тюрлю хапарлары болмай тургъанлай, шырт деп кирип
келген атамы кѣргенде, юйдегилерини къууанчларын аууз бла
айтып ангылатхан къыйынды. Асыры къууаннгандан, иги ке-
сек заманны абызырап, не этерге билмей, тургъан жерлеринде
сюелип, бир кесекден сора, эс табып, кезиу-кезиу къучакълап,
тансыкъларын кючден бла бутдан алгъандыла. Атам, юйдеги-
лерини болушлукъ керек болуп, къыйынлыкъда апчып тур-
гъанларын ангылап, теркирек ишге кирип, болушлукъ этер
муратда, тюзюнлей экинчи кюн кѣрюнюп, тизмеге тюшерге
комендантха баргъанды. Комендант – капитан чыны болгъан
бир да болмагъанча жагъымлы адам:

– Мени атым Фанузду, тукъум атым – Хабибулин, – деп,
таза татар тилде сѣлешип, атамы ишин тамамлап, ыразы этген
эди.

Андан сора, юйге-зат къайта турмай, магъаданчыланы ке-
рекли затла бла жалчытхан заводха барып, ары суу ташыучу
болуп ишге киргенди.

Ол кюнден башлап, ишлеген жерини тизгинин жыйып, суу
ташыгъан арбаны жангыртып, ол угъай эсенг, тышындан къа-
рагъан кѣзге ушагъыулу кѣрюнюрча, бояу мажарып, чархла-
рына дери саулай бояйды. Арбаны жарашдыргъандан сора, ат
кереклерини тизгинин жыяды. Кеси ач болса да, атларын ач
этмейди. Ишлеген жеринде да ауурну юсю бла, женгилни туюбу
бла бармагъаны кѣзге кѣрюне, кѣпге бармай, намысы-сыйы жю-
рюй башлайды.

Кеси ишлеген жерде эки эгечин да ишге салып, аз заманны
ичинде билине-билине аякъ тиреп, жашау этип башлайдыла.

2

Бир тюрлю ышыкъ этерча, агъач, тау болмагъаны себепли,
тюз, къыр жерни къышы бир да болмагъанча сууукъ, къарлы,
боранлы болады. Кѣбюсюне къар жаууп, боран этип, жашагъан
юйлени эшиклерин курт басып, тышына чыгъар онг болмагъан

заманда, тангны буруну жарыгъынчы төшегинден туруп, ишге барырыны аллында кеслеринден сора да онглары болмагъан бир къауум къарыусыз къоншуларыны арбазларын ариулап, дагъыда ишге кеч къалмай баргъан кюнлери аз болмагъанды деп, Бепайланы Суфиянны, жаннетли болсун хапарлагъаны эсимдеди эллибиз. Ол мени атамы юсюнден айтыргъа ёч болуучу эди. Дагъыда аны быллай бир хапары.

Степнякда тюгел жыл жашагъынчы, бир жол алтын къазычуланы байрамы болуп, саулай эл байрамгъа клуб аллына жыйыладыла. Энди аллай жерде тепсеген-жырлагъандан сора да, кюч сынагъан, жыгъышхан адет болмай къалмагъаны кимге да баямды. Жыйылыуну орталыгъына бир доммай алауган чыгъып, кеси бла жыгъышыр адам тапмай, ары-бери жүрюп, кесине тенгширек кёрсе, къатына жууукълашып, жыгъышыргъа чакъырады. Бир да базынып киши чыкъмайды. Энди анга тенгши киши чыкъмайды да чыкъмайды деген оюм бла орталыкъдан кетерге хазырлана тургъанлай, Аслан гёжефни къатына келип сюеледи. Асланны төгерегине бир-эки кере айланып, безиреген этген сунуп, гёжеф кетер къайгъы этеди. Аслан, жыйылыуну ортарагъына да чыгъып:

– Жыгъышыр умутунг бар эсе, заманымы тас этдирмей, бери жууукълаш, – дейди.

Ол алауган харх этип кюлюп, кюлюмсюреп, Асланны инбашына къолун салады. Ол-олму эди, Аслан айтылгъан гёжефни къолун инбашындан бир жанына тюртюп, эки къолу бла къолтукъ тюплеринден ёрге кётюрюп, башха жугъун къатышдырмай, кёзню ачып жумгъунчу, тюз сыртындан салады.

Къууанч жыйылыгуда адамла алгъа хуна оюлгъанча гюрюлдеп, ызы бла къарс къагъып, кёбюсю таулула тогъуз-он адам къол аязлары бла Асланны жерден ёрге атып, сакъ тутуп, къучакъларына къысадыла. Андан сора гёжеф къарыу къайда болгъанын ангылагъан болур эди, экинчи жыгъышыргъа базынмайды. Алай аны бла кёлюн басып, тохтап къалмай, тюгел байрамдан адамла чачылгъынчы бетден бетге энчи тюбешип:

– Жыгъышып хорлагъанынга сёз жокъду. Алай жигит эсенг, бюгюн элни къыйырында алтын ариулагъандан къалгъан биринчи зыгъыр төбени къатына келсенг, кимни ким болгъанынын мен санга алайда кёргюзтюрме, – дейди.

Аслан, бир тюрлю къызып ачууланган этмей:

– Ары баргъан иш тюйюлдю. Андан сора тарыгъа ары-бери бармазгъа бир-эки шагъатны къатында сёз бере эсенг, мен сени ол тилегинги толтурургъа сёз береме, – деп, алайда аны бла сёз тауусадыла.

Аслан айтханча, ючеуленни шагъат этип, орталарында жүрюген сёзню ачыкълап, ол кюн окъуна юзmez төбени шимал жа-

нында тубешедиле. Бир тюрлю арагъа туруп чырмау болурча, экисинден сора жан-жаныуар болмай, тюз алайгъа жетгенлей, туююш башланады. Бир беш минутча бирни экиси да бир бирни, жумдурукъ жетип, ачитханын артыкъ бек сезерча болмай, ары-бери силкиндиредиле. Былай бирге сюелселе, Асланны бийиклиги муну инбашына да не хазна жетсин, ауурлугъу уа Асланча эки болгъанынына сёз да жокъ. Ол, къолларыны узунлугъун хайырланып, Асланны кенгде тутуп уругъа кюрешеди. Аслан, муну бу хыйлаларын ангылап, таймай жууукълаша келип, бир да болмагъанча тап туюшуп, жумдуругъу бла битеу кючу бла, уралгъаныча, сакъал туюнден урады.

Гёжеф, жютю чалгъы жетген чёп башча, къалтырап, аууп, андан сора ёрге турмайды. Алгъа Асланны кёлюне: «Я рабий, ёлтюрюпмю къойдум?!» – деген къоркъуу кирип, адетде болгъаныча, терлей башлайды. Сора бир кесекден, гёжефни кесине мадар излей башлагъанын эслеп, кеси кесине келеди. Муну жан къоркъуу болмагъандан сора, бир кесек тизгинин жыйып, ызына къайтады.

Эрттенликде ишге барса, эки милиционер, таматагъа жолугъургъа да къоймай, ол-бу деп хапар айта турмай, тюзюнлей милицияны бёлюмюне элтедиле.

Жолда бара-бара этген оюмуна кёре, бу бары да тюненеги жумдурукъ сынауну эсебинден болгъанын ангылайды. Ансы бир тюрлю милициягъа чакъырылырча терслиги болмагъанына шагъат излерге керек болмагъанына бир тюрлю дау жокъду. Тюз милицияны ал турагъына киргенлей, эки кёз орамындан къалгъаны, саулай да баш токъмагъы байланып, шинтикде олтуруп тургъан адамны кёргенлей, сормай танып, этген оюму тюз болгъанына тохташады.

Насыпха, туююшген къаршычы, бир тюрлю ётюрюк дау къошмай, саулай да болумну тюз болгъаныча къагъытха ангылатыулу жазып, столгъа салып тургъаны себепли, Асландан да кёп зат соруп кюрешмей, ангылатыу къагъытны башдан-аякъ окъуп, аны, тюз ол къагъытда жазылгъаныча, керти болгъанына къол салдырып, башына эркин этедиле.

Артда жюрюген хапаргъа кёре, бу адам берген сёзюне кертичи болгъанды. Туююлгенине бир тюрлю тарыгъыу къагъыт жазып, милициягъа бармагъанды. Жангыз да туюп жаякъ сюеги сыннган да, чыккъан да этгени себепли, докторгъа бармай онгу болмай, ары баргъанда, милициягъа докторла билдиргендиле. Ол кюнден сора бу ишни юсю бла атамы тынчлыгъын киши бузмай, алай къалады.

Бир-эки айдан артыкъ кесин кёрмегенликге, адамладан жаякъ сюеги алгъыннгы халине келмей къыйналгъанын эшитте, бу адамгъа хата этгенине кеси да сокъуранады. Андан сора

кеси аллына кишиге артыкълыкъ этип туюмегенликге, Степнякда Асланны танымагъан бла аны хапарын эшитмеген хазна адам къалмай, сыйы да не жаны бла да ёрге болады. Жетген жашланы кёбюсю Асланны төгерегине жыйылып, андан сора миллетге артыкълыкъ этген бара-бара азая башлайды.

Не заманда да кёпчюлюкге тап оноу этген адам болуп, кесине тынгылатханды, аны айтханын этселе, не тюрлю жетишимлеге да жетерлерине бир сёз жокъду. Бир жол бир къауум адам бир болуп, Уяналаны Къурманны туюгенлерин эшитеди Аслан. Бир жаны бла, кертисин айтсанг, Къурманнга къаршы сюелгенле кёп болгъандыла ансы, бир экеуленнге-ючеуленнге уа ол кеси окъуна хазна хорлатхы эди. Аны бла тынчайып къалмай, ол къажау сюелгенлеге кеси энчи-энчи тюбешгенлени къол топча ойнатып, алагъа дерт жетдире башлайды. Ол алай болгъанына къарамай, Аслан быланы бары да бирге болгъанларын марап, кереклерин берирге эртте-кечден малкъар жашланы бир къауумун хазырлайды.

3

Бир кюн ишден келип, азыкъ-зат да ашагъынчы, кеси къатышмагъанлыкъгъа, саулай бу ишден хапары болгъан алыкъа акъылбалыкъ болмагъан Гочияланы Масхутну жашы Ибрахим ёпке солуу этип, Асланнга келеди.

– Ой, Аслан, бу туююшгенле бары да бюгюн киногъа билет алгъанларын кесим кёзюм бла кёргенме, – дейди.

Андан сора Асланнга кёпмю керек эди, хар бирини сенек саплача тал таякълары бла эрттеден тиш билеп тургъан жашланы бирге жыйышдырып, клубха келеди. Алгъа эшикге, терезеге бирер къалауур салып, кинону тохтатып, битеу тиширыуланы клубдан чыгъарады. Андан сора клубда жангы кино башланады. Къурман буду дегеннге, жан къоркъуу болмазча, сыртларында тал таякъла эркин ойнап, клубдан сюрюп эшикге чыгъарып, туюген былай туюеди дегенча, иги кереклерин береди.

Ол кюнден башлап, туюген этсин, туююлген этсин, малкъар миллетни адамы бла туююшген ким болса да, экинчи таулуну къатына жууукълашмазча сёз тауусуп болады. Андан сора, не айтаса, ол къыралдан кёрген артыкълыкъдан сора, башха адамла этген артыкълыкъ билине-билине аздан аз болады. Аты элде белгили болгъандан сора, бир тюрлю жарсыуу болгъан, болушлукъ тилеп, Асланнга билдиргендиле. Ол заманда бир тюрлю угъай демей, къолундан келгенича болушханды. Артыкъсыз да элде къарыусуз юйдегилеге ол суу ташыгъан заманда отун бла бир да болмагъанча болушлукъ этеди.

Къудайланы Магомед да, Къудайланы Жагъафар айтып, атамы юсюнден былай жазгъан эди: «Заводда ишлеген жеринде биринчи кюнден башлап, ишин кёлю бла этгенин кёрюп, токаръла керек болгъаны себепли, бир къауум заманны токаръгъа окъургъа Макинкагъа аскер заводха жибередиле. Мал къыйырда айланнгандан сора, башха бир тюрлю усталыгъы болмагъаны себепли, окъургъа бир да болмагъанча ыразы болуп атланады.

Сюргюнде айланнганда, къырал кеси ийип, усталыкъгъа окъутханны къой, ненча жаш тёлү школну бошгъандан сора, андан ары окъургъа талпыннганлыкъгъа, муратларына жеталмай, къайда болса бир къара иште ишлегенлерин бир тюрлю жашырыу жокъду. Сёз ючюн, Степнякда жашагъан Чеккеланы Ибрахим, школну жетишимли бошагъандан сора, Тенгиз флотха окъургъа тюшер ючюн айланмагъан-бармагъан жери къалмай, бир тюрлю онг табалмагъанды.

Юйде бир къауум этиллик ишни жалчытхандан сора, башха бир тюрлю болжал эте турмай, керекли къагъытларын жарашдырып, Аслан Макинкагъа атланады. Макинка сахар, кеси аллына заводу, фабрикасы болмагъанлыкъгъа, уруш заманда, бизникиле душмандан артха тургъан заманда, темир жолну юсюнде болгъаны себепли, уруш керек хазырлагъан заводну хар керегин жыйышдырып, болжаллы ишлерча завод ачадыла. Элни кесинде къат-къат юйле болмагъанлыкъгъа, бир къатлы юйледе, бараклада 3-4 минг адам жашау этерча онг болады. Заводну ишчилери бараклада жашап, ишлеп боладыла. Усталыкълары болгъан ишчиле жетишмегенлери себепли, заводну кесинде къысха заманга устала хазырлагъан бёлумде токаръла да хазырлап боладыла.

Аслан Степнякда заводдан къагъыт алып, ол бёлумге келеди. Тюз окъуп башлагъанлай, дерсден бош заманында заводда ишлеген токаръла бла танышып, аланы барчы-келчи жумушларын эте, ангыламагъанын аладан соруп, ол усталыкъгъа юйренирге асыры кёл салгъандан, тугел ай да окъугъунчу, кеси аллына станокда ишлеп башлайды.

Ишчи адам не заманда да кёзге урунмай амалы жокъду. Тугел окъуп бошагъынчы окъуна, заводда таматала аны ишчилигин эслеп, анда къалырын онгурап, ол затха кёл жаздырып башлайдыла. Алай Аслан, анда къалыр онгу болмагъанын ангылатып, тюз окъуп бошагъанлай, Степнякга къайтып, ремонт этиучю цехде токаръ болуп ишлеп башлайды.

Бир жол бир тиширыу нёгери бла ол клубха бара болады. Бир тюрлю хатасы болмай, кеси аллына къобуз согъа тургъан Таумырзаланы Далхатны ФЗУ-ну коменданты бла сюргюндегилеге къарагъан комендант аяусуз тую тургъанларын эслейди.

Тиширыудан кечгинлик тилеп, мукъут-туман болуп, къатларына келеди.

– Муну не хатасы болуп хыликкя этип инжитесиз? – деп соргъунчу, ФЗУ-ну коменданты къачады. Ол бирси уа, кефден тили бюлдюргю эте:

– Сени не ишинг барды? Бу мени къарамымдагъы адамды. Анга не суйсем, аны этеме. Былайдан думп бол! – деп, Асланны юсюне айланады.

Аслан, эслеп, кюлтюм тамгъа тюшмезча, жумдурукъ этмей, къол аязы бла къулакъ жанына жетдиреди. Комендантны къолунда кероху бир жанына чартлап, кеси уа Далхатны аллына узунундан тюшеди. Керохну биргесине келген тиширыугъа берип, кеси уа комендантны жагъасындан ёрге тартып, аякъ юсюне сюеп, табан жетдирип, милициягъа сюрюп барады. Милиция бёлюмюнде саулай болумну башдан-аякъ баямлап, шагъатха Далхат бла тиширыудан сора да ол къачхан комендантны да кёргюзтеди. ФЗУ-ну коменданты Асландан асыры къоркъгъандан, ол бирси комендант хыликкя этип инжитгенине шагъатлыкъ этеди. Тиширыудан керохну алып, милиционерлеге берип, кесини жумушуна кетеди. Артда айырыу-тинтиу ишле бошалгъандан сора, комендантны ишден къыстап, орунуна башханы саладыла.

Ишден къысталгъандан сора, ол комендант бирси комендантха:

– Терсди деп, нек шагъатлыкъ этгенсе? – дегенинде, ол:

– Сен аны кёзлерин кёрмейми эдинг, шагъатлыкъ этмесем, ол мени ёлтюрмей къоярыкъ туююл эди сора уа, – дейди.

Къалай-алай болса да, бир къауум жылдан миллетни сыйы бир кесек кётюрюле башлайды. Ол да не бла десенг, асыры къаты ишлегенден. Аслан Степнякда жашагъан малкъарлыланы ичинде биринчи танышхан Къудайланы Жагъафар бла терктерк жолугъа, хапар сора болады. Артыкъ уллу къуллугъу болмаса да, Жагъафар ишинден сора да автоколоннада комсомол секретарь болгъаны себепли, жыйылыулагъа къатыша, жангылыкъланы, башхаладан эсе, кёп эшите айланнганы себепли, артыгъыракъ шагъырей болады. Аслан Жагъафар бла жолукъса, безирей хапар сора, къуллугъун къагъып, чам эте:

– Начальник, биз эшитмеген не жангылыкъ? – деп соргъан адети болады.

Бир жол алай жолукъгъанда, Жагъафарны бир жыйылыудан келе тургъан кезиуюне тюшюп, Асланны бир да болмагъанча къууандырады.

– Бюгюн жыйылыуда магъаданчыланы таматалары орусуланы, къазахлыланы махтай кетип, кёчгюнчю миллетни юсюнден жангыз бир сёз да айтмады, – дейди. – Сора, ол бо-

шагъандан сора, биринчи секретарь сёлешип башлады: «Сен ол эки миллетни махтагъанынга мени бир тюрлю сёзюм жокъду. Жангыз да мени бир ыразы болмагъан жерим – кёчгюнчюлени юслеринден бир сёз айтмагъанынга чырт да ыразы туююлме, – дейди. – Мен билип, кёчгюнчюле келгинчи, жети-сегиз жылны ичинде, комбинат жангыз бир ай планын толтуралмагъанды. Ала келгенли, планынг толмай бир ай къалгъанмыды? – деп, таматаны кёзюне соруулу къарайды. Сёзю аны бла бошاپ къоймай: – Артыкъсыз да малкъар миллетни адамлары алларына жангыз бир адамны ётдюремей ишлегенлерин мен бек уста билеме. Ол Социалист Урунууну Жигити деген атха тийишли болуп, берилмей къалгъан Габоланы Аслан кюнлюк нормасын 150 процентге толтургъаныны юсюнден бир сёз нек айтылмайды?» – деп, сёзюм бошагъанды.

Жагъафарны Асланны юсюнден айтханын Къудайланы Магамет жазгъанды. Мен аны, атам ючюн къууана, ёхтемлене, къайтарып-къайтарып окъуучума.

ТЮБЕШИУ

Жашауумда кёп унутулмазлыкъ заманларым болгъандыла: школну биринчи кюнлери, аны бошагъан заманым, КЪМКЪУ-гъа окъургъа кирген заманым, аны бошагъан заманым, университетни бошاپ, къырал радиогъа ишлерге кирген, ызы бла телевиденияда ишлеген заманым. Белгили адамла бла тюбешген кюнлерим... Биринчи заманда уллу белгили адамла бла кесими къалай жюрютюрге билмей, зат айтсам, тапсыз иш айтып къоярма деген заманларым. Бир талай замандан ол адамла бла иги шагъырей болгъандан сора, билеме, ала да хар бирибизча Аллах жаратхан адамладыла, ала бла сёлеширге да къыйын болмагъанын. Сёз ючюн, школда окъугъан заманда, эсимдеди: малкъар жазуучула бла тюбешу этебиз, ары Къулийланы Къайсын, Гуртуланы Салих, Тёппеланы Алим, Шауаланы Хасан, Зумагъулланы Танзиля, Толгъурланы Зейтун, Гадийланы Ибрагим, Созайланы Ахмат келген эдиле. Аланы кёргенимлей, кёлден шатык билген затларымы да унутуп, аягъым-къолум къалтырап, амалсыз болгъаным. Сора кесими къолгъа алама, аланы таба къараргъа къоркъуп, ёрге кёкге къарап, манга берилген назмуланы кёлден айтама. Андан бери къыркъ жылдан атлап барады, ол кюн келген къонакъла кеслерини къол ызларын къоюп, китапларын берген эдиле, бюгюн да ала манга бек багъалы саугъаладыла.

Ёлгенлерибиз жаннетли болсунла, бирсилери бла къууанчы-бушууну да бирге ётдюре баргъаныма къууанама, керек за-

манда ала бла оноу этеме, ол затха мен бек ёхтемленеме. Аланы хар айтханларын эсеме, къулагъыма суююп алама, ала бла тюбеген кюнлерим жашауумда унутулмазлыкъ кюнлерим боладыла, зауукълукъ табама. Алагъа тюбемей кёп турсам, жүрегим излеп башлайды.

Къулийланы Къайсын бла мени атам Габоланы Аслан гитчеликлеринден бери да татлы шуёхла болуучу эдиле. Эсимдеди, мен ол заманда сабий эдим, Къайсыннга къонакъ келсе, Чегем чучхурлагъа элтирге ёч болуучу эди. Аны къайдан билеме? Ол ары бара: «Аслан, къонакъларымы Чегем чучхурлагъа элтеме, жүр бизни бла», – деп, атамы биргесине машинагъа олтуртуп, алып кетиучю эди. Ол мени эсимде кълалгъанды. Анам а, жаннетли болсун, олсагъат: «Къайсын къонакъла бла келгенди, артха келе, аланы сыйларгъа керекди», – деп, аш-суу къайгъыгъа кириучю эди. Мен да бир затла этерге кюреше эдим, алай анам этген азыкъны тегерегине уа бек къууанып айланганым бюгюнча эсимдеди. Къонакъла къайтхандан сора, анам столну жарашдыра тургъунчу, уллу къонакълагъа гоппан бла айранны чыгъарыучум да эсимдеди.

Аллай бир кюнлени кюнюнде, Къайсын мени башымы сылап, аперимлик бере, хуржунундан къызыл тюмен берген эди. Ол заманда ол уллу ахча эди, алай бютюн да Къайсынны кълундан алгъаныма сейирлик уллу ахча, саугъа эди ол манга. «Сабий сабийлигинде кёргенин эсде тутар», – деп да андан айта болурла.

Бюгюн Къайсынны окъуйбуз биз деп, кишини сейирсиндиралмазбыз, аны бизде угъай, тыш къыраллада да окъуйдула, тыш къыраллыла кеслерини тиллерине кёчюредице, алада окъуна Къайсынны уллу-гитче да окъуйду, жырларын айтадыла.

2003 жылда мен ишим бла ара сахар Москвагъа съездге барама. Анда ингирде стол артында олтуруп, ары келгенле чай-май иче, кими жырлай, кими тепсей, кими назмула айта келгенде, кезиу манга жетеди. Тепсей-жырлай билмегеним себепли, назму айтама. Сагъыш этеме: энди кезиу манга жетерикди, Къайсынны окъуругъуму билеме, алай не затын... Сора ал сёзюмю да айтмай, Къайсынны:

*«Судьба, прошу, не пожалей добра,
Терпима будь, а значит, будь добра,
Храни ее, и под своей рукою
Дай счастья ей, а значит, дай покоя*

Той женщине, которую люблю» деген назму тизгинлерин окъуп башлайма.

Ызы бла стол артында олтургъанла, мени бла бирге бир тохтамай, назмуну жырлап, ахырына дери айтханла болдула. Ол кюн мен анга къаллай бир къууаннганымы чеги жокъ эди.

Мени ызымдан селеширик адам да Къайсынны «Мир и радость вам, живущие!» деген назмусун айтып тебирейди, аны да олтургъанланы кёбюсю бирден айтдыкъ. Сора Къайсынны юсюнден ушакъ башланды, кёп ариу сёз айтылды. Олтургъанладан бири менден сорады: «Ты его знаешь? Откуда? Ты его читаешь с любовью», – дейди.

Мен ёхтемленип айтама: «Мен да уллу закий Къайсынны миллетинденме, мен да таулума, ызы бла Къайсын туугъан Чегем чучхурладанма, дагъыда Къайсын бла мени атам бир классда окъуп, татлы тенгле болуучу эдиле. Къайсынны мен кесим да таный эдим», – дегенимде уа, ол мени къалам къарындашларым, эгечлерим журналистле бек кёп соруу берген эдиле, мен да Къайсынны юсюнден ёхтемленип, аллай адам бла бир миллетли, бир жерли болгъаныма махтанып, сорууларына жууап бере эдим. Республикада Къайсынны аты жангы туугъан жашчыкълагъа да бек сыйлы ат болуп аталады деген эдим. Андан сора анда танышхан бир къауум адамларыма почта бла Къайсынны китапларын да ийген эдим.

Алай бла, Къайсын бла къайда болсакъ да, ёхтемленебиз. Уллу Аллах закий Къайсыныбызгъа берген факму уа – миллетибизге къадар берген уллу байлыкъды, анга уа бютюн да къууанабыз.

ЭРТТЕГИЛИ СУРАТЛА

Мен эрттегили суратлагъа къараргъа бек сюеме. Алада адамланы бетлеринде огъурлулукъну, низамлыкъны, тюз ниетлиликни шартларын кёресе. Ма бу суратда, сёз ючюн, хар бирине энчи бир эслеп къарагъыз. Огъурлу бетлери. Къайгъылы, жарсыулу жылланы суратыды бу, анга да къарамай, огъурсуз болмагъанды ол тёлю. Бу сурат малкъар халкъ кёчгюнчюлюкде болгъан кезиуде алыннганды. «Къара кийип тургъан халкъны уланлары, къызлары той-оюн къайгъылы болмай тургъан кезиуде, ала быллай кийимлени, хазырланы, кюмюш бел бауланы, къайдан тапхан болур эдиле?» – деген сорууну мен дайым кеси кесиме соргъанлай турама. Бу суратда мени анамы къарындашы Макытланы Камал да, жаннетли болсун, барды. Бир жол иш этип барып, ол заманны юсюнден хапар соргъанымда, ол:

«Бу сиз кёрген суратда тепсеучю жашла, къызла да Тёбен Чегемдендиле. Къобузчубуз Акъкъызланы Билял эди. Къобуз-

ну аныча ариу сокъгъан мен алыкъа кёрмегенме, – деген эди. – Бизни жыйып, тепсерге, тойгъа-оюннга юйретген а Гочиаланы Назир болгъанды, жаннетли болсун. Ол кеси да Уллу Ата журт урушну аллындан ахырына дери къазауатда болгъанды. Аны жигитлигине, батырлыгына кёпле махтау салгъандыла. Ариу-лугъуна, чырайына уа бир кесек къарап турур эдинг. Кимге да ашхылыкъ, игилик тежеген бир алапат адам эди». Дагъыда: «Ол заманда арыгъан не болгъанын билмей эдик, ишни бошагъанлай, жыйылып, рудникни клубуна бара туруучу эдик. Анда уа жашла, къызла, бир бирге жууукъ жетмеген хазна киши жокъ, кёбюсю бир эллиле-жерлиле, жууукъ болмасакъ да, ол жыллада бирге къыйынлыкъ сынап, бир жерде жашагъанла туугъан эгеч-къарындашча болгъан эдик, ол жууукълукъну ёмюрге тутханбыз. Бери артха къайтхандан сора да, бир бирни жокълагъанлай, сурагъанлай тургъанбыз, – деген эди Камал ушагъыбызда. – Артдан артха тойгъа-оюннга къатыша башладыкъ. Бизни жырлагъаныбызгъа, тепсегенибизге да ары келгенле сеийр-тамаша болуп къарагъандыла. Бир кезиуде: «Келигиз, кесибизни тепсеулерибизни, жырларыбызны тас этмезча, кружокла къурайыкъ», – дейдиле.

Кюнлени бир кюнюнде рудникни директору Назирни кесине чакъырады. Ол заманда хар затха къайгъылы заман болгъаны себепли: «Назир аны къолунда ишлемейди, сора ол аны нек чакъырды, комендант тарыгъып, сёз тиймеги эди», – деп, сагъышха къалгъан эдик. Сютден аузуу кюйген, сууукъ сууну юфгюрюп уртлай эди дегенлей, бизнича, атыбыз аманнга айтылгъанлагъа, жала даугъа тышгенлеге аман зат айтыргъа кёп керек туюл эди, жарсыугъа.

Биз да алай къайгъылы болуп тургъаныбызлай, директор да, Назир да ойнай-кюле, кабинетден бирге чыкъдыла. Алайда Назирни къолундан да тутуп: «Бек алапат иш къураарыкъса, аны эталсанг», – деп, артха кирип кетди.

Биз Назирни кёзюне аралып, не хапар айтады деп тургъаныбызлай, Назир сёзю башлайды: «Аланла, рудникни директору мени тепсегеними къайдан биледи? Клубну ачхычларын къолума тутдургъанды да: "Жаш тёлюгюзню бош заманын хайырлан, аны жырларгъа, тепсерге усталыгъын, фахмусун кёрюп турама. Сени тепсегенинги уа учхан къуш бла тенгледиргенбиз. Бир жол бир тойда тепсегенинги кёрген эдик. Мен кесим да Кавказны иги таныйма, бир заманда мен анда тургъанма. Сенича жашланы тойлагъа къууат бергенлерин кесим кёргенме. Мени санга ышаныууму ыспассыз этмезлигинги тилейме. Айтхан сёзюбюзге кертчи болсанг, саулай Къазахстанны сейирге къалдырырбыз"», – дегенди.

Ол сёзлени айта туруп, Назирни кёлю алай жарыкъ эди.

Бизге аны хапарын айта, ана къарындашым, харип, кеси да кёз жашларын сурте: «Биз барыбыз да алай таукел болгъан эдик. Тамблагъы кюнюбюзге ышаньулукъ берген эди ол ушакъ», – деген хапарын Камалны бир да унутмайма.

«Ол кюнден башлап, ишден арып келсек да, кече белине дери тепсеп-жырлап турсакъ да, эрикген не болгъанын билмей эдик. Эринген дегенни да билмегенбиз. Сурам уллу болгъанын барыбыз да биле эдик. Назир, жаратмагъан заты болса, къаты урушханды. Арымай-талмай, юйретгенлей тургъанды. Ауузу бла айтып къоймай, бирде секирип ёрге туруп, ма былай этигиз деп юйретгенди. Къобузчугъа да сурамы уллу эди. Махтарча затыбызны эслемей къоймаучу эди.

Бирде уа мудахланып, ашыбыз доюн болмагъаны себепли, башын энишге этип: «Къарыныгъыз ашдан иги тойса уа, Кавказда къушла таула башында учханча учарыгъыгъызны уа билеме. Хайт дегиз. Аллах аллай кюнню да буюруп, аллай кюн да келир!» – деучю эди.

Быллай бир шарт эсимде къалгъанды: жашладан бирлери, Идрис болур эди, баям, иште бекми арыгъан болур эди, къалай эсе да санлары тюшюп, мыккыл болгъанын Назир эследи да, былай айтды: «Юйге бар, солуп къайт, къыйналырса, заман алдады аякъ алыргъа....»

Жаш кетерге унамады юйге. Назир а анга дагъыда былай айтды: «Сен бусагъатда жыйын бла тенг аякъ алалмайса, алай бла тепсеуню бузаса. Эки жанына аууп, санларынгы бошлап тураса. Андан эсе кесинг бир жанына тур да, бизге къарап юйрен, жарау эт». Назир кеси уа бир да болмагъанча чамчы болуучу эди».

– Юсюбюзде миллет кийимлени уа хар таулу юйге барып жыйгъаныбыз эсимдеди, – деген эди Камал. – Ала да, бизни миллет той-оюнла бла кюрешгенибизни билип, къууанып бере эдиле кийимлерин, ол заманда кюмюш бел баула кёплени ачдан къутхаргъандыла, асыралгъан кюмюш бел бауларын, кереклерин, гыранчаларын – бир затларын къызгъанып, аяп къоймагъандыла. Башха миллетни келечилери да суююп келе эдиле бизге къараргъа. Концерт бошалгъандан сора, кийимлерибизге, тийип-тийип, сейир этиучюлери эсимдеди. Аллай къыйынлыкъда тургъан миллетле, артыкъ да къарачайлыла, малкъарлыла, таулу жашла бла къызла тыш жерде ариу тепсеулерин, жырларын жырлагъан кезиуде не тюрлю къыйынлыкъларын да унутхандыла.

Назир, бизни тепсерге юйретгенден сора да, концертни кеси бардырыучу эди. Ол сахнагъа чыкыгъанлай, анда олтургъан халкъ ёрге къобуп, къаты къарс къагъып тюбеучюсюн къалай

унутурбуз. Аны алайлыгы Назирни чамгъа, лакъырдагъа усталыгы, алагъа жан салып къойгъаны ючюн эди.

Хар тепсеу бошалгъанлай: «Аперим, аперим, кавказлы-лагъа!» – деп кычырсала, кёз жашларыбызны уялмай сюрт-юучю эдик. Эллеге жорюп, хакъсыз, миллетге таукеллик келтирип айланнганыбыз эсимдеди, – деген эди Камал. Хапарын айта, ол кёз жашларын сюртгенлей тура эди: бу тёлюге ол жылланы эсге келтирген тынч туююлдо.

Миллет къыйынлыкъ кёрюп тургъанда, была уа тепсеп, жырлапмы айланнгандыла дерикле да болурла. Угъай, бизни миллет бир заманда ишден артха турмагъанды, ишни юсюнде кишини алгъа да иймегенди. Аллах айтса, боллукъду миллетни тою-оюну. Тили сакъланса, ол миллетлигин тас этмейди деген жорукъну сакълай келгенбиз. Ала аны иги ангылай эдиле. Къарс урсала, ёрге туруп, къарс ургъанлары бла бирге жилигъанлары да миллетни къууаннгандан жилигъанлары эди.

Не жаны бла да алчы бола келген малкъар миллет бюгюн да алчылай къалайыкъ. Учузлукъ иш этмейик, тамата тёлю ол затха не заманда да сакъ болгъанды. Учузлукъ иш ол ёмюрде унутулмазлыкъ иш болады, аны ючюн сакъ болайыкъ аллай затлагъа. «Сапын бла жуууллукъ кир ол кир туююлдо...» деп, сабийлигимден эшите келген сёздю, эсимде къалгъанды, олду адамлыкъ шарт. Ата-бабаларыбызны тийишли туугъан-туудукълары ол заманда болаллыкъбыз. Ёсюп келген тёлюге тийишли ыз, адамлыкъ къояллыкъбыз, учузлукъ, сатхычлыкъ ишле тёлюден тёлюге адамны юсюнде къалып къаладыла. Аллай адам дуниясын алышса да, аны туугъан-туудугъуна къалады ол бедеш. Аллай затладан уллу Аллах барыбызны да сакъласын.

Юйюнде аппасы-аммасы болгъанла аладан соруп-сурап, аланы заманларындан эсде, тарыхда къаллыкъ затланы жаза туругъуз, аланы ауазларын жаздырыгъыз. Артта кеч болур!

КЕЧЕГИ ТЕЛЕФОН

Кече шошлукъну телефон зынгырдагъан таууш бузду. Былай кеч мынга сёлеширик жалан да бир адам боллукъду.

– Сен телефонну алдын! – деп, терен солуду ол жанындагъы.

– Хау, алдым, – деди бу да.

– Кеч ашхы болсун, наным, – деп, аны кючсюннген ауазы эшитилди.

– Наны-ы-ым, сейир этерча сёзле айтаса...

– Сёлешалмай тургъанма, кёп кере сёлешейим эте. Эсинг-демиди, ишлерибизни жер-жерине тийишдиргинчи, бир бирни башын аурутмазгъа дегенибиз?

– Эсимдеди, ала сени сёзлеринг эдиле. Ишлеринг да сеникиле эдиле, – деди ол дагъыда, аны соруууна жууап бере.

– Алай терк къураялмадым мен ишлерими. Ары-бери, башха къыраллагъа барыргъа, кёп тюрлю адамла бла да туберге тюшдю ол кезиуге манга.

– Хау, ангылайма, сен кесинги булжута айланган заманнга мени къалай жашагъанымы сен билирге да сюерик туююлсе.

– Биз бир бирге ётюрюк айтхан төребиз болмагъанды. Биринчи кезиуледе ишим кёпден сени эсима тюшюрюрге окъуна заманым жокъ эди. Хар аллыма тубегенде бир къаршы, жууукълукъ таба да – ма ол мен мынча жылны излеген бу кёре эдим дей, артдан а чоғож бола да, сени кёз аллыма келтире. Адамла кёп жыйылгъан жерде сени излей, санга ушагъан къызланы кёре, кёп заманымы оздурдум. Заман бара баргъаны сайын, мени жүрегиме теренден терен сингнгенсе сен. Унуталмайма, сени унутур амал этген кезиулерим да болгъандыла, ётюрюк айта билмегеними билесе, алай санга суюмеклигим неден да кючлю болду. Санга ашыгъышлы келгенме...

– Ашыгъышлы? Жалан эки жылгъа жууукъ заман болады! Ол сен къатымда болмагъан жыйырма юч ай бла төрт кюнню къалай жашагъанымы да сормаймыса? Сор, нек сормайса, мен санга айтырма, бир мюйюшден бирси мюйюшге чабып, жаралы айыу кибик, не амал этерге билмей, төгерегими къармап жашагъанымы. Айла бла тышына чыгъалмай, адамлагъа къошулалмай, арада сени кёзлеринги, сыфатынги, ауазынги эшитир, кёрюр амалым болмай. Ёмюрде суююп жашап тургъан сахарымы кёрюп болмай, анда энди сен жашамагъанынг себепли, сахар да, аны адамы да эриши кёрюнюп. Хар зат манга чюйре болгъанча болуп, андан къачып, башымы алып къачып кетгенме. Кесиме къоркъуп угъай... Мени киши танымагъан, хар зат да чюйре болгъан башха сахаргъа къачханма. Тыш адамлада билеклик, ангылаулукъ табаргъа кюреше жашагъанма, манга керек кюн тыш адамла къол узатхандыла. Кеси адамларым а мени къыйналгъан, апчыгъан, не этерге билмей къалгъан кюнлеримде арт бургъандыла. Адам кеси кёргюнчю, кёп затны ангыламай кёреме жашауда. Ол жашауумда къойгъанма хар затымы, жангы жашауума сингдирмегенме ол къыйынлыкъланы. Аланы унутур амалтын къачханма. Биргеме жалан жүрегимде сени сакълагъанымы къойгъанма. Юйреннгенме... юйреннгенме сенсиз жашаргъа: ишлейме, къонакъгъа бара-

ма, кьонакъла алама, сёлешеме, кюлеме, ойнайма. Жюрегими теренинде уа сени сакълагъанымы тас этмегенме. Не кёп сёлешип, жюрегими сындырып, къыйнап тургъан эсенг да, сёлеширсе деген умут бла телефон номерими алышмагъанма. Ким биледи, кюнлени бир кюнюнде... Жалан да ол «жипчик» келтирлик эди сени манга, аны себепли тапдынг мени, ауазынгы эшитдирдинг... Бек къыйналгъан кюнлеримде, тёзалмай, сени номеринги ала тургъанма, аны алышханынгы да биле тургъанлай. Амалсыз болгъанымы ангылаймыса?.. Бек керекли затны айталмай къалгъан эдим мен санга. Энди ангылайма, къалай иги болгъан эди сен мени эшиталмагъанынг, телефон номеринги алышханынг, жашауда бек магъаналы затны билдирталмагъаным. Жан ауругупму огъесе борчну ангылапмы къалып къалсанг, ол жашаудача сен да кесинг ючюн, мен да сени ючюн жашай барыргъа керек боллукъ болур эдик. Алай жашаргъа уа сен да, мен да сюерик болмаз эдик. Жашауумда манга кереклини тапханма, дуня мюлкюне да тенг этмезча, сенден багъалым жокъ эди, ол а сенден да багъалыды. Андан башха манга бир адам да керек тюйюлдю. Жашаууму тюрлендирирге да суймейме.

– Жаным, наным, жарма жюрегими. Мен санга къайтып, насып табарыгъымы билип келгенме, айт манга бир зат. Къайдаса? Къуш-къанат битип, учуп жетерме жанынга... Айт бир зат... Жюрегим жарылып къалады...

– Сен... Сиз къайры сёлешесиз, терс алгъансыз номерни. Тынч кечели къалыгъыз!

Ол телефонну симкартасын чыгъарды да, сындырып атды.

– Ма-ма-а-а, ма-ма-а-а... – деп, отоудан жыл бла жарымы болгъан жашчыгъы уянып, анасын чакъырады.

– Жукъла, жаным, жукъла, къаты жукъла. Бек аманы къалды артда. Сен да, мен да аууругъаныбыздан сау болдукъ. Жукъла, жаным, жукъла, – дей, балачыгъыны башын сылай, экиси да татлы жукъладыла.

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

АНАГЪА ГЮЛЛЕ

Сейирди адамны къадары! Аны не ангыларгъа, не ангылатыргъа онг жокъду – ол Уллу Аллахдан келген буйрукъду хар инсаннга. Бирле, Жаратханны алагъа этген оноуна бой салып, жашауларына къууан-масала да, тынч-ырахат ёмюрлерин сюретиле. Башхала уа Аллах бере тургъан насыпларын кеси къоллары бла артха тюртедиле, алда аланы бир алаамат, жарыкъ къадар сакълагъанча...

Лейля бла Мурат юйюр къурап жашагъанлы иги кесек заман ётгенди, сабийлери уа жокъ. Эри айта-айта тургъанды къатынына: «Кел, детдомдан сабийчик алып ёсдюрейик», – деп. Ол сёзлени эшитсе, Лейла, ачыуланып, анга къычырып, юсюне атылып эди: «Угъай! Угъай! Минг кере угъай!!! Мен бир ичгичиден, наркомандан, саякъдан туугъан къагъанакъны алып, кесиме сабий эталлыкъ туююлме. Эшитмегенмисе, сен да, мен да таныгъан Хамзатлары ол амал бла ёсдюрген жаш бюгюнлюкде ичип, экисин да къоркъутуп, пенсиячыкъларын сыйырып, орамлада ауа-сауа айланнганын! Кесинг ойна, башында акъылы болгъан адам сабийин детдомда къююп кетерикмиди? Биз жангыз туююлбюз, сабийи жокъла кепдюле. Уллу Аллах бермегенни тартып алаллыкъ туююлбюз, жашагъаныбызча жашайыкъ, ёлсек а – жер башында къалмазбыз, жамауат асырар».

Болса да Лейланы эри бир ингирде кесини ахыр оноун билдирди. Ол а быллай эди: «Не сабий алып ёсдюребиз, не айырылгъан этебиз, бу мени ахыр сёзюмдю, узакъ созмай акъылынгы билдир», – деп, башха отоуда жукъларгъа кетди.

Ол кече экисини да кёзлерине жукъу кирмеди.

Муратны сагъышы былай эди: «Лейла унамаса да, айтханымда турлукъма. Ол ангыламайды мени жүрегим къалай къыйналгъанын, тенглерим сабийлерини юслеринден, аланы школда жетишимлеринден, юйде хар ишге болушханларындан хапарлагъанларында. Аны къойсакъ да, адам жалан кеси къарынын тойдуруп ючюн, къалай ишлеп жашарыкъды? Агъачда бёрю да кечиндиреди кесин...»

Лейланы сагъышлары андан да ауур эдиле: «Муратдан айырылсам, жашаууму жангыдан къураялырмамы? Не боллукъ эсе да, ол айтханны этейим. Ким биледи, Уллу Аллах буюруп, бир иги сабий тюшер эсе уа, сабийни алып, анга къарап турсам,

суйген да этерме, сабий мёлек кибикди. Ким биледи, бир игиси тюшсе, къартлыгыбызда таянчакъ да болур».

Ол эрттенликде кесини оноуу бла эрин ыразы этди. Ингирде уа ол юй бийчесин бек къууандырды. Лейля дуняда неден да гюллени сюеди, ала бла жаны бирди дерге окъуна боллукъду. Была таныша башлагъанда, Мурат кесин Лейлягъа ариу гюл къысымла бла суйдюрген эди. Баям, ол узакъ заманла эсине тюшюп, тюкенде гюллени бек омакъларындан уллу къысым къуратды. Лейля гюл къысымны алып, тюз сабийни къысханча, къоюнуна къысханда, жюрегини хар тамырына бир татлы жылыу жайылды...

Заманны оздурмай, ала сабий алыргъа къагъытланы къурадыла. Ол жууаплы ишге чырмау болурча Мурат бла Лейляда зат жокъ эди: экисини да – бийик билимлери, анга кёре иш хакълары, эркин фатарлары. Ол себепден эки ай да озгъунчу, ала бир ариу, жылчыгы толмагъан, тулпар жашчыкъны юйге алдыла. Лейля, да отпускга чыгып, ана борчун толтуруп башлады. Акъылы тенгизча терен, насыбы тенгизча кенг болсун деп, атына Тенгиз атадыла.

Лейля шёндюге дери къагъанакъгъа къарагъан былай ауур иш болгъанын билмегенине сейирсинеди. Бирде ол быллай сагъышла да этеди: Мурат болмаса уа, мени арталлы да тёзюмюм жетерик туююл эди, муну жиягъанына жарсып, тегерегине чабып айланыргъа. Охо, эринмей къарасын, ол къоймай алдыргъанды ансы, мен бу ауарагъа кире айланмай, тынч-ырахат жашарыкъ эдим. Сабийле юйюнде нянеканаланы айтханлары да къалай ётюрюк болуп чыкъды: мен бу сабийде не тынчлыкъ, не ариулукъ кёрмейме. Жылдан артыкъ болду мен мынга къарагъанлы, алай не ол манга жууушмайды, не мен аны сюялмагъанма. Угъай-угъай, мындан тереннге киргинчи, муну артха къайтарыргъа керекди.

Акъылына келгенни арт болжалгъа сала билмеген тишируу, эри ишден келгенлей, аны юсюне тёкдю башын къайна тып тургъан ачы сагъышларын. «Мен таматама сёлешгенме, тамбладан башлап ишиме чыгъама. Сабийге къараргъа отпуск атагъа да бериледи, аны ал да къара жанынгдан суйген балачыгъынга. Анга мен да ёшюн салмайма, шешадан ашны уа сен да ашаталлыкъса!» – дегенни айтып, жукъларгъа башха отоу_гъа кетди. Мурат а, бешикни эхчей¹, чыкъды танга, ауур сагъышла мыйысын теше.

Болса да Лейля да бармады ишине. Эрттенликде, тёшегинден тура келгенлей, кёлю аман этип, жыгъылды. Мурат, таушну эшитип, чабып отоугъа кирди. Лейлягъа суу урглатып, эс

¹ Эхчерге (диал.) – тебиретирге.

жыйдырды да, скорыйни чакъырып, аны больницагъа ашырды, кеси уа Тенгизчик бла къалды.

Врач, анализлерин чыгъаргъандан сора, Лейляны къатына олтуруп, жарыкъ халда анга бир сейирлик, къужур окъуна эшитилген, докторну сёзлерине тюшкюнюрге къыйын затны айтды: «Алгъышлайма, сени жүрегинги тюбюнде жангы жан жаратылып турады». Аны эшитген тиширыуну кёзлери уллула болдула, эринлерин терк-терк къымылдата, ауузундан сёз а чыгъаралмай, шинтикден ёрге туругъа тартынып, аякълары уа тутмай, бир тюрлю болуп къалды.

Лейля юйге киргенде, Мурат Тенгизчикни къоюнуна алып, пешадан аш ашата тура эди. Тиширыуну кёлуне бир къужур затла келип, акъылын бийледиле: «Мени эрим бу къагъанакъгъа асыры бек кёл салады. Кёремисе, къалай ийнакълай-къубулта турады! Кесибизники тууса, ол ата суймеклигин бёлмей, анга берирге керек боллукъду. Угъай, энди бу сабий керек туююлдю бизге, аны артха къайтарып, кеси сабийибизни тууарыгъына хазырланыргъа керекбиз. Муратны акъылын а мен кесими жаныма бура билirme». Юй бийчесин кёргенлей эри, жашчыкъ да къолунда тургъанлай, аллына келип, саулугъундан хапар сорду. Не сейир, не тамаша! – тюз да Лейля Муратха энди аланы кеслерине сабий тууарыгъын, къалай насыплы жашарыкъларын айтханлай, Тенгизчик кесчигин тыялмай жиялп башлады да, кёп турду тохтаялмай.

Мурат скорыйни чакъырды. Врач жүрексинип жиялп тургъан баланы температурасын ёнчеледи, ёпкечиклерине, жүрекчигине тынгылады, къарынчыгъын сылап кёрдю. Хар заты – мардада, жиялгъаны уа тохтамай. Не болса да, илляула бла жубатып, кючден тыйдыла. Мурат а, Тенгизчикге болуп, къатыныны къууанч хапарына уллу эс бурмагъанча кёрюндю да, аны бла Лейланы къанын бютюн да бузду.

– Хау, санга бу кимилди болса, кеси къанынгдан жаратылгъан сабий да неге керекди! Къарт болсанг да, олму къарарыкъды санга? Ичгичиден туугъан – ичгичи, наркомандан туугъан – наркоман! Эрттегиллени сёзлерин унутханмы этгенсе: къан бла кирген жан бла чыгъады дегенни! Къысхасы, энди биз кеси къаныбыздан жаратылгъан балаларыбызны ёсдюрлюкбюз. Ангыладынгмы? Тенгизни уа артха, алгъан жерибизге къайтарлыкъбыз. Алай кёпле этедиле, ол кеси да санга бек тагъылгъанды ансы, манга аллай бир жабышмагъанды. Бизни бек терк унутур да, алгъынча жашар. Билген Аллахды, бирле алыргъа да болурла...

– Эри юй бийчесине айтыргъа да кюрешди: «Кеси балаларыбыз болгъанлыкъгъа, бу жашчыкъ а артыкъмы боллукъду,

сабийлерибизге къарындашлыкъ этер, билек болур, юйретген да этер таматача...»

Бу сёзленими эшитир эди – Лейляны къаны бузудду, ачыуланнгандан бети кёгерип, Муратха (бюгюннге дери алай этменгенди) уллу кыгычырды: «Юйретирми дейсе? Ма мен а тюзюнлей андан къоркъама. Не затха юйретирикди – ичгигеми, наркотик-легеме, ата-анасыны «ариу» къылыкъларынамы!?»

Огъурсуз къатынны не заманда да айтханындан чыгълмагъан Мурат не этерик эди, бойсунду аны оноуна. Лейла, детдомну директоруна заявление жазып, Тенгизчикни ары къайтарды. Директор, жаш болса да, акъыллы адам, Лейлагъа бир мутхуз къарап, мудахлы айтды: «Сизнича алгъан сабийлерин бизге къайтаргъанла болгъандыла, алай аладан бири да артда сокъуранмай кълалмагъанды. Мени жюрегиме сезимине кёре айтайым, сиз бу жашчыкъ бла тубемей кълаллыкъ туююлсюз».

...Заман ёте, Лейланы ауурлугъу да ахырына жете келеди. Жаш тууарыгъын УЗИ билдиргенде, быланы къууанчларыны къыйыры-чеги жокъ эди. Юйдегили болгъанлы он бир жыл озгъандан сора...

Ол эрттенликде Мурат, Лейлягъа чай ичирип, ишге чыгып бара тургъанлай, къатыныны ауазын эшитип, отоугъа кирди. Лейля, полгъа жыгъылып, ауур ынчхай тура эди. Скорый мычымай келип, тиширыуну больницагъа жетдирдиле. Халы осалдан реанимация бёлумге салып, Лейляны жанын къутхарыр мадарла этип башладыла. Къан асыры бек туюшуп, жюреги тохтапмы кълалады деп, къоркъуп турдула докторла. Ана сау кълалды, сабийни уа врачла сакълалмадыла. Уллу Аллахны буйругъу бла, врачланы усталыкълары бла тиширыу сау кълалды. Алай энди ол алгъынча адам туююл эди: дунясы – къарангы, армау, ауара...

...Андан бери кёп жыл озгъанды. Лейля Муратны керти дунягъа ашыргъанлы тёрт жыл ётгенди. Таякългъа таяна айланады жангызлай эркин кълалгъан отоуларында, тышына хазна чыкълмай. Анда-мында кесине чай да кълайнатады, асламысында уа халал жюреккли кълоншулары къларайдыла муну ашына-сууна да, саулугъуна уа бек сакълдыла. Чакълдан бирде жашауун эсине туюшюре, диванда олтуруп, бир жерге къларап, кёп сагълыш этеди...

Бир кюн, отоуундан чыгып келгенлей, къларт кълатын, башына кълан чабып, жыгълды. Сакъл кълоншула, скорыйни чакълырдыла да, Лейляны мычымай реанимация бёлумге салдыла. Бюгюн мында саусузлагъа къларагъан Москвада ординатураны бошап келген жаш нейрохирург эди, саусуз тиширыугъа операцияны ол этди. Лейляны башында бек уллу кълан юйюш-

гени бар эди да, врач аны кетерди, тазалады. Бу операция бек кыйын эди. Сынамлы врачла быллай операцияланы этерге сыймеучюдоле, нек дегенде къарт адамла бу операцияны кетюралмай, жюреклери тохтап къалады. Лейляны насыбына, бу нейрохирург алыкъа кюркюргъа юйренмеген эди. Беш сагъат баргъан операция тап бошалды. Бир ыйыкдан саусуз, тешекден туруп, палатада айлана башлады. Эси кыйта баргъаны бла тиширыу хар нени да ангылайды. Бек сейир этди аны жанын керти ёлюмден кютхаргъан нейрохирургну аты Тенгиз Муратович Никитин болгъанына. Аны акъылына сыйынмайды анга бакъгъан, ауур, бек кыйын операция этип, жанын ёлюмден тартып алгъан врач кеп жыл мындан алгъа детдомгъа кыйтаргъан жашчык болгъаны.

Эки ыйыкдан нейрохирург Лейляны халине тынгылы кырап, юйуне жиберирге деди. «Сиз энди иги болгъансыз, бек иги, мен сакъламагъанча иги. Мындан арысында саулугъугъузгъа мен кыарарыкъма, энди уа сабийлеригизге селешигиз да келип элтсинле. Ичер дарманларыгъызны жазгъанма, аланы да алсынла. Мен а бюгюн анамы туугъан кюнюдо да, ишден алгъаракъ кетерикме. Ол мени туугъан анам туююлдо. Кыагъанакълай мени атам-анам детдомгъа атып кыйгъандыла, андан а бир сабийи болмагъан юйюр алгъанды, ала да бюсюремей, бир жылдан мени артха кыйтаргъандыла. Ала мени эсимде кыалмагъандыла, мен алагъа жюрек кыйын тутмайма. Беш жылым толгъанда, кесини юйюрю болмагъан тиширыугъа бергендиле мени. Керти анама, аламат адамгъа. Ол мени бек сыйюп ёсдюргенди, окъутханды, сыйген усталыгъымы алдыргъанды. Кесини юйюрю болмагъаны себепли, ол мени андан алгъа юйюрсюндюргенле атагъан атымы, атамы атын да тюрлендирмегенди, жалан да кесини тукъумун бергенди. Ма мен алай бла болгъанма Никитин Тенгиз Муратович.

Врачны хапары Лейляны, эртте эссиз оноуларын эсине келтирип, жюрегин кюзгъадыла, бек сокъурандырдыла. Бош айтылмайды, эски гюняхланы – ауаналары узун деп. Аныкы болургъа аздан кыалгъан нейрохирург Лейляны машинасы бла юйуне элтди. Жолда уа, гюлле сатхан тюкеннге кирип, уллу гюл кысым алды анасына. Лейля сукъланып, гюллеге кыарай: «Кыалай насыплыды бу аламат жашны анасы», – деди ичинден, кезлеринден а уллу жилимукъла, бетин жууа акъдыла, эринлери бла уа аланы тузлу татыуларын сезди. Детдомну директоруну айтхан сёзлери да, керти болуп, эсине тюшдюле.

КЕЛЕЧИ

Мени анам терен ийманы болгъан, Уллу Аллахха чексиз бек ийнанган, Сыйлы Къуранны къолундан кетермеген, беш ууахты намазын не къыйын заманда да къоймагъан, хар таулу тиширыунуча, ийманы, огъурлулугъу бетине жайылгъанлай тургъан адам эди. Алай адамла бизни миллетде шендю да аз туююдюле. Алай анамы жалан да анда болгъан бир энчи шарты бар эди да, аны туура этерге келленгенме. Ол аны ёмюрлюк ораза тутханы болгъанды. Аны тюзмю-терсми этеме – кесим да билмейме – арсарлыма. Шахидат (анамы аты алай эди), сау болса, анга ыразы болмазлыгъына уа ишексизме. Ол шартны ачыкълагъанымы сылтауу – адамны ич дуниясы, жюрегини тебиую, акъылы, илхамы – хар жаратылгъаннга энчи берилип къалгъан затла болгъанларын чертиудю. Анам оразасын жылдан жалан да бир кюннге ачыучу эди – фарз ораза ачылгъан кюн. Биз, жашлары, кесибиз да, эфендилени чакъырып, алагъа айтдырып да кюрешген эдик: ёмюрлюк ораза адамгъа буюрулмагъанды, ол саулугъунгу тозуратып къоярыкъды деп. Алай не медет... 92 жыл жашап кетген эди керти дуниягъа. Ол бизге къуру да къайтарып-къайтарып бир затны айтыучу эди:

– Уллу Аллахны келечилери кепдюле. Ол аланы кесини къуллаарын сынар ючюн, не тюрлю сыфатда да жибереди бизге. Бир адам, ким ол болсун, аллыгъызгъа келип, садакъа тилей эсе, аны къолун къурлай жибермегиз, – деучюсю эсимден кетмей эди бир заманда да.

Алай бир жол а... Жумушла бла ара сахаргъа барып, эки кюнден артха къайтыргъа Внуково аэродромгъа келип, рейсни сакълап, залда олтурдум. Халкъ а – къылыкъсыз кеп. Арлакъ да мени таба бир зыккылыракъ кийинген адам, къатхан гыржын туурамны чайнаргъа кюреше, эсиргеннге ушаш, тёнгшее, менден а кёзлерин алмай, келгенин кёрюп, былайдан теркирек озса эди дегенча, къолумда газетге къарадым. Ол адам а, къатымда тохтап: «Гыржынымы къургъакъдан жуталмайма, аны ызындан уртлар ючюн, стакан чай алыргъа бир капекле бер», – деп тиледи. Мен а ичимден: «Мени алдаялмазса. Сен чайгъа угъай, аракъыгъа ахча излейсе. Оз былайдан». – дегенча, газетге къарап тохтадым. Ол а, манга жарсыгъанча, кесине угъай, манга жазыкъсыннгача, сёлешди: «Бермезлигинги биле эдим...». Мен аны сёзлеринден жукъу арасында сескенип уянган адамча болдум: «Башхаланы къатларында тохтамай, жалан да менден нек тиледи?» – деп, хуржунума узалдым. Анга берирге ахча чыгъарып къарагъанымда, аны узайып баргъанын эследим, кенчек бутлугъунда аякъ угъай, протез агъара. Жеталмадым. Аны ичгичиге арталлы да ушамагъан бет сыфаты,

таза кёзлери, манга жазыкъсыннганча, «сени бермезлигинги биле эдим» деп айтхан сёзлери мыйымы бийледиле. Олтургъан жеримде къалкыгъан болур эдим, баям. Ол аз заманчыкъда тюшюмде анамы кёрдюм. Ол, аллымда сюелгенча болуп, къолун узатып: «Манга бир стакан суу бер, тамагъым къургъакъсып турады», – деди. Элгенип, секирип ёрге турдум да, тамашагъа къалдым: анамы бек эрттеден кёрмеген эдим тюшюмде, бююн этген терслигими билдирирге кёрюннгенин ангыладым. Бир ауукъдан дикторну самолётха чакъыргъанын эшитип, ары ашыкъдым. Тёгерегиме къарай барама, ол адамны кёрюр эсем деп. Тюбесем, чайгъа угъай, битеу болгъан ахчамы берирге хазыр эдим, анамы аллында уллу жангылычымы жулур ючюн. Самолётда уа мени андан да сейирлик-тамашалыкъ болум сакълай эди! Жериме олтуруп, стюардесса келтирген журналгъа къарап башлагъанымлай: «Къатыгъызгъа олтурургъа боллукъмуду?» – деген сёзлени эшитип, ол адамгъа къарагъанымда, ауузумдан сёз чыгъаралмай къалдым: Олду! Ол! Ауазы, кёзлери, бет сыфаты – аны! Жалан да кийими, юсю – тизгинли, омакъ! Мени бла сёлешмей, ол иллюминаторгъа къарап тохтады. Мени уа башымы сагъышла хайран этипдиле: керти дамы танымады, бош танымагъанчамы этди огъесе менми жангылдым!? Иги сагъышдан сора толу ийнандым: жангылмайма!

Андан сора жукъ айтмай, мен анга иги кесек ахча узатдым. Ол а, не сейирсинмей, не ачыуланмай, мени хыликкя этгенча, костюм хуржунундан чыгъарып, уллу ахчаладан тыкъ бохчасын ачып кёргюзтдю...

Арада кёп заман озгъанды. Ол кюн болгъан ишле арталлы да унутулмагъандыла. Анамы Уллу Аллахны келечилерини юслеринден айтханына андан бери артыгъыракъ да терен ийнаныпма. Ийнанмай а, кесинг кёзюнг бла кёрсенг!.. Андан бери, манга къолун узатып, тилеген адамны, ол ким да болсун – зыккылмыды, кирлимиди, ичипмиди, ол мени ауарам туююлдю – къурлай иймегенме. Былай этиуюмю тюзге да санайма.

КЪЫРГЪЫЗ ЭПОС

«Манас» – ол къыргъыз халкъны дуниягъа айтылгъан жигитлик эпосуду. Аны баш жигити тауушлукъ батыр Манасды. Жер жюзюнде жашагъан миллетлени кёлден айтылгъан халкъ чыгъармачылыкъларыны араларында эм уллу эпосха саналады эм да ол жаны бла «Манас» Гиннесни рекордларыны Китабына киреди. Одиссея поэмадан эсе, 20 кереге узунду. Манасда минг жыл мындан алгъа болгъан ишлени юслеринден айтылады. Ол юч китапдан къуралады: «Манас. Семетей. Сейтек». Трилогия дерге да боллукъду. Семетей Манасны жашыды, Сейтек а – Манасны туудугъу. «Манас» Къыргъызны бирикдирген, аны тарыхын айтхан ачыкълагъан, эрттегили адетлерин туура этген, магъана жиби юзюлмей, халкъны жашауун тюрсюнлю сыфатлагъан эпосуду. Бу трилогия Къыргъыз каганатха, баш азатлыкъгъа, миллетликге элтген жолду. 1994 жылда Къыргъызстандан келген белгили манасчы Нальчикде сау «Спартак» стадионну манасха тынгылатханы да не хазна андан болсун. Андан бери 30 жыл озгъанды, алай халкъыбызны къалай суюп тынгылагъаны бюгюнча эсимдеди.

«Манас» деген жигитлик эпос биринчи кере 1885 жылда басмаланнганды, ол 500 мингден артыкъ назму тизгинден къуралады. Ол а Махапхарата эпосдан эки кереге узунду, аны къой,

Тибетни Гэсэре патчахыны юсюнден айтыулары да къайда озады. «Манас» кёчгюн кыргыз халкыны энциклопедиясыды дерге да болады. Анда жети оюм, жети осуят аллындан ахырына дери чертилгенлей, къанынга сингенлей барады: биринчиден – миллетни бирлиги бла аны байламлыгы болургъа кереги; экинчиден – халкъла аралы келишимлик, шүөхлукъ, байламлыкъ; ючюнчюден – миллет сый бла Ата журтха сыймеклик; төртюнчюден – ишни, билимни юсю бла жашнаугъа эм да иги жашаугъа; бешинчиден – гуманизм, кече билмеклик, тэзюм; алтынчыдан – табийгъат бла жалгъашыу; жетинчиден – Кыргызны кыраллыгынын кючлеу бла аны дайым къоруулау.

Кыргыз жазуучулары къанатлары «Манасдан» ёсгенлерине бир киши да ишек салмайды, ол жаны бла ёмюрде да даулаш окъуна чыкмагъанды. Нек дегенде бу эпос кыргыз миллетни тин байлыгыды, аны себепли андан туююлду, къайсы жазгъан кыргызлыны угъай, хар кыргыз инсаны да илхамы мындан башланганы. Дуниягъа айтылгъан жазуучу Чингиз Айтматов «Манасны» кесини романларында, повестьлеринде, хапарларында да кесича кёргенди, кесича ангылагъанды, кесича хайырланганды. «Манасда» болгъан къайсы таурухну не да алыкъа бир адам да эслемеген болумну чертип, ол аны андан ары айнытханды.

Чингизни «Ёмюрден эсе, узакъ созулгъанды кюн» деген романы да деменгили «Манасны» тизгин айырыларындан келгенин эпос бла не аз да шагъырей болгъан ангыларыкды.

Не уллу, не терен оюм да къайсы ёмюрню тыгъырыкларындан келе эсе да, ол адам улуну бююнню кюнине маралады, бу сагъатына айтылады. Нек десек, жалан да бююн тюрлендирилликды адам келир кюнню къадар ызлагъан кыйынлыкдан, жалан да бююн хыйсаплап, къутулургъа боллукъду, ансы тамбла кечди... Чингиз Айтматовну бу романында чертилип айтылгъан манкъуртлукъ бизни бусагъатда, ичибизни кемирп, боюнубздан асханды. «Ёмюрден эсе, узакъ созулгъанды кюн» къуугъунду, бизни бююнбюздю. Ма былай кесгин салынып турады соруу: болабызмы-къаламыбызмы? Бизни театр да бу романнга кёре, андан салмагъанды спектакль. Сау болсун, тамбланы юсюнден сагъыш этгени ючюн. Къайсын да «Харун» деген поэмасында: «Инша Аллах, унутмаз адамны эси», – деп, бошму айтханды, не да оруслула нарт сёзлеринде: «Фома, не помнящий родства» деп... Бююнлюкде къазауат адамны эси ючюн барады, баш магъана жашауда адамны эсиди да. Жаулары, душманлары муратлары адамны эссиз этгендеди, аны халкыны адетинден, тарыхындан, тилинден, тининден эм аллы уа адамлыкдан бла жууукълукдан айыргъандады.

Дуния башында кзул-кзарауаш болургза мындан тынч жол жокду.

Кзыргзызлыланы озган кюнлерини кюзгюсю, келир кюнлерине ышангылы кепюрю «Манас» эпос орус, кытай, немец, француз эм да япон тилге кечюрюлюп басмаланганды. Инглиз тилде уа бу трилогияны 400 бетде интернетде электрон вариантын табарга боллукду. Аны кечюрген Акылай Бауматовады. Айтыулагга кере, инглиз тилде «Манасны» тин байлыгы, макзамы, ёлчеми, магзанасы да сейир ариу сакланганды.

Не чыкса да, тиширудан чыгады деп, бошдан айта болмазла. Бизни маданиятда да бир уллу, магзаналы иш болганды. «Манас» ана тилибизге кечюрюлгенди. Аны бизге, кзарачай-малкзар окуучулагга белгили жазучубуз, фахмулу поэтибиз Мусукаланы Сакинат баям этгенди. Бу иш уллу, керекли ишди десек, бир зат да айтмай кзойганнга саналлыкды. «Манас» уллу Тюркде окуна кзыралланы болушлугу бла, (Кзыргзызстанны бла Тюрк республиканы) кеп болмаганлай, 2017 жылда чыкганды. Башкзортостанда бла Якутияда уа энди-энди басмаланып башлаганды.

«Бизни Сакинат кзалай кечюргенди «Манасны»?» – деп сорган болса, айтырыгым былайды: «Дуниягга иги да белгили малкзар поэзиябызны жетишимлерин уста хайырланганды, эпосну макзамын, жюрюшюн, эм башы уа – магзанасын саклаганды». Аны да нек айтыргга кзалганма?! Окуучу кеси керлюкдю, ол мен айтханнга кеси да туюнюрюкдю:

*Ма ол Ногой – кючлю патчах, батыр
Дуниядан кетди, кзалды аты.
Кытай, монгол халкзга оноу эте,
Кзыргзызлыланы ханлыкзларын алды,
Анда кеси терелерин салды.
Юйню, журтну аямады – ойду,
Батырланы, жигитлени жойду,
Бийчелени башсыз этип кзойду...*

Ангылашынады да, кез аллынга келеди да айтылган?. Ма анга фахму дейдиле, аллай хунери болганнга уа миллет адамы дейдиле.

Кзыргзыз халкны чыгармачылыгы дунияда эм байладан бирлерине саналады. Аны эм бийик теппеси уа – «Манасды». Ол, алдан башлап, бизде кзарачай-малкзар халк эпосча, назму тизгинле бла айтылады. «Манасны» кеп тюрлю айтылуу барды. Ол сейир туююлду, аууздан ауузга, телюден телюге ёте

келсе, сёз да тюрленеди, болум да унутулады, бирде уа башха магъана да алады:

*Къыргъыз халкъы жашап тургъан жерни
Этгендиле тёрю жаханымни.
Алай ачы болду къадар анда,
Хар ким да ёлюмден кесин сакълай,
Кими къачды Бапан жанларына,
Кими ачды жолла Алтайына,
Кими къачып баргъанды Къангайгъа,
Башхалары – Эрен тауларына.
Ата журтну кёюп, узакълагъа
Кетгендиле туугъан жерден саула.
Усен ханны, бугъоу тагъып анга,
Сюргендиле Шимал Орханына.
Къачханды Бай, Ата журтун кёюп,
Сибирь таба, ёлюм кюйден кзоркзуп.
Кетгенди Орозду Енисейге,
Мадар излей кеси юйюрюне.
Алооке чачханды аланы –
Ногой ханны кичи уланларын.
Ол Жакъыпны, Акъбалтаны байлап,
Къарауулла салгъан эди сайлап.
Сибирь таба сюргенди аланы –
Суукълугъу болгъан эм бораны.
Къыргъыз халкъы, кетип Ата журтдан,
Чачылдыла, жайылдыла андан.*

Мында, къайсы бир эпосдача, таурух бла тарых бири бирине ал бермей барадыла. Бир беш-алты ёмюр мындан алгъа илмугъа биринчи белгили болгъан кёол жазмаларындан бири Сайф ад-Дин Ахсикенти молланы жазуулары болгъандыла. Аны бир къауум юзюклерин биринчи кере белгили тюркологла В. В. Радлов бла Ч. Валиханов басмалагъандыла.

Бизде уа, къарачай-малкъар тилге биринчи Мусукаланы Сакинат бек иги, уста кёчюргенди. Бизни бютюн да бек къууандыргъан а – «Манасны» магъанасы макъамы бла бирге сакъланнганы.

Багъалы окъуучула, сиз бу айтылгъаннга кесигиз да тюшюнюрсюз деп, журналыбызда «Манасны» бир къауум юзюгюн басмалайбыз.

ДОДУЛАНЫ Аскер,
КъЧР-ни халкъ поэти

« МАНАС »

МАНАСНЫ ТАУРУХУ

Башланыуу

Э-эй!

Эски таурух, кыйыр деп жокъ, чекле,
Төлүледен төлүлеге кече,
Алай келип турады эрттеден,
Кыйргъыз халкыды бу кюйню этген.
Бу атадан келеди жашына,
Керти да, ётюрюк да бар мында,
Ала чырмашдыла да бир бирге,
Ауузлада жүрүйдю ёмюрге.
Аны кёрген, шагъат болгъан кыйда –
Кетгендиле эртте кюнде ала:
Халкыны алышынады игиси.
Жангыз Аллах биледи кертисин!
Сууурулуп, юзмезча, ёмюрле
Заманала ала башха бетле,
Жерде кёлле, тенгиз кырургъанда,
Черек суула артха бурулгъанда,
Бири кетип, башха тукъум келе,
Кызыгу, сууукъ, боран – барын женге,

Ёмюрлени кѳанлы заманлары
 Кетермейин дуниядан аны,
 Алай жашап турады бу айтыу –
 Халкѳны кѳыйынлыгѳын жыйгѳан жазыу.
 Ёлюсюзлюк шарты кибик, алай
 Жашайды, жүрекде жаннган отлай,
 Азатлыкѳгѳа элте, хорламлагѳа,
 Шуѳх бола, журтун сакѳлагѳаннга,
 Мермер ташларында жазылгѳанлай,
 Халкѳны жүрегине тюшюп алай.
 Минг жыл мындан алгѳа кѳыргѳызылыла
 Сууукѳ Сибирьлеге кѳысталгѳанда,
 Тукѳум-тукѳум кенгнге чачылгѳанда,
 Манас жыйгѳанды миллетни бирге,
 Тѳрелерин, ангын бирикдире,
 Каганатын кючлю, кѳаты эте.
 Аны туугѳан жерде орнатханлай,
 Жортуулгѳа чыкѳгѳанды ол алай –
 Баргѳан жолу уа, душманы – Чина.
 Ары элтгенди ол батырларын,
 Ата журтну кѳырырча жауларын.
 Таурух айтады ол болумларын.

**Алооке хан кѳыргѳызылыланы
 чач-тюк этгенини хапары**

Э-эй!
 Эрттеледен да кѳыргѳызылыланы
 Болгѳанды кѳоруулар шыйыхлары –
 Аты Кѳызыр деп файгѳамбарлары.
 Анда жашап тура эди бир хан
 Батыр киши, аты да Кѳарахан.
 Кѳарахандан туугѳанды Огѳузхан,
 Андан туугѳанды Аланча деп хан.
 Аланчадан туугѳанды Байгурхан,
 Байгурхандан туугѳанды Бабырхан,
 Бабырхандан – Тебей деген бир хан.
 Андан а жаш туугѳанды – хан Когей,
 Аны уланлары – Чыйыр, Шыгай,
 Ногой деп – кичини аты алай,
 Усен эм Орозду, Жакѳып эм Бай –
 Ногой ханны туугѳанлары ала.
 Деменгили эди ол хан анда.
 Кѳп кереде киргенди урушха,
 Халкѳын, журтун жаудан кѳорууларгѳа.

Ол Чинагъа чапханды, монголгъа,
Чачып, къырып чыкъгъанды хар жолда,
Төгереке къоркыгъандыла андан,
Ол хан эди, махтау эм сый алгъан.
Ма ол Ногой – кючлю хан эм батыр –
Дуниядан кетди, къалды аты.
Ол кетгенде, къызгъанч Алооке –
Чина, монгол халкыгъа оноу эте,
Къыргъыз халкыны ханлыкъларын алды,
Анда кеси терелерин салды:
Юйню, журтну аямады, ойду,
Батырланы, жигитлени жойду,
Бийчелени башсыз этип къойду!
Ол аладан сайлап жашырагъын,
Жыйышдыргъанды къул-къарауашын.
Жаш къызланы сатханды къатыннга,
Сюргенди жылкыла, малла анда.
Эркинликде тургъан кыргъыз халкы
Болуп къалгъанды кыйынлы, жарлы.
Хан Акъбалта келгенди Жакъыпха,
Жарсып, айтханды ол къарындашына:
– Биз не заманлагъа дери былай
Туруп турлукъбуз, тынгылагъанлай?
Кезиу жетген болмазмы, – деп, – бизге
Къангайлыны жыйрача тизгиннге?!
Бирем-бирем, жаугъа кюллукъ эте,
Турабыз биз, жунчуп, таякъ жете.
Жашагъандан былай, азаплыкъда,
Ёлген иги, чыгыш къазауатха,
Сый, эс да къайтара Ата журтха!
Жыйып кюлда сауут тутарланы –
Жыйын этип кыргъыз батырланы,
Алларында баргъанды Акъбалта,
Журту ючюн чакъырыула айта.
Чыгъа туруп къазауатха андан,
Ыразылыкъ алгъанды ол халкыдан.
Тенгир тап тюшюргенди алагъа:
Алтын-кюмюш жюклеп кериуаннга,
Къангай саудюгерле Чина таба
Атланнганда, Жакъып бла Акъбалта
Батырлары бла биргелей бола,
Ызларындан жетгендиле, жолда.
Чабыуулукъ этип кериуаннга,
Ие болгъандыла байлыкълагъа.
Аны билип, эшитип, Алооке,

Жетгенди, жыйыны, кършоу эте,
Аман кюн келтиргенди Къыргъызгъа,
Ёлюм саугъа эте къартха-жашха.
Аталары къарап тургъанында,
Этгендиле зорлукъ къызларына.
Къыргъыз халкъы жашап тургъан жерни
Этгендиле төрю жаханымни.
Алай ачы болду къадар анда,
Хар ким да ёлюмден кесин сакълай,
Кими къачды Бапан жанларына,
Кими ачды жолла Алтайына,
Кими къачып баргъанды Къангайгъа,
Башхалары – Эрен тауларына.
Ата журтну къоюп, узакълагъа
Кетгендиле туугъан жерден саула.
Усен ханны, бугъоу тагъып анга,
Сюргендиле Шимал Орханына.
Къачханды Бай, Ата журтун къоюп,
Сибирь таба, ёлюм кюйден къркъзуп.
Кетгенди Орозду Енисейге,
Мадар излей кеси юйюрюне.
Алооке чачханды аланы –
Ногой ханны кичи уланларын.
Ол Жакъыпны, Акъбалтаны байлап,
Къарауулла салгъан эди, сайлап.
Сибирь таба сюргенди аланы –
Сууукълугъу болгъан эм бораны.
Къыргъыз халкъы, кетип Ата журтдан,
Чачылдыла, жайылдыла андан.
Шимал Алтай жатады алайда –
Суху череклени жанларында,
Анда жашайдыла кълмукълула,
Манжу халкъдан да белгили тайпа.
Ары келгендиле къыргъызлыла,
Къыркъгъа жууукъ энчи ыстауатла.
Сакълар ючюн тукъум тамырларын,
Ала кютгендиле кълмукъ малын.
Бирде, жууукъ-ахлу да чакъыра,
Анда ёгюз сойгъанды Акъбалта,
Ма алайда айтханды алагъа
Болгъан затны аны акъылында:
– Кълмукъ халкъгъа ишлей, манжулагъа,
Хорларбыз деп, ышанмайма анга,
Биз ачлыкъны, жарлылыкъны халкъда.
Жугар, гетмен да алайыкъ бирге,

Алтай жерде мирзеу ёсдюрюрге.
Андан гыржын, ашлау да этерге
Жарарыгъын билирча бу жерде.
Боллукъбуз тирликни алышыргъа
Алтынлагъа бла бир талай малгъа.
Алай бла чыгъаллыкъбыз ачлыкъдан,
Юйлерибиз толурча къууанчдан. –
Аны акъыл сёзюн сыйлы кёре,
Къарындашы Жакъып турду ёрге.
Кичиледен да жокъ угъай деген –
Таматагъа къайсы да сый берген.
Къыркъгъа жете къыргъыз юйюр бирден
Кётюрюлдю жашау берлик кюйде.
Жугар, гетмен, сабан агъач тутуп,
Жерни тюбюн алып, бери буруп,
Мирзеу урлукъ атхандыла жазда,
Аны ёсюп кёрюрча бираздан.
Будай башчыкъланы къызыу жайда
Чыкъгъандыла суудан къандырыргъа.
Кюзде уа Алтайны сабанында
Монглу тирлик алгъандыла ала.
Ол мирзеуден гыржын этилгенде,
Сыра, боза ичги сюзюлгенде,
Татыуларын ангылагъан жанла –
Къалмукъ, манжу, башха алтай халкъла
Тиледиле урлукъ къыргъыз халкъдан:
Уууч – тюйден, уууч да – будайдан.
Жаланда бир гыржын кесегине,
Агъач челек боза тенглигине
Бири бергенди уучлап алтын,
Бири уа – аллында ёсген тайын.
(Алтайлыла анда эрттеледен
Алгъандыла алтын юзмезледен,
Черек сууда элекледе жуууп,
Жыйгъандыла бирде уууч толу).
Къышха болду хар къыргъызны малы,
Монглу эди сатыу-алыулары.
Алтын да бар, кюмюш да бар юйде,
Жылтырады тукъум кюбюрледе.
Тауда кеси жылкъыларын кюте,
Къазанлада къымызлары бюрке,
Къакъ этлерин тагъып аркъаулагъа,
Жаша башладыла къыргъызлыла.
Ыразылыкъ берип Алтай жери,
Къыргъызлыланы сыйлы, ариу кёрдю!

Жакъып кече эм кюн да ишледи,
 Анга ол, жер къошуп, байлыкъ берди.
 Сыйлы болду бирсиледен артыкъ.
 Монглу эди тынчаймагъан Жакъып.
 «Чирик бай» атагъандыла анга,
 Жерлешлери, бере бийик багъа.

Батырны жаратылыуу

Э-эй!
 Чыйыр деп Жакъыпны къарындашы
 Дуниясын къартаймай алышды.
 Аны ариу къатынчыгъы Шакъан
 Башсыз болуп къалгъан эди андан.
 Жакъып баргъанды Шакъанны тилей,
 Юйюрюню жууукълугъун излей.
 Ахшы жашау айтханды берирге,
 Аны сыйлы, ариу да кёрюрге.
 Алай болуп, келин да келтирди,
 Аны уллу тою да этилди.
 (Баям, ариу болур эди бийче,
 Сыйлай эсе Жакъып, багъа биче)!
 Баям, къарындашын эсде тута,
 Ол Чыйырды деп атады анга.
 Бирде кече жатып тургъанында,
 Ол Чыйырды былай деди анга:
 – Этгенинги билеме мен къайгъы,
 Кёзлерингде кёреме мен аны.
 Минге бла малларынг – отлаулада,
 Мирзеулеринг – толу хастанлада,
 Ахлуларынг – бары да къатынгда.
 Турамыды жангы къайгъы келе?
 Бир айт аны, – деп тохтады бийче.
 Анда айтды Жакъып къатынына:
 – Сюрюулерим, жылкыларым, байлыкъ –
 Бары да болгъаным – хужу къаллыкъ!
 Къыйынымы салып, жыйдым аны,
 Ёлюп кетсем, кимге къалыр бары?
 Кимим болур ие къыйынынга,
 Байлыгъыма, аныча сыйыма,
 Къоялмасам аны уланыма?
 Неге туугъанма? Жашадым неге,
 Къоялмасам мен бир чирчик жерде,
 Мени къанымды бу адам дерге?
 – Къалай кёресе, къарт, ма бу юйге

Сюйсем санга токъал^[1] келтирирге?
Ол сабийле тапсын мында бизге,
Биз экибиз бирге ёсдюрюрге,
Санга да экеулен болуп къарай,
Жашар эдик, сюйсенг, бирге алай, –
Дегенди Чыйырды Жакъыпына.
– Бу Алтайда, – деди Жакъып анга, –
Жашайды бир жангыз къыргъыз тайпа.
Арабызда туууп жети тёлю,
Жууукълукъну бузмас кибик тюйюл:
Къан ма алай жууукъ къатышханда,
Болады саулукъсуз жан тууаргъа.
Тёгерекде – манжу, кълалмукълула,
Чиналыла эм чукчала, хантла.
Къайда табарса сен къатын манга?

Мамырлыкъда, бир бирни ангылап, туугъан эгечлеча, келишип жашар ючюн, бир бирге кюйюклениу болмаз ючюн, тёреде болгъаныча, кичи къатынны – токъалны – тамата къатын байбийче сайлайды. Алай бла Чыйырды къайынлары бла келин сайларгъа тебирегенди. Ол, битеу жууукъда болгъан элдеде айланып, кълалмукъ байны къызы Бакъдолетни сайлагъанды. Къыргъызылыла уллу той этип, уллу кълалым да берип, кълалмукълула бла жууукъ болгъандыла.

Андан сора да юч жылны тамам
Сабий сакълап тургъандыла ала.
Алай а бош, къуруду Бакъдолет!
Анга Жакъып бютюн жарсыйды, бек,
Аллах анга бералмайды улан –
Жакъып ханны къаны болуп туугъан.
– Кимни да барды къызлары, жашы,
Жангызма мен а, бир жангыз башым,
Жангыз бармакъча, тюз алайма мен,
Къатын бла жашасам да эрттеден.
Кешенеге ушайды ёз юйюм,
Эшитилмейин сабий жубу, кюкю.
Кимге, неге жыйгъанма быланы, –
– Деп, къарт жарсыйды, – бу байлыкъланы?
Мени ахыр жолгъа ашыргъанда,
Ахлу-жууукъ да болурла анда,
Алай: «Атам!» – деп, къычырып, жилап,
Киши чапмаз, ачып, кесин къыйнап.
Кимим къарар уучу шункъарлагъа,
Аш-суу да ким берликди алагъа?

Къурч сюнгюмю алып, ай балтамы,
Ким къоруулар, менича, халкъымы?
Тургъан эди тукъум аякъ юсге,
Анга къайтып чачылыргъа тюшер!
Эки къатын неге керек манга,
Ол, ол да болгъанда къаратонла?
Ачы сёзню эшитди да, Чыйырды
Бир бек ачы, къаты да жилиды:
– Не насыпсызды байбийченг сени!
Жарсыулагъа болгъанды келгени.
Мен эртгеден да тюшюндюм анга –
Аллах бала бермезине манга.
Кесинг кёресе, къартма мен, терге,
Жарым ёмюр жашайма бу жерде.
Алай а жашды токъалынг къайда,
Турады нек, табалмай балала?
Ийнакъланнган да, суююлген да – ол,
Ёхтем, бийчеча жюрюген да – ол,
Келтиргенлей этегинде санга
Сансыз, санап болмазча уланла!
– О, эгечим, да мен сенден къайда
Артда келип, жашайма былайда, –
Дегенди Бакъдолет Чыйырдыгъа. –
Этегинге неден жокъду бала?
Ол жокъ эди, сен жаш болгъанынгда!
Ол жокъ эди, башсыз къалгъанынгда!
Да сора, айт, сабий чирчик анда
Нек ёсмейди – сени къарынынгда?
Сакълап турама, эгечим, тёзюп,
Манга жетер деп, ол затда кезиу! –
Деди да, Бакъдолет, башын силке,
Кийиз юйден чыкъды, ёхтемликде.
Ол токъалны айтхан сёзюм эшитип,
Аны тюзлюгюне ачыу этип,
Жиляу этгенди байбийче къаты,
Эси аууп, кийизлеге жатып.
Артда, эси къайтхан чакъда анга,
Ол, къолларын созду да, алайда
Тилек этди кеси тейрисине –
Аллахына – Коке-Тенгирине:
– Бир эшит мени, бир эшит, Коке-Тенгир,
Сен къартымы саулукъ бла къууандыр!
Жашлыгъымы къайтар да бер манга,
Мен жашауум бла тёлейим санга,
Мен акъылым бла тёлейим санга,

Жаланда бер Бакъдолетге бала!
Телиликден, жашдан айтды алай.
Биз гюняхлы эсек, Коке-Тенгир,
Сен жаратдынг бизни, кечир, кечир!
Барын къурман этерме мен Санга,
Жаланда бер, тилейме, сен бала! –
Тилек эте, жилияй, ол байбийче
Жукълап къалып, кёргенди тюш кече:
Келип анга бир акъсакъал къарты,
Сабыр ауаз бла ма былай айтды:
– Уллу Тенгир этеди хар ишни,
Жилиямукъла тѣкмезча бир киши.
Ийгенди ол менден алма санга.
Ма буду ол! Алып муну аша! –
Алай айтып, кетгенди ол чарсха.
Ол алманы къапхан чакъда бийче,
Къарынына эслеп, бир зат тюше,
Ол ат белде бара эди. Артда
Миннгенча да болду аждагъаннга^[2] –
Солугъаны отдан болгъан жаннга.
Ол байбийче, къоркъуп уянганда,
Анга деп, не мынга жораларгъа
Болалмады тюшюн. Олсагъатда
Жакъып да уянып, ийнакъ къарай,
Къууанч кёллю айтды анга алай:
– Сен, къарт къатын, жарсыма аллай бир,
Аллах бизге ыразылыкъ берир.
Керти тюшню кёрдюм къалкъыгъанда,
Адам керек аны жораларгъа.
Ахлуланы чакъырайыкъ бери,
Тюшню магъанасын билир бири.
Ала былай айта тургъан кюйде,
Токъал кирип келди кийиз юйге.
Ол, баш уруп, айтды, жарый, кюле:
– Сиз кечигиз мени этгеними –
Былай эркин кирип келгеними,
Алай бир тюш кёргенме да сейир,
Андан чабып келгенме мен бери!
Сен, къартыбыз, боласа да ууда,
Учу лячин – Акъ-Шумкъарынг къолда,
Уллу къанатлары кенгнге керип,
Бийиклеге къалкъа эди, кетип.
Юйню аллы чекде уа мыгала –
Эки шункъар, жерде олтургъанла,
Къарап кѣкде учуп айланнганнга,

Сукъланч этип къарай элле анга –
Кёкде къанат къакъгъан шункъарынга.
Анда алай айтханды Чыйырды:
– Жакъып, къартым, биз аллай бир жылны
Сакълагъанда, Коке-Тенгир бизни
Толтурмагъанды тилегибизни.
Коке-Тенгир алай этди, баям,
Сени къызгъанчлыгъынг ючюн тамам.
Биз ючюбюз да бюгече бирге
Кёргенбиз алаамат ариу тюшле.
Къызгъанмайын, чакъыр къонакъланы –
Ахлу, къоншу, шуёх тапханынги.
Унутма сен манжу, кълалмукъ халкъны,
Эт къурманлыкъ, кесдир да атланы!
Бу чурумгъа бары да келсинле,
Ашаш-ичип, къууанч да этсинле.
Бизге насып тежесинле ала.
Мен эгечим токълал бла бирге,
Сенден аны сюебиз тилерге.
Ата журтдан келген эдик бери
Кийиз юйле, санап, къыркъгъа дери.
Ма бюгюн а – жетмишбиз Алтайда,
Жашла-къушла этгендиле тойла,
Къошхандыла юйле бла балала,
Барын да сен чакъыр къурманынга.
Жакъып къонакъллагъа сыйлау этди,
Сайлап, тогъуз семиз атын кесди,
Жюзге жетип къоюн, сегиз ийнек,
Эки туюе... чомарт эди ол бек.
Аны алай халал болгъанына
Сейир этген да кёп болду анда.
(Къызгъанч эди туугъан кюнден бери.)
– Жакъып не кёп малын къурман этди! –
Деп, сейирге кълалып, къонакълары
Ашадыла сюйюп бешбармакъны,
Тёртеуленнге бёлюп бир табакъны.
Къонакъллагъа айтды Жакъып анда
Тюш кёргенин, кече жукъллагъанда:
– Шункъар учуп, къонуп ожагъыма,
Таууш этди, чакъыргъанлай уугъа.
Алтын тюклю кюклю къланатларын
Кёрюп турдум къыйналмай кълакъгъанын,
Жютю эди кёзю ол шункъарны,
Къларай эди – анда отла жанып.
Кълурчдан кирик – кълаты анда чура,

Тырнакълары да – тюз жютю къама.
Кишен этип чилле халыланы,
Ала бла байлагъан эдим аны.
Алай тургъанынлай, учуп келип,
Къайдан эсе да бийикден энип,
Башха шункъар къонду ол ожакъгъа,
Чёкдю, бирге жыйды да къанатла,
Бирси шункъарымы тюз къатына.
Биреу тюшню магъанасын айтса,
Аллыкъды къолумдан уллу саугъа.
Ол шункъарны да айтыргъа болур
Шо къачан келлигин манга толу.
Жарлы байбийчеме да тюш келди:
Анга бир къарт татлы алма берди,
Андан къапды да, къарыны кёпдю.
Иер салып аждагъаннга, кёкню
Тебиреди Ата журту таба.
Ма бу тюшде недеди магъана?
Токъалчыгъым да бюгече кече
Сейир этгенди кёрюннген тюшге:
Кийиз юйге, ма ол тургъан юйге,
Эки мыга киргендиле бирге.
Бакъдолетим, къысып ёшюнюне,
Жылыуларын сезгенди тюшюнде.
Жораларыкъ болур ичигизде. –
Киши айталмады аны толу,
Тасхады тюшлени элтген жолу.
Артда, хар замандача, Акъбалта
Къопханды, акъылын, оюн айта:
– Жакъып, тюшюнг ушайды толлукъгъа,
Кертиди ол, тартады боллукъгъа.
Тутхан эсенг сен шункъарны анда,
Тенгир айтып, боллукъса сен ата:
Улан берликди Жаратхан санга!
Ушайды ол батыр боллугъуна,
Кючлю, къаты, оноу аллыгъына.
Аны чилле халыладан кесинг
Эшген тасма алып, такъгъан эсенг,
Сени баланг, боллукъду ол, баям,
Тукъумунга билек, сыйлы адам.
Аждагъаннга сени бийченг анда,
Иер салып, миннген эсе, жащда
Къарыу боллукъду жыаргъа бирге
Къыргъыз халкъны къайтып туугъан жерге.
Бирге боллукъду чачылгъан миллет,

Халкыбызгъа неден да ол керек.
Боллукъду ол журтун кьоруулагъан
Киргинчиден, башха душманладан.
Аны эшитген Жакъып жилип кьалды,
Сабий кибик, иги кьууум алды.
Ол акъылман а, Акъбалта, эсин
Бурду, ол мыгала, ол экиси, –
Эки шункъар бала, токъал кьрген,
Анга тюшде келгенлери неден:
– Аны магъанасы уа – Жаратхан
Берликди Жакъыпха эки улан! –
Ол сагъатда аны кьонакълары,
Кьекге кьетюрдюле да кьолларын,
Тиледиле Жаратхандан анга,
Берсин деп Жакъыпха ол уланла.
Бийчелеге ыразылыкъ атап,
«Тюшде болгъан ахшы затны кьатлап,
Тюннге айландырсын Тенгир аны», –
Деп тиледи кьайсы да кьонакъны.
Андан сора, оза жылла, кюнле,
Кюйюзлерин алышдыла тюзле,
Эки кере терек бахча чакъды,
Эки кере аны гюлю акъды –
Хар ким билди анда Чыйырдыны
Ауурлугъу болду деп – кьарыны.
– Къаймакъ угъай, шишлик эт да тюйюл,
Ашар эдим кьаплан жюрек сойюп, –
Деп, кюн, кече аны айтып турду,
Жакъып да тынчлыгъын узакъ кьууду.
Бадал деген кьойчу айтды анга,
Бир мараучу, барып тургъан уугъа,
Кьаплан алып келгенди деп андан.
Жакъып алтын токъмакъ берди анга.
– Ашыкъ, – дегенди Чыйырды жашха, –
Кюреш аны булжумай табаргъа.
Кьаплан жюрек келтир андан манга! –
Бадар барды да, уучуну тапды,
Алтын берип, кьаплан жюрек алды.
Шаудан сууда биширдиле аны,
Бийче андан тойгъунчу ашады.
Андан сора жатды да, жукълады.
Тогъуз айдан ол башлады ауруп,
Жылкысындан кьексюл атны тутуп,
Кьурман этди кьатынына Жакъып.
Тиреп кюйюз юйню ожагъына,

Алтын чигинжини орнатдыла.
Андан тутуп кьолу бла, Чыйырды
Кюченнгенде, кьоркьуп, былай айтды:
– Ёлюм келди! Кьутхар мени андан! –
Тилек этди алай Жаратхандан. –
Киндик ана, кьарымайын кючу,
Тилек этип турду аны ючюн.
– Нечик кьатыды тууарыкь бала,
Тууама деп, ол ёлтюрюр ана!
Андан сора жашар кьызгъанч Жакъып
Жаш токъалгъа бютюн да кьысылып! –
Деп, кьычыра эди бийче алай,
Жилямугъу ариу бетин талай.
Жети кюнню, жети да кечени
Ол кьыйналды, кьысылмай кёзлери.
Жарлы Чыйырдыгъа жетип заман,
Керек болду кьутулургъа тамам.
Сабий табар чагъы алай келди,
Чакъырдыла кьоншу Бердикени,
Аначылыкь этер ючюн анга.
Акъбалтаны да кьатыны анда.
Байбийчени келди деп заманы,
Хапар этип, жайгъанды ол аны.

Аны эшитип, жияяп кьалды Жакъып,
Артда айтды, кесин кьолгъа алып:
– Мен кьыркъ атны берирме саугъагъа,
Сюйюмчюге келген болса манга,
Эшитсем, улан туугъанды деп андан.
Алай а кьартма, ол кьууанчымдан
Жарылыргъа боллукъду жюрегим.
Аны кёрмез ючюн деп миллетим,
Таугъа кетип, андады сакъларым,
Иги хапар андады жокъларым.
Алай а, кьыз тууса, манга ары
Бир жан да келмесин аны айтыр.
Тууса уа жаш, ары учуп келсин,
Алыр ючюн менден сюйюнчюсюн.
Тауда Жакъып сюрюулерин кёрдю,
Къою да – кёп, эчки – топша-толу.
Жылкъысына кьалауурлукъ этген –
Ажир эди, ол Жоргъабоз деген.
Къула бетли байтал кьутулургъа
Жатды жерге, Жакъып къарап тура.
«Байтал эркек тайчыкъ тапса, анга
Атарма Айманбоз деп мен анда. –
Ызы бла уа: – Тенгир берсин манга
Улан, – деди, жарсый кьатынына. -
Артда ол эмилик болгъанында,
Жашха этерме бу тайны саугъа».
Алай сагъыш этди Жакъып тауда.
Байтал ынчхагъанын этди тыншчыкъ,
Баям, кёрдю дунияны тайчыкъ.
Алгъышларын, тилеклерин айта,
Бай ашыгъып тюшдю атдан анда.
Аны тауда къоюп жылкылада,
Биз кьайтайыкъ артха, Чыйырдыгъа.
Адам эшитген болмаз бир заманда
Тиширыу сабийден кьутулгъанда,
Сегиз кюнню, сегиз да кечени
Ауруп, алай ачы кюченнгенни.
Сау он эки адам – багъыучула,
Къарынындан басып да турдула,
Сууу кетип, чыкъгъынчыгъа бала.
Чыкъгъанды ол, кьычырыкъдан ала,
Къолчукъларын этип жумдурукъла,
Экисинде да – кьан устуккула!
– Кьайсыды? Жашмы, кьызмыды, аны
Бир айтыгъыз манга! – деп, Чыйырды

Кёрдю аны эрлик ышанчыгъын.
Андан сора жүрек тохтап анда,
Ёлген сунуп, болду жиягъанла.
Алай а кесине келди ана:
– Кёзлериме ийнанмайын къалдым!
Шо жашмы, къызмы – къайсысын тапдым?
Кёргюзтюгюз! – дегенди Чыйырды. –
Тилейме, бийчеси Дамбылдыны,
Терк кес киндикчигин туугъанымы!
Насып кёллю болгъанды Чыйырды,
Унутулуп къалгъанды къыйыны.
Балачыкъны бёлер акъыл этген
Канымжаннга сейир эди кёрген:
Ол инбашын алай къымылдатды –
Кёрген отузжыллыкъ сунар аны.
– О, сен тели, билалмайса бёлей! –
Деди да Бакъдолет, ачыу тие,
Кётюрюрге сюйдю ол баланы,
Алай къолгъа алалмады аны.
– Баям, Аллах берди багъатурну –
Кючлюдю, къарыуу чексиз муну! –
Деди да, ауузуна ол баланы
Эки бармакъ тенгли жауну салды.
Бийче да баласын къолгъа алды,
Алып, анга ол ёшюнюн берди –
Уруп чыккъды аны сютю бери.
Къайтып бергенинде уа ол аны,
Эмчегинден келди къызыл къаны,
Чыгъар чакъгъа жете къорккъган жаны.
Аны къоюп, биз къайтайыкъ таугъа,
Жакъып малын тутхан кёк жайлаугъа.
Бараллыкъла чапхандыла бары,
Табар ючюн анда Жакъып къартны,
Айтыр ючюн хапар уланындан,
Эрттеледен сакълап тургъанындан,
Сюйюмчюлюк алырча атадан.
Арып-талып къайтханды Сулайка,
Къайгъы этип Акъбалтада халгъа.
Кийиз юйде турады Акъбалта,
Къарайды, кёз айырмайын, отха.
– Эшитемисе сен, къарт, айтханымы?
Элде эшитип, къатлайма мен аны:
Къызгъанч Жакъып береди саугъагъа
Анга сюйюмчюлюк айтханлагъа
Жашы ючюн жылкы – сау къыркъ атын!

Жангыз бир ат окъуна ал андан,
 Шо ол да келмеймиди къолунгдан?! –
 Кеси да, ауазы да къалтырай,
 Санай эди бийче анга алай.
 Ачыу тийип, айтханды Акъбалта
 Жашау нѳгери къарт къатынына:
 – Къоркъсанг а, Сулайка, сен Тенгирден!
 Мында жашап тургъан миллетледен
 Кѳбю – къулла, башхалары – фитна,
 Кютедиле ала киши малла,
 Ачлыкъ къысып, юйсюздюле ала.
 Ала бла тенг чабарма мен къалай?!
 Жетген да не этер анда манга?
 Атха минип, чыгъар ючюн таугъа,
 Къарыу керек болады адамгъа.
 Менде уа жокъду, бийче, ол болум.
 Ыйыкъ чакълы жукъусузлай турдунг
 Болушургъа суйюп Чыйырдыгъа.
 Аны ючюн а не берди санга?
 Нени алып келгенсе саугъагъа?
 – Саугъаларым быладыла мени! –
 Кѳзге тута, бийче алай деди,
 Эки чапан бла бир элечекни^[3].
 Ол къарт туруп, Кѳкчолокъну жекди,
 Иер салды да, таулагъа кетди,
 Тюберча Жакъыпха жайлыкълада –
 Къарындашын излейди Акъбалта.
 Ол заманда Жакъып а таулада
 Ол тайчыкъны жууундура сууда,
 Залысындан болгъанды ариулай,
 Бурунун, къулакъларын да тазалай.
 Алай этип, тайны сюегенлей,
 Байтал желинине тирегенлей,
 Акъбалтаны эшитгенди ауазын:
 – Ой, суйюнчю айтама мен санга!
 Къарт келиним болгъанды уланлы,
 Этегине тюшдю арслан аны!
 Аны эшитип, эсин ташлар чакъгъа
 Жетген эди Жакъып анда, тауда.
 – Береме мен иги хапарынга
 Алтын токъмакъ, ма, къыркъ да ат санга!
 Ал, Акъбалта, барын да жыйышдыр,
 Биз барайыкъ, сакълайды Чыйырды.
 Аталыгъы бол жашымы мени,
 Анга сайлайма, къарындашым, сени, _

Жанын юйге атды, айтып алай,
Анда аны туугъан жашы сакълай!
Къагъанагъы бла аллына аны
Юйдегиси чыкъгъанды – Чыйырды.
Жашын эм бийчесин кёрюп, анда
Кесин атды Жакъып аягъына,
Тейри Мариямны тюз аллында
Тургъан кибик болду къарагъаннга.
– Манга ёлюм берсенг да былайда,
Мен ыразыма, Тенгирим, санга! –
Деди, жияп, Жакъып бай алайда,
Къарай уланына, къагъанакъгъа,
Аны къысып жүрегине къаты,
Тойну башлар оюмларын айтды.
Улан туугъанына къурманлыкъгъа
Ол чакъырды къайдан да къонакъла:
Урал таудан Иртыш черегинден,
Чыгъыш жанлы Чина чеклеринден,
Тибетледе тургъан къыргъыз халкъдан
Толгъан эди Алтай къонакъладан.
Тукъум байракъ такъды Жакъып анда,
Жети жюз жер сайлап, этди отла,
Жетмиш къыргъыз юйюр жетмиш къазан
Асханды, Жакъыпха атап, аздан.
Анда этле бишгенедиле бирден,
Олтургъанда андан-мындан келген:
Манжу, чина, къалмукъ да бар анда,
Тюзден монгол, къазах... – жыйылгъанла,
Бир табакъдан ашадыла бирге.
Ёте баргъанында жылла, кюнле,
Эслеринде къаллыкъды аланы
Къурманлыгъы, тою Жакъып къартны.
Чариш бошалгъанда, эришиуле,
Оюн, къарыу эм эс кюрешуле,
Жакъып къонакълагъа тилеп айтды:
– Сиз табыгъыз, – деп, – тийишли атны. –
Аны юсюнде кёп ойлау болду,
Атла излегеннге топша-толу.
Алай а акъылман таматадан
Бири былай деп айтмады анда.
Бир жолоучу келген эди тойгъа,
Гулоч таягъына да таяна.
Ма ол айтды: «Аллы болсун деп «Ма»,
Файгъамбарны атыча исламда,
Ол адамны элтед тазалыкъгъа,

Ичи-тышы алай болгъан чакъгъа.
 Экинчиси уа «Н» харфы болсун,
 Ол «Нох» деген сыйлы атдан къонсун.
 Христианда сыйлы шыйыхды Нох,
 Аны киби сыйлы бир жан да жокъ:
 Жерни юсюн долай басхан чакъда,
 Жаны барны чыкъды сакълап, жакълап.
 Ахырында уа, «Син» деп бар арслан, –
 Хорланмазлыкъ, кючлю, къаты да жан!
 Анга айтханды Будда ма былай:
 «Кесингсе кесинге Тейри! Алай
 Базман салгъанма инбашларынга,
 Таза болурча жумушларынгда,
 Ёнчелерге болурча аланы».
 Андан алып салсакъ ары «С»-ны,
 Аты «Манас» боллукъду жашынгы!
 Сослан ташлай, къаты боллукъду ол,
 Аллах анга берип турлукъду жол! –
 Алай айтып: «Манас», – деп юч кере,
 «Манас» деген атны дурус кёре,
 Ол жолоучу кетип къалды кёзден.
 Къонакъланы ашыргъанда, ала
 Бирге олтурдула – къарындашла.
 Анда былай айтханды Акъбалта:
 – Хапар келгенди бир кесек алда:
 Душманыбыз Эсен билгичледен
 Тасха билгенди ма бу ишледен:
 Бизни мында къууанч жокъларыгъын –
 Манас атлы батыр тууарыгъын,
 Ол Къыргъызны бирге этеригин,
 Душманланы къырып кетеригин,
 Ол Чинагъа уруш бла барлыгъын,
 Чет-Бейжинни^[4] кюреш бла аллыгъын.
 Эсен ханы анда былай айтды:
 «Чыкъса улан Манас деген атлы,
 Ёлтюрюрге керекди, – деп, – аны».
 Аны тюйреп турама мен эсге,
 Аны ючюн айтама мен сизге:
 Ётюрюкчю, хыйла да болайыкъ,
 «Манас» деген атны унутайыкъ,
 Ма былайда анга жууукъ болгъан,
 Ёсгюнчюге бизге туугъан улан.
 Уллу Туумакъ деп атайыкъ анга,
 Ёссе уа, къайтарырбыз атына.
 Къаты къалкъан, жютю сырпын алып,

Алай чыгъар ол жолуна салып.
Анда Манас айтырбыз атына, –
Деп, келишип, башха ат бердиле,
Анга Уллу Туумакъды дедиле.

Манасны сабийлиги

Э-эй!

Заман саркъып бара кюнден кюннге,
Ёсе эди Туумакъ Алтай жерде,
Айныгъаны чакъда ёнчелене!
Ол туугъандан бери сегиз жылы
Чабып ётген кибик кетди аны.
Ёсдю Манас ,уллу санлы болуп,
Тенгшилерин артда къоюп, озуп.
Бирде ташыйды пуд тутхан ташла,
Бирде уа эришиу къурап башлар,
Сынар ючюн кючюн эм къарыуун,
Бирде кирип, чачар бузлу сууун.
Бирде, тели кибик, алай чабар,
Бирде бирле бла туююшле ачар.
Чыйырдыгъа къыйын ангыларгъа
Жашы неден этеди быллайла:
Акъыл деген жокъданмы, не бардан?
Алай а ычхыннганды ол къолдан.
Эсге бир зат тюшсе уа арада,
Аны тыярча, кюч тапхан къайда?
Анычаны тукъумунда Жакъып
Жашагъанлы да эшитмеди айтып.
Ата-ана деп, жокъ тынгылагъан,
Адет болду анга юйден къачхан,
Сюйдю айланыргъа, хыли эте,
Биргесине таугъа тенгле элте
Битеу къыргъыз къонушладан, юйден.
Ала бары, аскер болуу кюйде,
Ойнадыла, терек тюпле туюе,
Киши ётмез жерле да ариулай,
«Орда» болуп, «уруш эте» алай.
Бирде ала орун этген жерге
Келгендиле къарыу кёргюзтюрге
Жаш къалмукъ халкъ, жыйын болуп бирге,
Къыргъыз халкъны «тюшюрюрге жерге»,
Оноу биздеди деп, эсгертирге.
Ашыкъ оюн эте тургъанлагъа,
Бел бауларын алып эм таякъла,

Келгендиле алай к'алмук'лула.
Келе келип, ол Манасны тутуп,
Сюелдиле, кёкюрекле уруп.
Ашык'ланы да жыйдыла анда –
Бир бир бетин бояп к'ызыл к'аннга,
Кимни уруп, кимни к'аг'ып ала.
Бютюн да бек гюрен сюелгенни
Сырты сизди кючюн туююлгенни.
– К'ырг'ызылыла! Бирден к'азауатха! –
Алай айтып, Манас чык'ды алг'а,
Ол бирини тешди мангылайын,
Башхасыны жарды уруп башын.
Алай этип, к'ырк' к'ырг'ызылы улан
Хорлам бла чык'дыла к'азауатдан,
К'уршоу болуп, алып тегерекден,
Туююлдюле бар к'алмук'лу деген.
Андан сора тауда хапар чык'ды:
Уллу Туумак' – Жак'ып байны жашы,
Туюгенди деп к'алмук' жашчык'ланы.
К'орк'г'андыла кёпле, эшитип аны,
Жаулук' тууар деп бу тук'умлада.
Анда айтды Жак'ып к'атынына:
– Кёреме, ак'ылсызды балабыз,
Болур кибик этди жауларыбыз.
Биз анча жыл жашайбыз К'алмук'да,
Амал бердим, тург'ан кюн ачлык'да.
Шимал Алтай сыйлы жерди манга,
Байлык' да бар, к'ууат да бар мында.
Мында жашайды ёмюрден бери
Халал миллет, ишде – женгил, тири.
Боев ханны жашы жигит Чаян,
Мени шуёх, тенгнге да санаг'ан,
Манга к'ызы Бак'долетни берди,
Ток'ал этип, алай сыйлы кёрдю.
Бизни Уллу Туумак', к'орк'ама мен,
Бирге к'оншуланы душман этер.
Бизге ышык' берген жерден к'айтып
Тюшерми к'ачарг'а? – деди, жарсып.
Бар жыйг'аным мени, санап жылла,
Ушайды бир кюнде чачылырг'а.
Мында бары мен ёсдюрген малла
Тюшюп к'аллык'дыла киши к'олг'а.
Керекди бу жашны элтип тауг'а,
Адамладан узак' бук'дуруруг'а,
Барсын да ол Ошпур тург'ан к'ошха,

Малла кѳошсун бизде болгѳанлагѳа. –
Ол чакѳырып, айтханды жашына:
– Кѳересе, биз жарлыбыз башхадан,
Чыгѳар онгла табалмайбыз андан.
Жокѳ ийнекле, атла деп да бизде,
Жалан бир ненча кѳой бар сюрюуде.
Сен, жашым, бай Ошпургѳа бар жалгѳа,
Бол сюрюучю кѳошда, малгѳа кѳара.
Сен танала кютюп турсанг анда,
Ала турлукѳса жаз башларында
Отузушар маркѳа кѳозукѳ жылгѳа.
Алай бла бай Жакѳып жайлыкѳлагѳа
Элтди жашын малчы Ошпурбайгѳа.
– Сенден тилейме, Ошпурбай, – деди, –
Сен бу жашха бир кѳарасанг эди.
Кѳаты болсанг сюеме мен анга,
Жол бермейин камсык оюмлагѳа.
Эт сен муну ишни суйген инсан,
Тилейме, Ошпур, эт мындан адам! –
Алай бла бай, жарсый жюрегинден,
Кѳлю толуп, кетгенди юйюне.
Беш жыл Манас тургѳанды таулада,
Беш жыл тана кютдю отлаулада.
Аны толгѳанды он эки жылы.
Анда ол кѳурады сабий жыйын
Тауда тургѳанладан, кѳчгенледен,
Аны кибик, артыкѳ чѳрчекледен.
Эришиуле кѳурап, сынашханла,
Тутушлагѳа тири кѳатышханла,
Эшеклеге минип чабышханла,
Кѳошулгѳанла эски эр сайышха^[5].
Журунладан кѳызыл байракѳ тигип,
«Манас! Манас!» – деп, айтыула тизип,
Ала, ѳтгюр жашла, бирден туруп,
Жортууулгѳа чыкѳгѳандыла тутуп.
Шишлик уча ѳтгендиле анда,
Жууукѳ туруп жакѳгѳан отларына.
Жукѳлап чыкѳгѳандыла анда тангнга.
Бирде Жакѳып келгенди жайлыкѳгѳа,
Жашын кѳерюп, аны тансыкѳларгѳа.
Ошпур анга толу хапар айтды,
Аны жангыз жашы, Манас атлы,
Жыйын кѳурап бары кѳыргѳыз юйден,
Ашайды бешишер кѳозу кюнден;
Алай болуп барса мындан ары,

Малны к'аллыкъ туююдю санары;
«Манас! Манас!» – деп кычыра, ала
Тангдан кечге ойнайдыла тауда.
Бар к'оншула к'ередила аны,
Элтеди ызындан жашчыкъланы.
– Эсен ханы билип к'ойса бирде,
Сени жашынг, Уллу Туумакъ деген,
Манасды деп, ол келтирир неге?
Табар да жашынгы ыстауатда,
Жанын алыр аны олсаг'атда! –
Анда жашын биргесине алып,
Кетгенди куйюне ол бай Жакъып.
Энишгеде к'ергендиле ала,
Чапханларын, жылкы болуп, атла.
Ачы сёзле, кыыргыыз кычырык'тла
Оннга жете анда к'алмук'тула.
Ала, жетип тауда жылкычыны,
К'амичиле бла туюдюле аны.
– Кыыргызылыны туюдиле неден?
Кимниди бу жылкы, была сурген?–
Алай сорду Туумакъ атасындан.
Былай жууап алды жашы андан:
– Менидиле бу сен к'ерген атла,
Т'елемегенме отлауг'а ахча,
Алай болуп келишиуле алдан.
Жылкычыны туюдиле андан. –
Манас билгенди тюз да алайлай,
Ошпур бай, айтханыча, болмай бай,
Ол сюрюучю жалчыды Жакъыпха!
Жакъып андан чапханды жылг'ык'та,
Аны сюрюп, артха к'айтарырг'та.
К'ортукъ деген к'алмукъ киши анга,
К'амичини ууун сынатханда,
Манас анга т'езалмады, чапды,
Анга сермеп, укурук'ну^[6] атды.
Аны бла К'ортук'ну башын жарды.
Жангыз уруп, алай жанын алды.
К'алмук'тула атылдыла анга,
Манас жаланда бир к'атылг'анда,
Бири жатды алг'та, бири артда.
Аны Жакъып тыйг'анды алайда:
– Тынч тур, – деп, – жашым, этме быллайла!
Кортук ючюн к'аллык'быз биз дауг'та:
К'ан т'елерге тюшер бизге, баям,
К'аты дертни жетдирликле тамам.

Къалмукълугъа биз баш уруп, алай
Керекбиз барыргъа, кечим сурай.
Тёлеу да берирге ёлюм ючюн.
Манас айтды анда, жыйып кючюн:
– Бередице азап къангайлыла,
Тёзалмайма мен энди алагъа!
Халкъым ючюн чыгъарма урушха,
«Манас! Алгъа! Алгъа!» – деп къычыра.
Эсен ханны келечиси анда
Кочку деп бар эди ол заманда.
Таудан хапар келген эди анга,
Къыргъыз малчы тюйдю деп жайлыкъда
Аны адамларын, болуп жангыз,
Ол Къортукъну этгенди деп жансыз.
Кочку анда жыйды да адамын,
Эшитип сабий, ана жилигъанын,
Къыргъыз халкъны кирди, чач-тюк эте,
Мал, ат деп къоймайын тегерекде,
Жыйды да ол, сюрдю, ачыу эте.
– Сен билмейсе, бурут^[7], игиликни!
Бизге келип, болдунг юйлю, жерли,
Уллу Туумакъ а – сюрюучюнг сени –
Урду да, ёлтюрдю Къортукъ эрни!
Сен тап да бер бизге ол мурдарны!
Эсен ханны билсе хапарларын,

Билсе Манас деген жашынг барын,
Сен букъдуруп тургъанынгы аны,
Тюз танг бла тенг келликди ол бери,
Манасынгы ёлтюрюрге сени.
Бер Туумакъны, кесинг тутуп, бизге,
Ансыз болур къанынг тегюлюрге! –
Деп къычыра эди Къочкъу ачы.
Алай «Манас!» деп къычырыкъ чыкъды,
Къыркъ жаш жигит, тутуп сюнгулерин,
Терк алдыла аны тегерегин.
Къочкъу уа къылычы бла къуршоудан
Чыгъар умут этгенди алайда,
Чёрчек жашчыкъланы къоркъутургъа.
Алай Манас чабып чыкъгъанында,
Сюнгю бла жанындан ургъанында,
Кочку, нёгерлерин жыйып, къачды,
Кёзю кёрген жаны таба чапды.
Алай Жакъып къууанмады анга,
Ол урушду дагъыда жашына:
– Алтай жерлеринден къыргъыз халкъны
Келир къалмукъ халкъны къыстарлары.
Бездик сени хыли ишлерингден,
Ахшылыкъгъа элтмез кюрешингден!
Жангы жаулукъ тураса туудура! –
Анда алгъа чыкъгъанды Акъбалта:
– Сен Къудайдан тилеп турдунг бала,
Тилегинги бергенди ол санга.
Камсык эсе баланг, да сора не?
Заман ёте, барлыкъды тюрлене.
Ёссюн да бир кесек, болур эсли.
Къарыу жыйып, болсакъ къаты, кючлю,
Туугъан жерге кетербиз биз артха,
Биз ыразы эсек да Алтайгъа,
Киши жериди бу къыргъыз халкъгъа.
Уллу Туумакъ къалкъан алды эсе,
Уллу Туумакъ къылыч алды эсе,
Батырлыгъы Манас этди аны.
Ол душмандан жакълар къыргъыз халкъны.
Азатлыкъны, сыйны да къайтарып,
Миллетини къайгъыларын алып! –
Къулакъ салып аны айтханына,
Умут эте, алай жашадыла,
Къайтыр кёллю болуп Ата журтха.
Дунияны уллу суу алгъанда,
Жерни юсюн саулай да жапханда,

Чыкгъанды Нох, кёпчек этип, анда
Жаны барны сыйюп къутхарыргъа.
Алай а Бейжиннге ол суу алгъан
Жеталмайын къалды эртте заман.
Анда къургъакъ жерде тогъуз жюз юй
Къалгъандыла, эте жашарча кюй –
Чина халкы анда андан бери
Жашап турады бу кюннге дери.
Шо ненча жыл андан бери кетди,
Эсен ханы анга оноу этди
Тюз тенгизден Уллу къабыргъагъа
Элтген тенгли ма аллай мардада.
Жашай эди къаласында ханны
Бир къарт билгич, кенгешчиси аны.
Биле эди боллукъ затны алдан
Аны айтхан эски китабындан.
Бирде китап ачды да ол ханнга,
Айтды анда болгъан затны анга:
– Жашап турады, – деп, – Алтай жерде
Къалмукъ, чина, бурут халкы бирге.
Анда туугъанды, – деп, – кючлю батыр,
Манасды, – деп айтханды ол, – аты.
Къурманлыкъла этгендиле анга,
Къууаннгандан улан туугъанына.
Ёсгенди ол, жыйгъанды кюч-къарыу,
Жыйгъанды бир чёрчек жыйын – чериу.
Ол этерикди кёп тюрлю хата
Эртте кёлкъалдыла ючюн артда,
Ол хорларыкъды бар урушлада,
Келликди Бейжинни да чачаргъа. –
Буйрукъ берди анда Эсен ханы,
Табып, ёлтюрюрге деп Манасны!
Аскер жыйып, Манас болгъан жерге
Тебиреди ала бла бирге
Жолой батыр – къалмукъ халкыны ханы.
Манас кеси уа ол айтхан чакъны,
Къыркъ шуёхун жыйып, батырланы,
Ала да атларын бирге тагъып,
Суу жагъада ойнай эди ашыкъ.
Бир тегерек ызлыкъ этип жерде,
Андан аны чыгъарыргъа излей,
Манас марлай эди ашыкъ анда.
Жыйын алай ойнай тургъанында,
Жюкю тую ётгенди ызлыкъдан.
Манас анда бир бек ачыуланды,

Ол кьолуна абалакъны^[8] алды,
Урду аны бла ашыкъны алай,
Анда ашыкъ, тюз окъча учханлай,
Тюе аягъына тийди барып.
Алай бла, аягъы кьалды сынып.
Эки жюзге жете жыйын чыкъды,
Ол Манасны тутабыз деп чапды,
Алай а кьыркъ шуёх, кьонуп атха,
Таякъларын алгъандыла кьолгъа.
Ала бла чапханда «кьонакълагъа»,
Эки жюзю да чиналыланы,
Жерге жатып, онгсуз болуп кьалды.
Жалан бири келген душманладан
Тапханды кьутулур онг алайдан,
Бети-саны да боялып кьаннга –
Чон-Доодур – жыйын башчы анда.
Табып тауда жолла кьыргъыз халкьгъа
Жолой жыйын элтеди алагъа,
Ол тутаргъа излейди Манасны.
Эталмаса уа ол тюрю затны,
Ол атасын алыр аманатха.
Аны билдирдиле да Жакъыпха,
Айтды ол бай жууукъ-ахлулагъа:
– Сакълар ючюннге биз жаныбызны,
Кьызгъанмайыкъ ахшы жылкыбызны,
Къатынлыкъгъа кьызла да берейик,
Кьутулургъа алай бла кёрейик. –
Атасына Манас айтды анда:
– Угъай, иймезбиз баш душманлагъа.
Сен кьоркъма, атам, кьоркъма, ангыла,
Ёчге салгъанбыз жашауну мында.
Жолой бери кирип келген чакъда
Аны бла биз кирибиз урушха!
Жолой келгенди да Алтай таугъа,
Кьыргъыз халкыны алгъанды кьуршоугъа,
Кирмез ючюн кьанлы кьазауатха,
Манга Манас керекди деп, даулай.
Манас, кеси келди да аллына:
– Эр сайышха чыкъсын сизден бири
Бу майданнга бусагъатдан, – деди. –
Мен жыгъылсам, уруш эте, атдан,
Барырма жесирге кесим анда.
Ол жыгъылса, иерме ёлтюрюп,
Аны сизге кьояма билдирип.
Жолой, сабий жашны кёргенинде,

Кюлюп, анга къалгъанды сейирге.
Зор-Донгогъа ол терк буйрукъ этди:
«Ол демлешсин бу майдаңда», – деди.
Зор-Донгосу, къынгыр кюле, келди,
Къоркъуу алды ол жыйылгъан элни,
Алай эди кёрюмдюсю аны:
Темир такъыясы да жылтырай,
Бир къолунда – уллу къалкъан алай,
Гебох – аны бирси къолундагъы,
Тюз томуроу кибик – базыкълыгъы;
Жер къалтырайды, баргъанда аты,
Алай а этмеди Манас къоркъуу –
Чапды анга, болуп садакъ огъу;
Атды да сюнгюсюн, марап, анга,
Сюнгю кирди аны боюнуна.
Жолой анда: «Какан»^[9]! – деп кыгычырды,
Алай айтып, барын да чакъырды.
Манас таба чапхан чакъда ала,
Къыркъ нёгери къалкъанча турдула:
«Манас! Манас! Алгъа!» – деп, ол жашла
Къыгычырдыла, къапланча уруша.
Жолой кётюргенде уа сюнгюсюн,
Тохтатдыла бары да урушну.
Жолой ангылады: къарыу жетмез –
Къыргъыз халкъны онглап, хорлап кетмез.
Жакълар батыры барды ол халкъны,
Хорлам алыр кибик урушханы.
Алай бла тохтатханды аланы.

[1] Токъал – кичи къатын.

[2] Аждагъан – желмаууз.

[3] Элечек – баш кийим.

[4] Бейжин – Пекин.

[5] Эр сайыш – эки аскерчи бир бирге жютю гебохла, сюнгюле бла чапхан кюреш.

[6] Укурук – кыйырында илинмеги болгъан илкич.

[7] Бурут – чиналыла бла кълмукълдула кыргъызлылагъа алай айтадыла.

[8] Абалак – ашыкъ оюнуу бир тюрлюсюнде хайырланылгъан таякъ.

[9] Какан – чиналы тамата.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

ЭЛБЕР АЙТЫРГҖА СЮЙГЕН КЪОЯНКҖАЙ

Гюл талагҖа суйюне, тюккючге олтуруп, бал ашай тургҖан БойнакҖчыкҖ: «Мамурач, манга да балынгдан бир кҖапдырсанг а», – деген назик ауазчыкҖны эшитип, ары бурулгҖанды, – деп башлагҖанды аппа жомакҖны жангы кесегин.

Ол гумулжук эди, Талмаз БелячыкҖ.

БойнакҖчыкҖ кҖыызгҖаншчыкҖды деп, кёлюгюзге зат келмесин. Бек халалчыкҖды кесчиги.

– Не балды ол? КҖайда? КҖалайда?! – дерге кюреше, кҖошунчугҖун букҖдудур адыргы этгенди.

*– Мен – беля атчыкҖ,
Мен – талмаз затчыкҖ,
Ач болгҖанма бек,
Бал бер теркирек –*

дегенди Талмаз БелячыкҖ, ёпкелеп.

БойнакҖчыкҖ, этгенине уялып:

– Аша, аша! Экибизге да жетерикди. КҖошун алыкҖа толуду, – деп, мант чапыракҖгҖа бал тамызгҖанды.

– Юлюшлю бол! – дегенди Талмаз БелячыкҖ, ашап тойгҖандан сора. – Менден болушлукҖ керек эсе, айт, уялма.

– БолушаллыкҖ эсенг, айхай-айхай!

– Айт, кёрейим.

– ОкҖургҖа юйренир мадар излеп айланама, – дегенди, уяларакҖ болуп, БойнакҖчыкҖ.

– Сора КҖоянкайгҖа барырма эдинг, бу тийреде бек билимли олду, кеси да былайлада жашайды.

– Кертими айтаса?! – дегенди БойнакҖчыкҖ, кҖууанып.

– КҖоянкай мени ахшы тенгимди, аякҖ машинала ишлеп сатады кеси да. Аны халын мен уста билеме, – дегенди Талмаз БелячыкҖ. – Барсанг, ол элбер айтмай кҖоймаз.

Билсенг, ишинг кѳуралыр. Билмесенг а, сѳз кѳоратып да кѳурешмез. Хайда, ахшы жолгѳа! – деп, Талмаз Белячыкѳ, жюгюн кѳтѳрѳп, кетгенди.

Балы азлыкѳмы этди, тауусулгѳанлай, Бойнакѳчыкѳ ызына кѳайтыргѳа сылтау излеп башлагѳанды. Сора:

– Эйра, билдим! – деп кѳычырып ийгенди ол, тапхан амалына кѳууанып. – Бу гюл таланы ала билмейдиле, бери жол юйретсем, тейри, ала манга кѳошун угѳай чыккыр бла бир бал берирле! Бойнакѳчыкѳ алай айтып, ызына айланып, чабып башлагѳанды.

Кѳпмю-азмы баргѳанды, бал чибинлени ийнелери эсине тѳшѳп, арсар болуп, тохтагѳанды да: «Ол мен кѳрген зуу-зуулагѳа ышаныу жоқѳду, андан эсе жолума барайым. Баллары да ачы эди, ачдан ашадым ансы», – деп, кеси кесин алдай, жолуна чыкѳгѳанды.

Жол айырылгѳан жерде Бойнакѳчыкѳ, кѳоянчыкѳны юйюн кѳрѳп, ары бурулгѳанды. Тѳз да ол кезиучюкде, тѳгерекни дауургѳа алдырып, кѳамыжакѳ маталлы самолѳт кѳк талачыкѳгѳа кѳоннганды. Андан – Кѳоянкай, ызындан а жыйырма кѳоянкайчыкѳ чыкѳгѳандыла.

Талмаз Белячыкѳ айтхан тѳз эди. Кѳоянкай, Бойнакѳчыкѳны кѳргенлей, элбер айтханды:

*– Ёгюз тѳйюлдю,
Мѳйюзлери уа бар.
Ат да тѳйюлдю,
Иери уа бар.*

*Арба да тѳйюлдю,
Чархлары уа бар.
Тайчыкѳ да тѳйюлдю,
Кѳонгурочугѳу уа бар!
Неди ол?*

Бойнакѳчыкѳ, муш-муш эте, кѳп сюелгенди, жууабын а табалмагѳанды.

Ол кѳалай этерге билмей тургѳанлай, кѳоянчыкѳладан бири аякѳ машинагѳа минип, арбаздан чыкѳгѳанды.

– Ор-рай-да! Ор-рай-да! Билдим, билдим! – дей, Бойнакъ ёрге-ёрге секиргенди. – Билдим, аякъ машинады ол!
– Эм кыйын элберими билдинг, – деп, Къоянкай Бойнакъчыкъны махтагъанды, жолоучуса деп, саугъагъа жаппа-жангы аякъ машина да бергенди.

Бойнакъчыкъ, аякъ машинасына асыры къууаннгандан, нек келгенин окъуна унутханды. Сора, жангы жол жырчыгъын да айта, къууулуп кетгенди ол:

*Темир атчыкъгъа минип,
Чархларын бурама.
Минип темир атчыкъгъа,
Жел этип барама.
Эй-хей,
Эй-хей,
Жел этип барама!*

*Бёрю мени озалмаз,
Къушну да жетерме.
Мени озалмаз бёрю, –
Кюлкюлюк этерме!
Эй-хей,
Эй-хей,
Кюлкюлюк этерме!*

*Айыучукъма, Бойнакъчыкъ.
Менден заукъ жокъду!
Бойнакъчыкъма, айыучукъ.
Атым – желди, окъду!
Эй-хей,
Эй-хей,
Атым – желди, окъду!*

– Аппа, ол Къоянкай къалайда жашайды? – деп соргъанды Ако, аппа тохтагъанлай.

– Орманда деген эдим да, унутупму къойгъанса?

– Орман а узакъдамыды?

– Хау. Не эте эдинг?

– Мен кёп элбер билеме, – дегенди Ако, сую эсенг, сынап кёр.

– Ай хыйлачы уа, аякъ машинанг бар ушайды да, – деп кюлгенди аппа, – экинчисин а не этесе?

– Аппа, ол энди манга гитчеди, аны къалай кёрмей тураса? – дегенди Акочукъ тырман ауазлы. – Кеси да эски болгъанды.

– Тейри, сора жол юйретмей жарамаз, – деп ышаргъанды аппа, – Къоянкай бир аякъ машинасын санга да къызгъанмаз да.

УРГУЙ БЛА ДЕМДЕШ

Акону атасы Асхат тау къутхарыучуду.

– Ата, мени да биргенге ал! – деп къадалгъанды Ако бир эрттенликде атасына.

– Жашчыкъ, бизни ишибиз бек къоркъуулуду, сора сени бергеме къалай алайым? – деп кюрешгенликге, Ако ангыларгъа унамагъанды.

– Быллай бир тилетме да, ала бар, – дегенди аппа да.

Айша, ол оюмну жаратмай, Акону этегине къысханды.

Аппа, Айшаны алай нек этгенин ангылап:

– Къоркъуулу тауда-къаяда болсун, махкемеде уа не боллукъду? Барсын, термилтме, – дегенди аппа. Энди таштау, жер-суу таныр заманы да болады.

Аппагъа жукъ айтыр амал жокъ, Айша жашчыкъны этегинден суймей айыргъанды.

Асхат Акочукъну къутхардашлары бла танышдырып бошаргъа, Минги тауда бир киши тас болгъанды деген къуугъун келгенди.

Къутхарыучу жыйын терк окъуна хазыр болуп, машинагъа мингенди да, Азаугъа тебирегенди. Къанат жол бла Гара башына жетгенлей а, Асхат Акону кафеде ишлеген эгечи Лялягъа къойгъанды.

Ако, мынга дери да Гара башында бола тургъаны себепли, деменгили акъ таулагъа артыкъ уллу эс бёлмей, мудахсыннганды. Ол къутхарыучу жыйын бла барыргъа сую эди.

Ако, уллу терезеден тышына къарап тургъанлай, алайгъа ратрак¹ келип тохтагъанды да, ичинден биреу чыкыгъанды. Ол Ляляны эри Керим эди.

Кафеге кире келгенлей, Акону кёрюп:

– Ако жигит да мындады да! – деп, уллу кишигеча, кьол узатып, салам бергенди. – Кесингми келгенсе?

– Угъай, атам бла, ол бир тас болгъан кишини излерге кетгенди.

– Кел, эригип олтурма да, бир чай-пай ичейик да, мен сени ратракда учурайым.

– Кертими айтаса?! – деп къууаннганды Ако.

– Айхай да! Сенича жигитни мен къалай алдарма! – деп, узун мыйыкъларын бургъанды Керим.

Ратрак, ёрге айланып, къар юсюнде жумушакъ бара, Аочукъ төгерекеге сейир этип къарай, насыплы эди.

Ала «Он биреуленни ышыгъындан» иги да озуп, «Пас-туховну ышыгъындан» төбентин, буздан ачылгъан къая ташланы къатында Ако бир кымылдагъан зат кёргендида:

– Керим, итле бери дамы чыгъамыдыла? – деп соргъанды.

– Угъай. Нек сораса?

– Алайда бир кымылдагъан зат кёрюп, аны ит сундум, – деп, Ако кьолун къая ташла таба узатханды.

– Мен а жукъ кёрмейме.

– Майна, майна!

– Тейри, хау. Биз алайгъа ратрак бла бараллыкъ туюлюбюз, жаяу жетип келейим, сен а аллыма къарап тур, – деп, Керим, аптекасын, саржелени таякъларын да алып, къарелди таба ашыкыгъанды.

Ол къарелди уа тас болгъан киши эди, ратракны тауушун эшитип, жан сакълар адыргыда кымылдаргъа кюрешген киши. Санлары юшюп, аягъындан тебалмай, селешген да кючден эте эди ол поляклы.

Керим Асхатха рация бла селешип, тас болгъан киши табылгъанын билдиргенди. Сора аны сыннган аягъыны эки жанына саржелени таякъларын узунуна салып, тепмезча байлап, курткасыны жагъасындан сойреп келгенди да, ратракга кётюрюп, энишге айланнганды.

¹ Ратрак – бийик саржели трассалада къар теплеген, кюреген машина.

Ако аны толу ангыламаса да, аперимлик анда эди!
Акону юсюнден газетле жазып, радио айтып, эки кюн-
ню ичинде ол сау кыралгъа белгили болагъанды.

Анга барысындан да бек аппасы кыууана эди.

Юсюне жаугъан махтау аны бузмады, ёхтем этмеди.
Ако алайлай Аколай кыалды.

Ол бу ингирде да жомакы юлюшюн алыргъа аппасына
келип турады.

Аппа жазыу этген зарф машинасындан айырылып,
етиучюсюча, кёзлюклерин алгъанды да, жомакыгъа ки-
ришгенди:

– Таш-агъач – онгум-солум.

Кыыйын эсе да жолум,

Жыр айта,

Жыр айта,

Жыр айта, барама!

Кыарынчыгъым ач эсе да,

Макъача, гыур-гыур этсе да,

Жыр айта,

Жыр айта,

Жыр айта, барама!

Мен арып-талып кыалмам,

Мытыр, эринчек болмам! –

Жыр айта,

Жыр айта,

Жыр айта, барама! –

деп, Бойнакычыкы, экинчи жол жырчыгъын айта,
аякы машинасына минип баргъанлай, ташдан ташха се-
кире, ойнай-ойнакылай тургъан Улакыайны кёрюп, тох-
тагъанды.

– Аппа, мени Улакыайымымы? – деп сейир болгъанды
Ако.

– Хау, сени улакычыгъынг.

– Ол кюн мен аны андан табалмай тургъанма сора.

– Сен кимсе? – деп соргъанды Бойнакычыкы.

– Улакъчыкъма, улакъчыкъма,
Жезмюйюз, жезтуякъчыкъма!
Ташдан ташха секиреме,
Тереклени кемиреме!

Мен кийик Улакъайма, сен а кимсе?! – деп соргъанды ол да.

– Кёрмеймисе да, мамурашчыкъма, Бойнакъчыкъ! Сау агъачда менден къарыулу, менден батыр жокъду! – деп махтанганды ол. –

*Бёрюлюге мен кесим жангыз барама,
Эменни да чырпыныча къобарама!*

Билдингми?!

– Танымайма, билмейме,
Билирге да суймейме! –

деп къозутханды аны Улакъай таш башындан.

– Тутуп ташха жагъарма да, билирсе сора!

Бойнакъчыкъ ташха ёрлеп баргъанлай, улакъчыкъ аны, шиш туруп, уруп ийгенди.

– Ой-ой-ой! Ёлтюрюп къоя эдинг да! – деп, Бойнакъчыкъ жеринден кючден къопханды. – Ол башындагъыларын а нелерингдиле?

– Кёрмеймисе да?! Сенича махтанчакълагъа – къылычларым! – деп, былай эрикледиди:

*Батырчыкъды айыучукъ,
Батырчыкъды айыучукъ,
Къоянчыкъдан да,
Чычханчыкъдан да
Батырчыкъды!*

*Кючлючюкдю Бойнакъчыкъ,
Кючлючюкдю Бойнакъчыкъ,
Киштикчикден да,
Кирпичикден да
Кючлючюкдю!*

*Махтанчакъды Бойнакъчыкъ,
Махтанчакъды Бойнакъчыкъ,
Хар кимден да махтанчакъды,
Кесинден да махтанчакъ!
Ма алайды!*

Улакъай, таш башындан секирип тюшгенди да, ойсурай тургъан Бойнакъчыкъны къатына баргъанды:

– Бекми ачытдым? Кёлюнге тиймесин, махтанчакълааны суймейме да, кёрсем – къутуруп къалама.

– Махтаннганмы этген эдим да? Бош алай айтхан эдим. Сен а туююшдюнг да башладынг. Ой, кака-а-ам!..

– Мен а, махтаннган сунуп...

– «Махтаннган сунуп! Махтаннган сунуп!» Ёлтюрюп къойсанг, не этерик эдинг? Мени ючюн сенми танырыкъ эдинг харфланы? Сенми окъурукъ эдинг манга келген къагъытны?

– Не харфла, не къагъыт? – Улакъай жукъ да ангыламагъанды.

– Къара таныргъа келе эдим. Сен а урдунг, туюдюнг.

– Охо! Эндиге дери окъуй-жаза билмей, ненге базаына эдинг? Къумурсхагъа да жетерик туююлдю кючюнг, къарайма да.

– «Къарайма да!» Неме къарайса?! Ёрге-ёрге секир, бал кекир энди, бутуму сындыргъанса. Ой-ой!..

– Болма быллай жизе, – дегенди Улакъай. – Башында догъуранг окъуна жокъду.

«Удуду, удуду», – деген таууш чыгып, Бойнакъчыкъ сагъайгъанды.

– Кимди ол! Биягъы сенми эриклейсе мени?! Тохта бир...

– Угъай, Бойнакъчыкъ, аузумдан сёз да чыкъмагъанды.

– Ол: «Урдум, туюдюм!» – деп къычыргъан мен болур эдим сора?!

Бойнакъчыкъ Улакъайны мюйюзлеринден тутуп, бир жанына атып ийгенди.

– Алаймыса?! – деп, Улакъай бек ачыуланнганды.

– Биягъында кесинг алай эдинг да, манга уа алай болургъа нек жарамайды?!

*Уруп, ташдан атдынг,
Бедиш сёзле айтдынг.
Шиш тура да, ура,
Чыггардынг догзура!
Озуп башлаганса!*

Ол ачыу бла Улакъай, чаба келип, Бойнакъчыкъны ургъанды да, экиси да тёнгерегендиле.

– У-ду Ду! У-ду Ду! Тыныгъыз бусагъат!

Устаз У-ду Ду эди ол а.

– Бош, алай ойнай тура эдик, – дегенди Улакъай.

– Хоу, бош... ойнайбыз деп... – дегенди Бойнакъчыкъ да, кёнчекчигин къагъа.

– Сени бла уа артда сёлеширикме, бусагъатда уа

*Уммочукъну Ургъуйка къапханды,
Жан-жаныуар ары чапханды.
Сиз а былайда жыртыша турасыз,
Зада хоразлача, жулкъуша турасыз,*

ары чабыгъыз! – деп, У-ду Ду учуп кетгенди.

– Къайры?! Къайсы жары?!

– Ызымдан бол! – деп, чапханды Улакъай.

– Зыз-зыз! Къайры талакъ солуу этип барасыз? – деп кюлгенди бир назик ауазчыкъ. – Мен энди былайдама. Иги болду тюбеп къалгъаным.

*Къаныгъыздан тояйым,
Тояйым!
Экигизни да жояйым,
Жояйым!*

– Ургъуйну ауазыды! – дегенди Улакъай, ачыуланып.

– Кёзюме уа бир илин! – деп батырсыннганды Бойнакъчыкъ да.

*– Тюгюгюзге кирейим,
Кирейим!
Керегизни берейим,
Берейим!*

Зыз-зыз, зыз-зыз, – деп кьозутханды биягъы Ургъуйка.

– Ой-ой! – деп кычыргъан Улакъай эди. – Къулагъымдан къапды.

– Ой-ой-ой! Мени да! Къаш башым, ой!

Бойнакъчыкъ Ургъуйканы тутаргъа кюрешгенди, Улакъай ургъуйчукъну уругъа кюрешгенди. Алай кез илинмеген затчыкъны къалай тутхун, къалай ургъун?!

Ургъуйка, бирин къаба да, бирсине чаба, экисини да онгларын алгъанды.

– Кел, суугъа секирейик! – дегенди Бойнакъчыкъ. – Къоярыкъ туююдю, аман къутургъанды!

Улакъчыкъны: «Ме-ме, мен жюзе билмейме, сора уа-а!» – дегени бла тенг: «Ой, кесди! Ой, сойду!» – деген кычырыкъ да чыкъгъанды.

– Ол а кимди? – деп сагъайгъанды Бойнакъчыкъ.

– Ургъуйка кычырады. Губу аугъа тюшген болур.

– Ашама къой! – десе да, Бойнакъчыкъ тэзалмагъанды.

Экиси да Ургъуйканы Губукъанны ауузундан кючден алгъандыла.

Губукъан аны къанын ичсе да, жаны ичинде эди.

– Къалайды къан ичген? – деп соргъанды Бойнакъчыкъ.

– Губуну ауузундан муну бош алдыкъ дейме. Ашасын да къойсун, ызына атайыкъ! – деп кьоркьутханды Улакъай да.

– Угъа-а-ай! Угъа-а-ай! – ургъуйчукъ жилигъанды, жалыннганды.

Дауургъа биягъы У-ду Ду учуп жетгенди.

– Ийигиз да кьоюгъуз. Ургъуйка терслигин ангылагъанд. Алаймды, Ургъуйка? – деп соргъанды ол.

– Зыз-зыз-з-з, зыз-зыз-з-з, ангылап турама. Ийигиз да кьоюгъуз.

Ургъуйка, жилий-жилий, учуп кетгенди, У-ду Ду уа, Бойнакъчыкъгъа бурулуп:

– Бойнакъчыкъ, бу этгенинг неди? Бир халгъа сыйынмай къалдынг да! – деп къутургъанды.

– Устаз У-ду Ду, аллай бир мен не этгенме да? – дегенди Бойнакъчыкъ, башын жула.

– Этгенинг а олду: сау эл сени излеп, жетмеген жери кълмай айланады. Алай этерге жараймыды, ы-ы-ы?

Бойнакъ мамурашчыкъ баштёбен болуп, бурунун тарта суюеле эди.

– Хайда, аллымда тебире! – дегенди У-ду Ду, – жарлы ананг жилип ёледи.

– Устаз У-ду Ду, анама жарсыма дерсе, Алтынай шу-ёхчугъума тюбеп, терк окъуна кълайтырыкъма.

– Угълай, ананг эркин этсе, алай барырса, энди уа юйге тебире.

– Устаз У-ду Ду, кълайтханымлай, школгъа жюриуп башларгъа сёз береме, бу жол а мени барма кълый, – деп жалыннганды Бойнакъчыкъ.

– Кертими айтаса, – деп кълуанды устаз У-ду Ду, – угълай, кетими айтаса?!

– Кеппе-кертти айтама! – деп тирилгенди Бойнакъчыкъ да.

– Бар сора. Мен а, жетип, анангы жапсарайым, – деп устаз У-ду Ду тауушсуз учуп кетгенди.

– Ана, аначыгълым, – деп мудах болгъланды Бойнакъчыкъ, У-ду Ду кетгенлей.

– Ме-ме-ме-е, Бойнакъчыкъ, нек мудах болдунг? – деп соргъланды Улакълай. – Биз аллай огълурлу иш этгенбиз, кълууаныргъла керекбиз да?!

– Анама тансыкъ болуп, – дегенди Бойнакъчыкъ, сора башын ийип, – мен аны кёл кълыйнагъланма.

– Мени уа балтуз гыртым барды, кел бирге ашайыкъ, – дегенди Улакълай, Бойнакъчыкъны кёлюн ала.

– Кълайда?! – деп тирилгенди мамурач.

– Хуржунумда.

Журчукъ кёнчек хуржунчугълундан бал туз гыртчыкъ чыгъларып, аны эки этгенди да, уллурагълын Бойнакъчыкъгъла бергенди. Алай Бойнакъчыкъ, юлюшюн терк окълуна кълабып, журчукълну юлюшюне къларап тохтагъланды.

– Ма, муну да сен аша.

– Кесинг а? – дегенди Бойнакъчыкъ, арсар бола.

– Мен... мен быллай гыртладан ючюсюн ашагъланма!

Улакъчыкъ ётюрюк айта эди. Шуёхун алай ач болуп кёргенинде, юлюшюн ашаргъа кёлю бармагъанды.

– Аша да къой, мен а кёремисе, къалай тоюп турама, – дегенди ол, быдырчыгъын кёпдюрюп.

– Шуёх деген – балдан татлы.

Жашауунг болур къууатлы.

Татлыракъ болур балынг да,

Тынчыракъ болур жолунг да!

Шуёх асланнга да керек,

Шуёх къояннга да керек.

Улакъчыкъ мени тенгимди!

Манга сукъланмазлыкъ кимди?! –

деп жырлагъанды Бойнакъчыкъ а.

– Ингир болгъанды, кече къалыргъа бир таша жер излейик, – дегенди Улакъай, – Бир аман абирекле жайылгъандыла да, бизни тутсала, биширип, ашап къоярыкъдыла.

– Сора сакъ болайыкъ, – деп, Бойнакъ бир деу терекни гырынына ёрлеп, Улакъайны да ары миндиргенди.

Эрттенликде уа кийик Улакъай:

– Бойнакъчыкъ, Ако тенгим мени излей болур, энди мен барайым, – дегенди, – ол къайдагъымы билмейди.

– Улакъай, да бар сора, алай мени унутуп къойма. Энди келсенг, Зауукълугъа элтирме, – деп ашыргъанды ол жангы шуёхчугъун.

– Къалай батырды мени Улакъайым, къалай чёрчек, къалай чомарт! – деп къууанганды Ако. Сора, тышын арытып, анга кампет бергенди. Улакъай а, кампетни асыры жаратхандан, къагъытын да ашап къойгъанды.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин,
КъМР-ни къырал саугъасыны
лауреаты

Ана тилит - тайларымы кьадай ташы,
Насыбымы, натысымы сыйлы башы

РАХАЙЛАНЫ Аминат

АНА ТИЛ

Ана тил – байлыгъыбыз
Къалыубаладан келген,
Эм багъалы хазнабыз
Миллетни миллет этген.

Анабызча – асыулу,
Кюндюз – кюн, кече уа – ай,
Хар сёзю, хар айтыуу –
Жюрекге жау жакъгъанлай.

Он юч жылны ичинде
Таула, басханча туман,
Бир сёз эшитмей тау тилде,
Болдула бушуу-бушман.

Бюгюн а тау элледен
Сабийлеген анала,
Сёлешип орус тилде,
Шо не таба болурла?

Сабий садлада да хал
Ма алайды, жарсыугъа,
Иш былай барса уа, халкъ
Болур тилсиз къалыргъа.

Ананыча багъалап,
Сёлешсек ана тилде,
Окъусакъ газет, китап,
Жашар миллет ёмюрде!

ТАУЛУНУ ЮЙЮНЕ ЭКСКУРСИЯ

Билемисиз, сабийле, малкъарлыла
Эртте-эртте къалай жашагъандыла?
Къаллай юйле салгъандыла жашаргъа?
Ненча жюз жыл бола болур алагъа?

Да келигиз, жолоучула болайыкъ,
Ата-бабаларыбызны жокълайыкъ,
Атланайыкъ биз алагъа къонакъгъа,
Тюз баргъанча бир сейирлик жомакъгъа.

Таулу ташсыз болмагъанды ёмюрде.
Хар бир ташны ариу салып бир бирге,
Таш устала ишлей эдиле журтла,
Ёмюрледе оюлмайын турлукъла.

Эшик ачып, босагъадан атласанг,
Салам берип, тегерекге къарасанг,
Сен кёрлюксе эркин, таза отоуну
Ортасында сел жаннган сыгын отну.

Ташла отну ариу алып къуршоугъа,
Тютюню да ёрге ожакъ бла чыгъа,
Уллу къазан асылгъанды сынжыргъа –
Ма бу затха айтадыла – от жагъа.

Бу отоуну төрюнде уа – тыпыр таш.
Сыйлагъанды аны мында къарт эм жаш,
Ёлюмсюзю учхунунг ол заманда –
Тыпыр ташынг сууумайын тургъанда.

Кийизле бла жасалып къабыргъала,
Чырдыны да тутуп орта багъана,
Жанлары бла орналып чигинжиле,
Тепсиде уа – лёкъум, айран, жёрмеле.

Онг жанына, сол жанына – эшикле:
Аппа, ынна, ата, ана, сабийле.

Толу юйюр жашайды мында алай,
Намыс берип, гитче уллуну сыйлай.

Жашлары уа юйленирге кёлленсе,
Келечиле иш тохтатып келселе,
Юй тамата этгенди анга оноу:
Къошхандыла юйге энтта бир отоу.

Ма, сабийле, таулуланы журтлары,
Былай эди кюн-кюнде турмушлары.
Ала – бизни ата-бабаларыбыз,
Аладыла бизни тамырларыбыз.

ТУРНАЛА

Ингир ала кём-кёк кёкню сайында
Турна жыйын тизилишип барады,
Бата тургъан кюнню таякъларында
Аны жолу – кыбыла жанынады.

Жыйын башчы, къолгъа алып оноуну,
Турналаны эки ызгъа тизгенди.
Ол биледи арсарсыз солну-онгну,
Барына да гезетчиди ол энди.

Барадыла, къанат къакъгъандан арып.
Къайдан? Къайры? Не жерледе къонарла?
Адамланы жарсыгуларын да алып,
Жюк этип элтипми бара болурла?

Турналаны «къырыуларын» шургулу
Мухажирлик жырланыча эшитеме.
Ашырама, къол булгъай, кёлюм толуп:
«Ахшы жолгъа! Сау жыйылыгъыз!» – дейме.

ТУУДУГЪУМА

Эрттенликде жашчыгъымы
Уянган заманчыгъы,
Топал къолчуклары бла
Кёзлерин уугъанчыгъы.

Сора, мени кёргенлей,
Жарыкъ ышаргъанчыгъы,

Боюнумдан къаты къысып,
Ой, къучакълагъанчыгъы!

Сабий тылпычукъ ура
Чачындан, бетчигинден,
Жаным къууанчдан тола
«Амма» дегенчигинден!

Дунияда андан уллу
Насып къайда адамгъа!
Къор болайым бучукъну
Бизге берген Аллахха!

ТАУЛУ ЮЙЮРДЕ

Бюгюн танышларымда
Мен болгъанма къонакъда.
Бир ариу таулу юйюр –
Юч тёлю толу юйюр.

Алакёз сабийчикле –
Тюз пиринч бюртюкчюкле.
Ала бла жубана
Уллу ата бла ана.

Келинлери аш юйде
Бизге шапалыкъ эте.
Жаулукъчугъу – башында,
Аш-суугъа – кёолу уста.

Тюбюнде – машинасы,
Сабийлени атасы
Ишден келди юйюне,
Бу ариу юйюрюне.

Бир бирни этип ийнакъ,
Бардырадыла ушакъ,
Алай мен бу юйюрге
Аз эшитдим сёз тау тилде...

ЖАНГЫ ЖЫЛГЪА АЛГЪЫШ

Кёп ахшылыкъ тилейме
Жангы жылда халкъыма,

Кийик саулукъ тежейме
Гитчеге эм уллугъа!

Багъалы таулу халкъым
Кюнден кюннге кёп болсун!
Бушуубуз аз болуп,
Сабий саны кьошулсун!

Аллах бизни тау миллетни
Энди онгуна бурсун,
Жашап тургъан жерибизни
Кесибизге буюрсун!

Аталагъа, аналагъа
Кеси аллай эс берсин.
Хар юйюрге кюн сайын да
Ёз тилибиз эшитилсин!

Бизни алан миллетибиз
Жумдурукъча бирлешсин!
Хар таулу да ана тилде
Ёхтемленип сёлешсин!

Намысыбыз, насыбыбыз
Болсун бийикден бийик!
Жюрекледe ийманыбыз
Къаты болсун къурч кибик!

Еремеев Сергей Владимирович 1981 жылда 30 июльда Моздокда туугъанды. 1998 жылда орта школну бошاپ, ол Моздокда механико-технологический техникумгъа киреди. 2004 жылда уа Москвада экономика бла правону академиясын бошайды. 2001 жылда 25 майда ол, аскерге чакъырылып, анда аскерни темир жол бѐлюмюнде къуллукъ этгенди. 2005 жылда Сергей лейтенант чынны алады.

Еремеев С. В. офицер чында тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлегенди. 2018 жылда анга подполковник чын бериледи. Еремеев Сергей Кишиликни ордени эм да майдалла бла саугъаланганды.

Еремеев Сергей 2016, 2017, 2019, 2021, 2023 жыллада Минги таугъа чыккыгъанды.

2018 жылда Сергейни малкъар халкъгъа аталгъан «Свет Балкариш» деген биринчи назму китабы чыгъады. 2019 жылда – «Карча – вождь свободных» деген поэма, назму жыйымдыгы, 2020 жылда уа – «Абдулхалим Ольмезов: путь к вершине Эвереста» китабы. Арт заманда Сергей тауча да жазады.

МАЛКЪАР БЛА КЪАРАЧАЙ

Къар жауады,
Адам айтады:
Малкъар бла Къарачай – бирге.
Таулуну – чыраны,
Таулуну – къаялары,
Таулуну – бораны.
Махтау сизге!

Жауун жауады,
Алам айтады:
Малкъар бла Къарачай – бирге.
Таулуну – жери,
Таулуну – сууу,
Таулуну – хауасы,
Махтау сизге!

Кюн тиеди,
Алам сѐлешеди:
Махтау адамларыма!
Махтау Малкъарыма!
Махтау Къарачайгъа!
Жюрегимде эки къанатыма...

Николай Витальевич Морозов, бизни жерлешибиз, 1966 жылда Бабугент элде тууганды. Аны сабий жыллары да мында ётгендиле. Ол тауча уста сёлешеди. Николайны айтханына кёре, Псковда Огъары Малкъардан, Хасаниядан, Къашхатаудан келип, таулула ишлейдиле, ол ала бла байламлыкъ жюрютеди. Николай отпускунда Огъары Малкъаргъа, Чегем ауузгъа келмей кгалмайды. «Манга дуня башында сабийлигим ётген малкъар элледен баггалы зат жокъду», – дейди ол.

Николай Морозов – Псков областьда Суд департаментни управлениясыны башчысы, юстицияны 1-чи класслы кырал советниги – 2016 жылда суд системаны айнытыугъа уллу кыйын салганы ючюн, «За усердие» деген 1-чи даражалы белги бла саугаланнганды.

Николай Морозов фахмалу адамды, поэзияны кёлю бла сюеди, жырла бла назмула жазады. Аны «К горам», «Скучаю», «Балкарский свитер», «Письмо к другу», «Орлу», «Горное село», «Безенги», «Скалам» деген назмулары аны бизни жерибизге, адамларыбызгъа суймеклигин ачыклайдыла.

ХАЛКЪЛА АРАСЫНДА

Саны бла кёп халкъла жашайдыла жерде –
Дуниягъа айтылгъанла, алай желде
Кимден да бек чыдай келген, саны бла аз
Болгъанлыкъгъа, анга бир кюч да къарымаз.

Бирге ушамайды хар къар хапу кышда,
Ушамайды хар халкъ, башхады сагъышда.
Бийик аты таурухладача айтылгъан,
Малкъар халкъыды мен башым бла батылгъан.

Чегиди беш аууз, беш тау эли анга,
Деменгили Кавказ кёпюр эди тангнга.
Намыс да, сый да тёгюлдю тауларына,
Сюеме мен да къошулсам тангларына.

Мени да къолумдан келген онгум болса,
Ётген муратларым да бир кюн бир толса,

Жарыкъ жырла жазарем, Малкъарым, санга.
Къайда болсам да, жашынга мени сана!

Къайсы халкъны да барды жорча тереги...
Алгъа уа беш, артдан алты бла төрт, эки...
Биледи бу тарихлени хар ким иги;
Мында – таулуланы сыйы, бийиклиги...

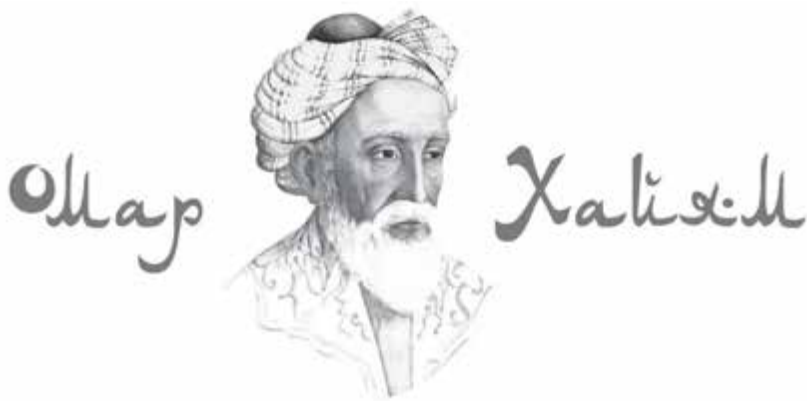
Билемисиз, къалай насыпды таулада
Туууп ёсген, лячинча, төр уялада;
Жырла бла сёлешген миллет бла жашагъан,
Бирге аны бла туз да, дам да ашагъан!

Туман чарслы жууургъанын къаялагъа
Къаплайды, къысылады тенгча алагъа;
Байлау бола эрттегили жаралагъа,
Къартларында жүрек жара аралагъа.

Кёкюрекни къысып тургъан ачыуланы
Этерча сел дарман а жокъ – билдим аны.
Алай чагъадыла гюлле къаялада,
Алгъын боран болгъан эсе да алайда...

Таза къагъыт болалмагъанча къаламсыз,
Болалмайды накъут Кавказ да Малкъарсыз.
Мен саума, тенгим, бил, Малкъар болгъан къадар.
Малкъар болгъан къадар, манга насып да бар...

РУБАИЛЕ

Рубаи деп неге айтабыз? Неди аны магъанасы?

Биринчиден, ол назмуду, тюзюрек айтханда, төрттизгин. Бу сёз кеси да арап тилден кёчюрюледди, **Рубайиат** – төртленнген деген магъана бла. Тауча, кесибизча айтханда, ол кепди. Юйню ишлеген заманда саманла этерге кеп керекди да, ма ол кеп назмула бла алып къарасакъ, оюмну, акъылны, не билейим, сезимни къысха терен келтиреме десенг, назму кепге санаргъа боллукъду. Назму жазууну рубайи шаркъда эм белгили формасыды төрт тизгинден къуралады. Къуралгъан да эки эки тизгинден жарашдырылады, хар биринде да (ол эки тизгинни) оюм айтылып бошалыргъа керекди. Ол эки тизгинлеге бейт дейдиле.

Шаркъ халкълада рубайи назмуну ёлчемиди. Эм алгъа бу къайда чыккыгъанын бир киши да ачыкъ, кесгин айталмайды, аны юсюнден бюгюн да уллу даулашла барадыла. Бир къауумла, араплыланы рубайи бла бир деп бир байламлыкълары жокъду деп айтыргъа кюрешедиле. Сёз ючюн, Иранны халкъ чыгъармачылыгъында, аны фольклорунда табадыла бу тукъум назму жазууну адетлерин.

Персли поэт Катран Тебризи XI ёмюрге былай айтханы болгъанды: "Рубайини къурагъан Рудаки болгъанды, араплыланы

мында бир тюрлю бир жумушлары жокъду. Быллай назмула алагъа келген этгендиле деп да чертгенди". XX ёмюрде уа белгили полякы алим Т. Я. Ковальскийни айтханы уа буду: «Рубаи башха анга кёре назму жазгъан формала бла (кепле бла)... XI ёмюрде бир киши да сакъламай тургъанлай, ары дери болгъанмыды бу болмагъанмыды арап не да фарс адабиятлада алыкъа айтылмагъанды». Алимлени асламысы бир оюмгъа келгенлери былайды: рубаи эртегили фарсны халкъ чыгъармачылыгъындан келеди, шаркъ адабиятланы жангы жетишимлери бла байыкълана. Рубаи он эки жикден – хар тизгини, ААБА уа – ушашлары (рифмалары), макъамы уа – пятистопный ямбды.

Къарачай малкъар фольклорда да тубейдиле рубаи бла айтылгъан оюмла, сёз ючюн:

*Минги тауну эки чыммакъ башлары,
Земзем сууу, дайым жаухар ташлары,
Къарачайны, Малкъарны шам кызылары,
Ташны сыгъып, суу чыгъаргъан жашлары.*

Мында он бир жик барды да хар тизгинде дерикле да табылырла, ол тюздю, алай бизни халкъ жырларыбызны асламысы бу халда жырланадыла. Юлгюле келтирейим: «Мисирбийге сен бар, мен бар болдула», «Гапалайну ёлтюрдюле, сойдула», анга кёре да, кёп халкъ жырларыбыз. Ол а бизни къарачай-малкъар тилни деген ёз жолу, ёз макъамы, ёз айтыулары барды оюму не аз да магъанасын тюшюрмей айтыргъа, эде сакъларгъа...

Рубаи халда жазгъан эм белгили, эм алчы поэтледен бири, кимни да ишеги болмаз, ол Омар Хаямды. Аны жашауну, суймекликни, адамны жутлугъун, кючюн, къарыгусузлугъун, чомартлыгъын ойлап айталгъаны жаш тёлуге насийхат этгени окъуна ёмюрлени теренинден бизге дери келгени рубаилени хайыры болур деп да келеди бирде кёлюнге. Аланы хайырлары бла къысха, кесгин, эсингде тюррелип къалырча бериледи жууап дуния адамны аллында салгъан хар бир соруугъа да. Къайсы соруугъа да жууапны тизгин аралада табаргъа боллукъду, аны себепли назмулагъа жүрегинг бла къысылып окъургъа керекди. Омар Хаямны ана тилибизге кёчюргенле Къарачайда, Малкъарда да бардыла. Энци китап этип да чыгъаргъандыла. Бегийланы Абдуллах белгили поэтди. Ол Нарт Эпосну да кеси ангылагъанча сюрмелеп чыгъаргъанлай турады, татарлыланы «Идегейлерин», Пушкинден башлап, кёп белгили поэтлени тилибизге кёчюргенди. Бу жол Абдуллах Омар Хаямны тилибизге буруп, алай келгенди. Биз аны, багъалы окъуучула, Хаямны къаллай бирге дери таулу болгъанын кесигиз ойларсыз деп, Бегийланы Абдуллах кёчюрюп, аны бир къауум назмусун беребиз.

* * *

Чыгъармачылыкъ бла, артыгъыракъ да адабият бла кеслерин байлагъанлагъа, кёлде, эсде да бютюн къалырча, энтта да бир рубаи халда жазылгъан бир назмучукъ жазаргъа кюрешгенме, ол былайды:

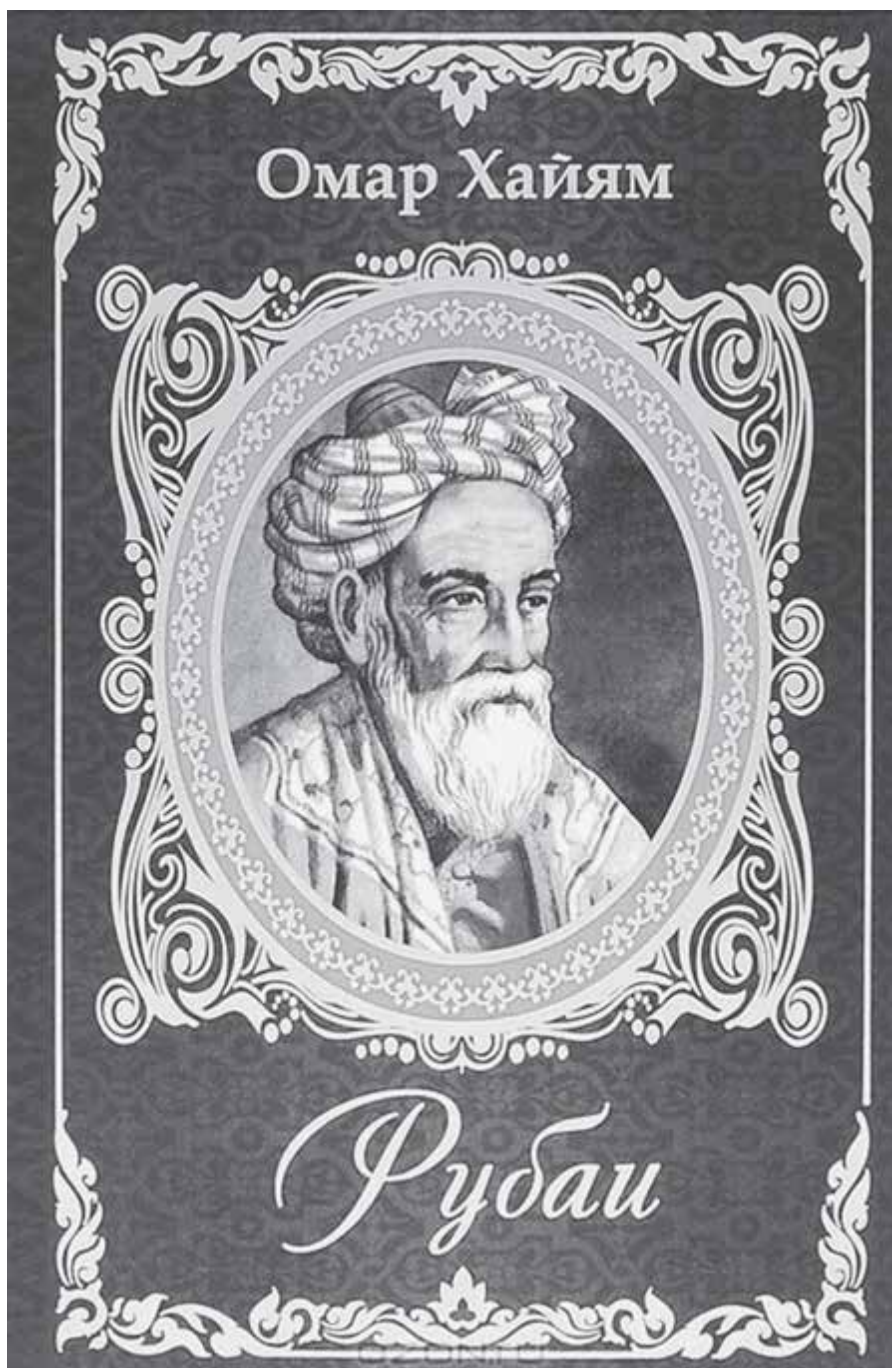
*Айтылгъаннга, сагъыш этип, эсин бёлсе,
Къайсы къажау да – тенг, айып этмез, ёлсе.
Окъуучугъа дагъыда барды бир сёзюм,
Сиркиу жашчыкъ акъыл жыяды, туююлсе.*

Бизни төлюбюз туююле, сопакълана келген төлюдю, аягъыбыз-кёолубуз ачып угъай, жазылгъан назмуланы, хапарланы юсю бла, тырман эшите, аны ючюн сёзге бютюн синге, ёсгенбиз. Бусагъатда уа ким къалай суйсе алай жазады, бир къауумла сёзню ёз жери болгъанларын ангыламайдыла. Хунагъа жарашмагъан таш болса, ол хуна кеч эртте болса да, оюлгъуна бир деп бир ишек да жокъду. Назмуда да, сёз жеринде болмаса, оюм да, сезим да, макъам да муратларына жеталмайдыла, аны себепли алгъыннгы жаш жазуучула бла семинарланы къайтарыргъа керекди. Чурукъчу чурукъ ишлерге юйренмесе, ким келликди аны аллына. Назмучу да назму жазаргъа юйренмесе, ким келип тынгыларыкъды анга? Ол насийхат сёзюм болсун жашлагъа. Кёчюрмечилик иште бютюн да эсленеди поэтни усталыгъы не да кёолайсызлыгъы.

Бегий улуну Омар Хаямны юсю бла керти ишинден ана тилибизде тынгылы дерсле алыргъа боллукъбуз. Окъуучу уа энди ангылар къайсы рубаиди, къайсы уа төрттизгинди. Бегийланы Абдуллахны уа «Минги Таугъа» ийген къыйынын, не аз да тюрлендирмей, кесини ал сёзю бла басмалайбыз.

«Минги-Тау» журналны төртюнчю номеринде муну аллында китабында биз япон хокку, танка къалай жазылгъанларыны юсюнден айтып, юлгюле да келтирип, П. Хатуну бир къауум назмусун берген эдик. Мындан арысында биз окъуучуланы башха тюрлю формала бла да шагъырей эте турургъа мурат этебиз.

ДОДУЛАНЫ Аскер

*Дуния поэзияда Омар Хайям ким болганын айтыр керек-
лиси жокъду. Аны жазгъанларын кёчюрюп да, эниклеп да, уша-
тып да кёп кёп тюрлю чыгъарма жазгъандыла, ол санда
бизни шайырларыбызгъа дери да. Бу да аллай бир тюрлюсюдю.
Тюзюнлей кёчюрмеле дерча да туююдю, Омар Хайямсыз бо-
лаллыкъ затла да туюул эдиле. Ол себепденди «Омар Хайям
айтдыргъан тизгинле» дегеним. Узакъ ёмюрледен бизге жетген
ауазы...*

Абдуллах БЕГИЙ УЛУ

ОМАР ХАЙЯМ

1

Бир терезеден къарап экеу да...
Бири кёргенди быжмылдыкъ, балчыкъ,
Бири уа – кёк кырдык ургъан жарчыкъ...
Жаз башы къымылдагъан кёкню да.

2

Аллах, биз туугъунчу хар кимни
Мангылайына жазгъанса хар кюнню.
Бошму кюрешдим тюрленирге,
Аллай къарыуу да бар кимни?

3

Бир къара, маржа, бу сейирге:
Шагъатха сюелгенча сынла...
Мен кетгинчи къайтмаз сибирге,
Сыйларыкъ эсенг – бюгюн сыйла!

4

Таймайды тал терек суу жагъадан,
Мен да – чагъыр гёгенни жанында...
Атмайма бир да къыйын кезиуде,
Сатмайма бир да. Турур кёзюмде.

5

«Къой, ичме, Хайям!» – дейдиле манга.
Да ичмей да къалай? Булбул анга –
Ол ичгеннге ача эсе ичин,
Гюл не зат айтханын да тюлпаннга!¹

6

Гюлден ийис ангыламаз бири,
Бири хансдан дарман эте билир.
Бир сом берсенг, унутмайды жарлы,
Берсенг да жанынгы – билмез барлы².

7

Ай, жерде тынчлыкъ болса эди уа!
Ай, кёрде тынчлыкъ болса эди уа!
Жаз башы кырдык бла тирилсенг да,
Не аякъ, не чарх басар эди уа!

8

Бумуду жашау – сатау-алыу, базар?
Тенг да жокъ мында, тенглигине базар.
Ышарып къара итни да кёзюне,
Ышарырларын излеме кесинге.

9

«Ичгичи иймансызма» – салах
Таргырлай, жазгъаным да палах.
Мени бир жараусуз топуракъдан
Ийлеген а болурму Аллах?

10

Жарытаса жерни, болуп танг,
Жаудураса сууну булутдан.
Жокъну бар этиучю Аллахым,
Къутхарсанг а мени бу отдан!

11

Бу отха ушагъан бу сууну,
Къууанчха буруучу бушууну,
Чыгъарсанг а бери гумудан³,
Тойдурсанг а мени гумулдан⁴!

¹ Т ю л п а н – тюрк сёздю, гюлханий деп да жюрюйдю.

² Б а р л ы – бай адам.

³ Г у м у – аш-суу тургъан жер.

⁴ Г у м у л – ичги, бозаны сюзюгю; квас.

12

Ийнанма ол ариу сёлешгеннге,
 Ол сёз илляуланы юлешгеннге.
 Ийнан – ол дауурсуз, даусуз, жалсыз
 Ариу иши бла кюрешгеннге.

13

Кёзде турсанг – кётюрмеген бирле,
 Юйде турсанг: «Бу нек букъгъанд?!» – дерле.
 Игисагъан, шо быланы таньмай,
 Жангыз бир кюн жашар эди жерде.

14

Шапа, жаным, теркирек, узат!
 Жюрекге хошлукъ берген бу зат –
 Ёмюрде сатмаз, атмаз тенгин,
 Тенг атып жибермесе узакъ.

15

Шапа, къуйчу теркирек муну,
 Жарсыуну жанын алыр ууну,
 Харамны, къарангыны жуууп,
 Жюрекни жарытырыкъ сууну!

16

Айтайым санга амал – сюерча,
 Ким да къууанып санга тюрберча,
 Муслийман, чууут¹, орус деп турмай,
 Барын да махтап, сыйлап бир кёрчю!

17

Да бумуду жашау деген – бири
 Бирин бууа, ёрге чыгъа кири?..
 Мында халны алдан билген болса,
 Кесин суйген келмез эди бери.

18

Бу киши, ол деп аты айтылгъан,
 Таймады, мен керекде, къатымдан,
 Азмы кюйгенме салам отуна...
 Энди уа бермей салам окъуна...

¹ Чууут (къарач.) – чюйют.

19

Шапа, келтирчи, энтта тамдырчы,
Этчи бизге сукъланырча кѳрген.
Ариучукъ, алчы, шуу деп кълалгъынчы,
Чын аякъ сен болуп, мен а – гѳген.

20

Ышаныр адам кълалмады дейме,
«Ышаныр адам кълаллайды?» – дейме;
Сау ёмюр жашап, билмей барама,
Бир да кѳрмедим аллайны, дейме.

21

«Аны да бир кѳр дарманнга,
Муну да бир кѳр дарманнга», –
Деп турмай саусуз чагъымда,
Жюзюм суучукъдан бер манга!

22

Ёлсем, аны тилейме къладардан:
Чагъыр ийис урсун деп кълабырдан,
Жаным бла озуп баргъан факъыр,
Манга кълайтып, болурча кълалырдан.

23

Жашха гюнях эсе чагъыр тартхан,
Да сонгура сууапды де кълартха:
Кѳзню жумуп ачхынчыннга кетер да.
Киши да: «Кълайт!» – деп чакъырмаз артха.

24

Телиле ичинде сен да бол бир тели,
Тели-мелиле сѳлеширча тилинг,
Алайсыз сени эл сѳзлюгю этерле,
Бир итге чыгъарып атынгы да, тейри.

25

Билемисе, адам кълалай жазыкъды,
Аны киши да айталмаз жазып да.
Жокъдан жаратылып, келир да бир азгъа,
Жашайма дегенлей, кетеди кълайтмазгъа.

26

Махтау, байлыкъ шо не азчыкъ да, Неме,
Акъылынга акъыл кѳошмаз, билеме.

Сен байлыкъны бир жалчысы, къулуса,
Андан къутулмай: «Мен азатма», – деме!

27

Къастым бар – къатыма жууукъ да къоймаздан,
Нафсым а – боюнумдан бууупду, тоймаздан.
Аллах, сен жазгъанланы этдим да барын –
Къызарып тура бетим да, жоймаздан.

28

Брысхыны, малны-мюлкню жыя кетип,
Ахырында, кёр, не кюннге къалдынг:
Топурагъынгы къазып, ийлеп, аякъ этип,
Чагъыр тарта тура эди къанлынг.

29

Залим эдим, дуня титиретген бир хан,
Жашау чархын къалай суйсем – алай бургъан!
Да бюгюн а ичгичиге чагъыр аякъ болуп,
Сыйлы атым саякъ болуп тургъан!..

30

Бу ичгичи кюнден жети гёген басып
Тургъанды зауаллы: «Ма буду, – деп, – насып!».
Кеси уа бош бир топуракъ кьошун эди,
Да ууалды, битди, харип. Къоншум эди.

31

Кёк къыртиште чагъыр тарта кечге дери...
Молла уа: «Ай, гюняхды, жаш, ичген!» – деди.
«Кечир...» – дедим да, бир ауаз а: «Къоркъма, тарт,
Гюнях этген – сени ишинг, кечген – мени...»

32

Жалан да олду, ол, ушакъ нёгер манга,
Мен жанымы окъун берлик болдум анга,
Хоу, олду, ол къууанчынгы да кётюрген,
Болушурукъ да – ол кыйын кюнде санга!

33

Жюрегинги ачып кюрешме жахилге,
Инжи-жаухар чачып кюрешме жахилге,
Къызгъанч бол, къырс бол, ким экенине къара,
Ачхычларынг бла ийлешме жахилге.

34

Бу тюн, бу кюн да – бир аякъ чагъыр ючюн,
Дуня мюлкюн да – бир аякъ чагъыр ючюн,
Махтау да, сый да, юй да, кюй да, хаух жаным да –
Ма ол бютюн да – бир аякъ чагъыр ючюн.

35

Алгъыш да айтылсын, чагъыр да ичилсин,
Айны да къой батма, чыракъ да ёчюлсюн.
Сени бла къарангы кече да – кюн кибик,
Ушакъ да этилсин, гюнях да кечилсин.

36

Сыйлы атынг тергелмеди затха.
Келип, гуппур болуп къайтдынг артха,
Тырнакъларынг, жыйырылып, туякъ болуп,
Аякъларынг, къайырылып, таякъ болуп...

37

Къарт айтады, жаш кетген кюн атланып:
«Эсингде тут, балам, быллай затланы:
Эшитмей, кёрмей, ауузунгу къысып турсанг –
Къулагъынг, кёзюнг, тилинг да сакъланыр».

38

«Энди ёмюрде салмам деп тилиме! –
Ненча ант-къыран этгенсе, тенгим, не?
Антсыз, неди бу? Жараймыды алай?!»
«Жаз къайтып келген кюн ичмей а къалай?!»

39

Жюрегим, аман чёкгенсе, не этейим?
Артыкълыкъ, азап чекгенсе, не этейим?
Энтта да мында неле кёрлюгюнгю,
Аллахым менсиз чертгенди, не этейим?

40

Къулмамы, ёзденми не бир биймеми –
Ким болгъанымы кесим да билмейме!
Сен а билаллыкъ эдинг мени къайдан?!
Билмегенлигим, тутханд да, иймейди.

41

Нек деп кюрешесе, уо иймам жарлы,
Къуу жаннетинге ашырыргъа жанны?

«Тарт андан эсе бу чагъырдан!» – десенг а:
Жокъду къолундан келмез заты аны!

42

Бу жюзюм сууун аякъ-аякъ ата,
Мен къоркъмаз болдум – жанарыма артда.
Сен къоркъ, ичмеучю, къургъакъ сен, къуу сен –
Дуу деп къалыргъа ол жаханым отда!

43

Жатадыла сырт башында кертиле,
Атлары да къара гыйыгъа кертиле.
Жашау байрамда ол ичер сууларын
Бизден алгъаракъ тартаракъ кетдиле.

44

«Гюл чакъгъанды, гюл!» – деп билдиреди жаз.
Къуйчу, гюл чакъгъан кюн ичмей жарамаз.
Къой бу жаханым, жаннет деп тургъанны!
Бюгюн ичмеген ёлсе да жарымаз!

45

Ай, медет, зыраф озгъанды жашауум,
Къуу болгъанды, суу болгъанды ашауум,
Этмедим да, Аллах, сен айтханланы
Борбайларымдан алгъанды оу-шауум.

46

Аллах, бир кюн бир, керти болуп тюшюм,
Кесими танымаздан, кырты болуп ишим,
Аллынгда тобукъланып бир къалмагъа эдим,
Чагъырым, чалмам да къолумдан тюшюп!

47

Ол кенгинг эсе, заманынгы ашырма,
Ол тенгинг эсе уа, сырынгы жашырма.
Не да эт, къалай да бол, жалан да
Баш урмаз адамынга баш урма.

48

Уручу тонай уручуну – алайды
Бу дуния. Кючлю къарыусузну талайды;

Акъялман – сыйсыз, тели сыйлы болады,
Бу – тюзлюк кемелени жутхан долайды¹.

49

Ай медет, жашлыкъ китап да бошалдымы?
Жаз башын, кюзюн да энди кыыш алдымы?
Билмедим: бу къаллайла, бу къачан кетгенин.
Ол жарыкъ булбулуму да кыуш алдымы?

50

Аллах, негерим, шохум болуп къалгъанса,
Жахилле бла ушакъ этдирме ансы,
Сау жюз жыл жансам да жаханым отда,
«Нек атдынг бери?» – деп, сёз айтмам артда.

51

«Намысын сатханды», – дедигиз – алайды, хау,
«Гюняхха батханды», – дедигиз – алайды, хау,
Бир да аямай айтыгъыз къалай да, хау, –
Кесими билеме... Бетигиз алайды, хау.

52

Кыяма айланганда, ахырзаман келип,
Кёк да оюлуп, дуния кыырылгъанда, ёлуп,
«Жаратхан, – деп, жабышып этегине, –
Мен сорурма: «Айтчы, бу ишинг неди, не?!»

53

Кеч, Аллах, мени бу ичген суууму,
Айланмайды, тартмасам, чырт солууум.
Была уа манга «ичгичи» деп!.. Къалырма
Динсиз кыауумну аллайла сунууу?!

54

«Сел эт ичгени!» – деп сагъынма бирчик да,
Керекмиди ким шо къалай сунууу?
Ичгенме, ичеме, турлукъма ичип да
Ахыр тауусхунчу ичер суууму.

55

Сен халкъ ичинде беишлейсе мени,
«Саякъ, ичгичи», – деп шишлейсе мени.

¹ Д о л а й – океан.

Мен аллайма, хоу, алай сен а, кесинг?..
Алай айта, не зат ишлейсе, нени?..

56

Эсли сёз алай бек тергелмей мында,
Жюрек да жана тургъанда жалында,
Кёмюлмей да не этгин чагъыр ичине:
Андан сора жокъ эсе от ёчюрген!

57

Ариу, акъыллы деп къарамай, жерге
Кёмесе. «Бу не къылыгъынгды?!» – дерге
Болалмайбыз биз харипле. Жашаудан
Уртлам да этгинчи, сугъаса кёрге.

58

Башынг – башлыкъда, аягъынг – чабырда,
Жюрек дарманынг а болур чагъырда,
Да олду, тенгингча, чёгюп биргенге,
Сени жапсарлыкъ да къыйын чагъынгда.

59

Дарманды мудах жюрекке бу чагъыр,
Татлы бир тенгингча жаяр къучагъын!
Сатмаз, ёмюрде да атмаз негерин,
Ёлсе да, сени биргенге кёгерир.

60

Жашармыса, билмейме, тенгим, жюзню,
Жашау а жумуп ачханлайды кёзню.
Алдауду, кёзбауду, бир чарсды дуня,
Бары да кетгенди, аярмы бизни?

61

Тюпсюз бир чагъыр аякъ салчы бери,
Андан айырылмай турурча эриним!
Ма буду къыйын кюн мени атмазлыкъ,
Ма буду, ёлсе да, тенгин сатмазлыкъ!

62

Узат, маржа, шапа, толу бир аякъ,
Бу къуу заманны къууанчха бурайыкъ,
Ажал дегенинг сормай-ормай жетеди,
Къоярмы, дейсе, бир келсе, бу аяп?!

63

Тура эдим мен а, тенгнге ышанып,
Да энди къояма, кенгден ышарып.
Ма энтта да, кёрмей, озду да кетди
Жаным бла, къанлы жауума ышылып.

64

Бу аллай дарыды: излерча бары да,
Балхамды, алхамды, къарыуду, къууатды,
Насып кюсеген а – муну уа къууад да.
Жаш, энтта, маржа, бир тамызчы – сууапды!

65

Эссиз соргъанны, къулларынгбыз, кечерсе:
Тигесе, сөгесе, къатлайса, бичесе...
Биз – бираз сенича болур эсек деп,
Сен а, жаным, айтчы, неге деп ичесе?!

66

Бизге белгисизди – атармы жангы тангыбыз,
Тенгнге игилик этерге уа жетер ангыбыз.
Ашыгъыгъыз огъурлулукъ урлугъун себерге,
Ажал ашыргъынчы аты айтылмаз сибирге.

67

Атламына къанын иче къадар деген бу обур,
Жарлы жаным мынга нечик, къалай чыдай болур?
Не хазырлап салгъан ашы аш дер кибик тюйюл:
Бирде – тузсуз, бирде – тузлу, ит жаламаз худур.

68

Сен алыкъа жашса! Бир мёлек чакъыр да,
Бу къыртишге бир чёк, чыгъар чагъыр да,
Ол сормай келиучю жетип къалгъынчы,
Бир къууансын, хариц, жанынг, чархынг да!

69

Бир жукъ уртламасам, – кёзге кёрюнмей зат да,
Дуния къайгъысындан болалмайма азат да.
Манга къадалгъанлай тургъанчады хар зат да,
Ма буду къутхаргъан – кертиди да, тазад да!

70

Бу бош суу тюйюлдю, земземди, дарманды, дарыды,
Тели, акъылман да – муну ичиндеди бары да;

Тартсанг, аманынг да – игича, гушпур да – субайча,
Къарт – жашча, тели – акъылманча, жарлы да – бир байча!

71

Амалсыз ахтыныр: «Айлыгъым!» – дер.
Акъылсыз махтаныр: «Байлыгъым!» – дер.
Бир сыйсыз: «Мени аллай атым!» – дер.
Бир сырсыз: «Къара, къаллай затым!» – дер!

72

Бу ичгиди мында мени ал тартыуум,
Чыгъарама кюнден муну бал татыуун,
Ай, жарлы сен, мындан шо бир тартмагъан эр,
Бу жашау сырын билмеген алыкъа, туууп.

73

Мен тары гыржынны бла тар гытыны
Сайлагъанма Аллах буюргъан затладан,
Ишин этмей кёзбау байлыкъны, алтынны,
Мени ол болду да адамлай сакълагъан!

74

«Мен ёлсем, кёмюлсем, бу жерге къошула,
Топуракъ да болсам, – дедим жаш къоншума, –
Къошун этигиз да сиз менден, ичине
Чагъыр къуюгъуз, хо? Жан кирир къошуннга».

75

«Менден – ол иги, ол!» – деген – олду киши.
Сёзюне да чырт ёлмеген – олду киши,
Амалсыз кюнюнгде сени атмагъан,
Ышаныр тенг да – ол экен, олду киши!

76

Мен ичсем да – акъыл бла, зауукъ тапханда,
Ичерим да хазыр турур баш тапкамда,
Сен тохтамай кесим деп тура эсенг, мен а
Кесими унутама чагъыр тартханда.

77

Чагъырданмы, къанданмы толуду къартыкъ,
Да жокъду ары сыйыныр зат артыкъ,
Ичинде болгъанын бошагъанбыз тартып,
Бу жашау тюбюнде къалгъаныды къартлыкъ.

78

Ичмей болмай эсенг – игиле бла ич,
Мардасын билип ич, мардасы болур – юч:
Биринчи – Аллахха, экинчи – анагъа,
Ючюнчю – атагъа. Артыгъы – болур кюч.

79

Акъылдан хайыр – аз, азлыгъы да – палах,
Акъылсыз къууансын – анга сакъды Аллах.
Бир кёрюрмю эдим телиле сандырап,
Бу манга да болур эсе уа сагъыракъ.

80

Ичсенг-ичмесенг да, ахыр бирди – кырты.
Бу жашил къыртишге жарашып табыракъ,
Къалайыкъчы тартып, Бу, этип топуракъ,
Ёсдюргюнчю бизден да ма быллай кырдык.

81

Ичгеннге да, неге да болур да марда,
Шо муну мардасын бир айтсанг а манга.
Асыллы эрле истемезден эселе,
Мен а быллай бир нек къадалгъанма мынга?

82

Жюрегим къул этгенди мени кесине,
Къол жетер ишиме да жолум кесиле...
Аллах, нек келтирдинг мени бу дуниягъа,
Мында зат ёзгерталмай кетер эсем, не?

83

Жашау, сакъ жауунлай, къууулду да кетди,
Жашау, жел сюргенлей, жумулду да кетди,
Насып кёрмей, ачыу сынагъан эсем да,
Бу кетген жашаугъа кыйналама керти.

84

Бу жашил къыртишде, чагъырдан да иче,
Сюйгенинг бла тургъан – ахыры жокъ кече,
Башындан къарап ай, аязчыкъ да къагъа,
Къууанган жюрегинг назмучукъ да тагъа...

85

Ай, Аллах! Ма тапханса оюн ойнаргъа –
Мен да ёч къаларгъа, сен да ёч ояргъа!

Ай, сакъ бол, жаш, мынга ышанып жарамаз:
Заманы жокъ муну терс-тюзю ойларгъа.

86

Жарлы бай кёрюнюр кесине, ичгенде,
«Акъылманма» деген эсингде – ичгенде,
Къарт да – жашча болуп, аякъ – башча болуп,
Къоркъакъла да – батыр десенг, не – ичгенде.

87

Мен алай сунуучу эдим бир кезиуде:
Жаханым да, жаннет да – бу кёк жүзюнде.
Устазым а айтды, мен билир ючюннге:
«Жаханым да, жаннет да – сени ичингде!»

88

Ышанырча туйюлдю жашау, бу бир серди!
Эй къадар, манга жан тынчлыкъ, сан тынчлыкъ бермей,
Жарсыуну жүклегенсе аямай – чомартса!
Да аны ючюн да: «Аллахха шукур!» – дерме.

89

Уо, узатчы, узат, бу чагъыр аякъны толтуруп,
Къуй муну игирек, аудурурча ургъан толкъуну,
Тумаларча болсун ичине бу суусап кёлюю,
Мен къалырча кесим да ары кёмюлюп!

90

Жаз башында жауунла кюкюреп жаусала,
Кёк талала да къыртиш кийизле жайсала,
Мен да чагъыр аякъны къууанып кётюрсем,
Ит болайым, жаннетни эсиме келтирсем!

91

Анда хур да, чагъыр да эркин эсе, сора
Мында уа несиди жарамагъан? Сорма!..
Хайт дегиз, эркинсиз, жарар деп къойсанг а.
Мында да берсенг а, мында да къуйсанг а.

92

Сёлешесе къагъып, юйрете жашаргъа,
Тынгылайма, къалып акъылдан шашаргъа.
Сора менмеми ол «иймансыз», «ичгичи»?
Да эркинмисе сен аллайла жаншаргъа?

93

Тамбла да сау-эсен турлукъса деп,
Жырынгы да бюгюнча бурлукъса деп,
Бармыды ышандыргъан? Ай, кюл, ойна.
Жер жутуп къойгъунчу, бир урлукъса деп.

94

Кюз чапыракълайды адыргы жаным.
Тамбла не болур – кимим билсин аны!
Ким къагъып алыр? Къайсы жел, къолумдан,
Аллах, сен берген сыйлы такъыйкъаны?

95

Таныйма ол тенгсинмеген эшеклени,
Даурлары къалтыратхан эшиклени,
Ала къулладыла: айтдыр да атынгы, –
Чабып келликди аллынга эшитгени.

96

Тёрт шарты бар ичгенни, андан кёп салма дер:
Ким ичеди, ким бла, къачан, къаллай бир.
Бу тёртюн сакъляялсанг, эркинсе, бас,
Ичинге сыйыннганынгча аллай бир!

97

Тынгылама, харип, тилчиле сёзюне,
Огъурлу бол, халал бол, асыл, тёзюмлю.
«Ол айтхан эди да, ма андан этдим», – деп,
Кюлкюлюк болуп къалма тенгле кёзюнде.

98

Хар кюн сайын батады кюн, чыгъад да,
Хораз да кюн сайын танг атмай къычырад да:
«Ма энтта жашаудан бир кюн кетди,
Жукълап турасыз сиз а, билмей зат да!»

99

Нарт терек кибикме, жел, боран тюйген,
Бутагъы сыннган, чапырагъы кюйген,
Къуу турукъча, къаралып сюелмей,
Къарт эменча, кетерин суйген.

100

Адамгъа билими ючюн этме хурмет,
Ол берген сёзюнде тургъаны ючюн эт.

Айтханы ишине ётген – олду киши.
Сен аны сыйлагъын, сен анга этгин бет.

101

Адамлыкъ тергелмейди мында,
Аманлыкъ тёрде, дейди, мында.
Къалайда эдик да, къалайгъа тюшдюк!
Айтыргъа уа жокъ тилинг. Ым-м да...

102

Ариулукъ, суймеклик – ма эки да тузакъ,
Ай, сакъ бол, жаш, анда сынар болма азап,
Ол сойген жүрекни жаралы этерле да,
Таудан жел ургъанлай, кетерле да узакъ.

103

Бир акъылман китапчады тиширыу.
Аны окъуп чыгъаллыкъла – къайда?!
Ол кёз кёралгъаны – аны тышыды,
Ичиди да – къара палах, къайракъ!¹

104

«Гудучу, ичгичи, иймансыз да ары
Тюшерикдилеми, ол ахыр кюн, барып?..»
«Хау». «Саякъ дамы?» «Хау, жаш». «Да сора, эс эт,
Ол «жаннет» дегенинг адамсызды десенг!»

105

Кёп бола тенглеримде ауушханла,
Кюнлерин кечелеге алышханла:
«Не терк эдигиз?!» – дедим да, бир ауаз:
«Айтылып турур ючюн алгъышлада...».

106

Къарамазча экинчи кере мынга,
Игирек бир къуюгъуз, табу, манга!
Жарлылыгъымы, неми да унутуп,
Тенг болгъан сунарча кесими ханнга!

107

Кюл, ойна! Мудахла акъылдан шашарла.
Ёмюрлюк жулдузла, бу кёкден ышаргъан,

¹ К ъ а й р а к ъ – билеу.

Къарашып турурла, обангы да къазып,
Сенден юй этгеннге, ичинде жашаргъа.

108

Мен шекиртме, тюзю, бир сохтады атым,
Къыямады ишим, устазым а къаты,
Чал этди, жашауну, ёлюмню сагъына,
Алыкъа къошмагъанды устала санына...

109

«Нек ичесе быллай бир? – деп эслиле. –
Нек тураса кюн сайын да эсире?»
«Къабымдан чыгъып бир азчыкъгъа,
Туурадан къараялсам деп кесиме».

110

Ол дум-къара кёзле, санынг-чархынг, эшменг
Кимге – асмакъ, кимге – сюнгю, кимге – кишен.
Дагъыда жюрегим жанын атып ары!
Ай, не хазна чыгъар артха ары тюшген.

111

Ол ёхтем, гынттылы эшекле ичинде,
Кесинги бир эшекча жюрют, алайсыз,
Бу жарыкъ кюнюнгю бурурла кечеге,
Атарла да ат-бет, этерле амалсыз.

112

Танг атар-атмаз, бар бир хахай, бир оу-шау:
«Эй, эссиз, жукълап турма, къысхады жашау!
Толтургъунчу бу баш чырчангы топуракъ,
Тур да, ал бу чагъыр аякъны, толуракъ!»

113

Турамыса жаз кюн бир хур бла аууп да,
Ушакъ негерингмиди, туура, Дауут да,
Не хур Зухура къобузчунг окъунамыды –
Ниет таза болмаса, жокъду зауукъ да!

114

Узун тюйюлдю ёмюрю гюлню: чакъды – акъды,
Шо энди жашайым дегенинлей – аяз къакъды.
Шо бир ыйыкъ да толмагъан эди ол чакъгъанлы,
Шо бир айчыкъ да болмагъан эди ол чыкъгъанлы.

115

Чакъгъан терегинг да агъар да, жарлы,
 Жаннет бахчасы да алдар да, жарлы,
 Олтурма! Къалгъынчы сени да, мени да
 Киши да эсгермей артал да, жарлы!

116

Шо мынга къарамазча къандырчыгъыз бир,
 Кёзюмю ачалмазча къандырчыгъыз бир.
 Мен ёлген кюн, чагъыр бла жуууп санымы,
 Къабырда да аны бла къалдырчыгъыз бир.

117

Эки жюз да, юч жюз да, минг да жаша,
 Суйсенг, факъыра бол, суйсенг а – паша¹,
 Чыгъарлыкъдыла хаух юйюнгден кётюрюп,
 Анда уа сый бирчады, жокъду башха.

118

Жангыз чопалында жюзюм жатхан,
 О насыплы, андан юзюп къапхан!
 Къызыл къаны – бизге, къара халкъгъа,
 Сиз акъсюеклеге – жюзюм къатхан.

119

Ол «биз ичмейбиз» деп жюрюген кишилени
 Ичгеннича ачыкъ кёрюнсе ишлери,
 Ангылар эдик сора, къарап сейирге:
 «Ичгичиди!» – дерге къайсысы тюшерин.

120

Мангылай жазыуум – кюн-кюнден окъула,
 Кимге жау, кимге тенг болурум окъуна
 Чертилип, сора, айт, элтип мен жарлыны,
 Аллах, не ючюннге жажаним отуна?..

121

Жауунга да, тенгинге да этме дау,
 Жюреги халал кюйсюз болмаз да? Хау!
 Жауунгу эркелетсенг, шуёх табарса.
 Тенгинги ёпкелетсенг, табарса жау.

¹ П а ш а – аскер башчы.

122

Акъял сёз айтайым, алыр эсенг,
Жауларынг сакъла, сабыр, эсли.
Шуёхларынг жау болсала санга,
Жаула шуёх боладыла, эсле.

123

Бир кьолунгда – чагъыр, бир кьолунгда – Къуран,
Жашауубуз алай: жалгъан затла къурай,
Жарты мажюсюле, жарты муслийманла,
Кертисинде – эки арада къалып къурлай.

124

Басылгъанма, ийленнгенме, не этейим?
Асылгъанма, ийилгенме, не этейим?
Сен бюкгенсе аркъамы да, не этейим?
Сен салырса аркъанны да, не этейим?

125

Бир ёлчеди, мардады къартыкъ,
Ары жокъ сыйыныр зат артыкъ,
Болгъанын бошагъанбыз тартып,
Тартхандан къалгъаныды къартлыкъ.

БАШЛАРЫ

МИЛЛЕТ ЧИГИНЖИЛЕ

Ахмет МАЛЬСАГОВ. Энейланы Магомет. *Документли повестьден* 2

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАР ТУУГЪАНЛЫ – 110 ЖЫЛ

САРБАШЛАНЫ Алёна. Ниет хазна. *Статья*. 37
ЭТЕЗЛАНЫ Омар. Назмула. 45

ОТАРЛАНЫ САИД ТУУГЪАНЛЫ – 120 ЖЫЛ

АНАЛАНЫ Хулима. Саидни жашау жолу. *Статья* 56
ОТАРЛАНЫ Саид. Назмула 58

ХАЛКЪНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

БИЙЧЕККУЛАНЫ Альбина. Бизни Хажимурат. *Статья*. 66
ЁЗДЕНЛАНЫ Зухра. Атам. *Статья* 73
ДОДУЛАНЫ Аминат. Шахмырзаланы Алексей. *Статья* 77
СУРАТЛА. 79

ОЮМЛАРЫ – ЖЮРЕК ОЮУЛАРЫ

КЕРТИЛАНЫ Сакинат. Тизгинлеринде миллетни жүреги тепген. *Статья* 91
БАЙРАМУКЪЛАНЫ Фатима. Оюмла. Назмула 102

КЪАЙСЫННЫ ОКЪУЙ

ШАУАЙЛАНЫ Исмайыл. Къулийланы Къайсынны поэзиясында адамны жашау
турмушу. *Статья* 112
ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Насыбыбыз – жерибиз. *Статья* 119

ТАУ ХАПАР

ШАУАЛАНЫ Разият. Хапарла 126
ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Хапарла 142

ТЮРК ДУНИЯСЫ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Къыргыз эпос. *Статья* 149
«МАНАС». *Мусукаланы Сакинат кёчюргенди* 153

БИЛЛЯЧА

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Жомакъла 181

КЪАЛАМ СЫНАУ

РАХАЙЛАНЫ Аминат. Назмула 193

МАЛКЪАР БОЛГЪАН КЪАДАР – МАНГА НАСЫП ДА БАР

Сергей ЕРЕМЕЕВ. Малкъар бла Къарачай. *Назму* 198
Николай МОРОЗОВ. Халкъла арасында. *Назму* 199

ОМАР ХАЙЯМ ТУУГЪАНЛЫ – 975 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Рубаиле. *Статья* 201
ОМАР ХАЙЯМ. Рубаиле. *Бегиыланы Абдуллах кёчюргенди* 204

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (231)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 04.10. 2023.
Выход в свет 25.10. 2023. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 529 экз. Заказ № 2211.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

* * *

Оюлгъан Хиросиманы тютюню
Мени юйюме киреди, къарала,
Кёреме Освенцимни къара кюнюн,
Къара желле тереземде тарала.

Жер бизни, адамланы, барыбызны
Юйюбюздю. Анда той болгъанында,
Къууанама, мен да урама къарсны,
Жиляйма, анда жиляу баргъанында.

Къабанла бахчагъа кирмезча этилген
Буруулада хар таза жүрек, гитче
Болса да, бир бутакъды. Аны билген
Бар адамла бла бир суудан ичер.

Уллу жер – мени туугъан, ёсген юйюм!
Хазырма байрамынгда къууаныргъа,
Палах кюн а, сени къоруулай, кюйюп,
Мен босагъангда жоюлуп къалыргъа!..

1962

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

БИЙЧЕККУЛАНЫ ХАЖИМУРАТ

*Улду Ата журт урушну ветераны
Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлген*